

दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन

नेपाली शिक्षामा दर्शनाचार्य उपाधिका लागि
पेस गरिएको शोध प्रबन्ध

अध्येता

कुमारी भुवेश्वरी बडू

रजिष्ट्रेशन नं. : M-२०२१-०३-०३-१-६४८१

परीक्षा क्रमाङ्क : २१६०२४/२०७७

सुपरिवेक्षक

प्रा.डा. पारस भण्डारी

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय

शिक्षाशात्र सङ्काय, डीनको कार्यालय

कञ्चनपुर, नेपाल

२०८० (२०२३)

प्रतिज्ञा पत्र

म कुमारी भुवेष्वरी बडू घोषणा गर्दछु कि दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन मेरो मौलिक कार्य हो । यो शोध प्रबन्ध (पूर्ण वा आंशिक रूपमा) कुनै पनि विश्वविद्यालयमा उपाधि प्राप्त गर्न वा अन्य कुनै प्राज्ञिक उद्देश्य प्राप्तिका लागि (यस भन्दा पहिले) पेश गरिएको छैन । जहाँ आवश्यक छ, मैले द्वितीय स्रोतहरूबाट सङ्कलन गरिएका सामग्रीहरूलाई उचित रूपमा स्वीकार/उद्धरण गरेको छु । सबै स्रोतहरू र प्रयोग गरिएका साहित्यहरू शोधपत्रको सन्दर्भ खण्डमा उल्लेख गरिएको छ । सम्पूर्ण शोध प्रबन्धको मौलिकताका लागि म स्वयम् जिम्मेवार रहने छु ।

मिति : २०८०/०६/२५

कुमारी भुवेष्वरी बडू
शोधार्थी

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
शिक्षाशास्त्र सङ्काय, डीनको कार्यालय
महेन्द्रनगर, कञ्चनपुर

प.सं.
च.नं

शोध निर्देशकको सिफारिस-पत्र

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय, डीनको कार्यालयद्वारा दर्शनाचार्य तह तेस्रो सेमेस्टरको NEP.Ed. 635.1 पाठ्यांशको आवश्यकता परिपूर्तिका लागि शोधार्थी कुमारी भुवेश्वरी बडूले मेरो मार्गदर्शन र सुभावमा दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन शीर्षकमा शोधकार्य सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्नु भएको छ। म उँहाको अनुसन्धान कार्यबाट सन्तुष्ट छु र यो शोध प्रबन्ध अन्तिम मौखिक प्रतिरक्षा परीक्षा (Viva Voce) को लागि मूल्याङ्कन समितिमा पेश गर्न सिफारिस गर्दछु।

मिति : २०८०/०६/२५

सन् : 12 October 2023

प्रा.डा. पारस भण्डारी

शोध निर्देशक

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
शिक्षाशास्त्र सङ्काय, डीनको कार्यालय
महेन्द्रनगर, कञ्चनपुर

प.सं.
च.नं

मूल्याङ्कन समितिको स्वीकृति पत्र

हामीले, कुमारी भुवेश्वरी बडूले दर्शनाचार्य उपाधिका लागि तयार गर्नु भएको दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन शीर्षकको शोध प्रबन्धको जाँच गरी मौखिक परीक्षा लिएका छौं, र यस शोधकार्य प्रति हामी सन्तुष्ट छौं । हामी प्रमाणित गर्दछौं की शोध प्रबन्ध दर्शनाचार्य तह नेपाली शिक्षा विषयको उपाधि प्रयोजनका लागि स्वीकार्य छ ।

डा. भवान सिंह चलाउने
डीन/अध्यक्ष, अनुसन्धान समिति

प्रा.डा. पारस भण्डारी
शोध निर्देशक

प्रा.डा. हेमाङ्गराज अधिकारी
बाह्य परीक्षक/विज्ञ

डा. लवदेव अवस्थी
प्रतिनिधि, अनुसन्धान समिति

वि.सं. : २०८०/०६/२५

सन् : 12 October 2023

कृतज्ञता ज्ञापन

मैले सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय महेन्द्रनगर, कञ्चनपुरबाट दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन शीर्षकको दर्शनाचार्य नेपाली शिक्षा अन्तर्गतको शोध प्रबन्ध शोध निर्देशक श्रद्धेय गुरु प्रा.डा. पारस भण्डारी ज्यूको कुशल निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । सर्वप्रथम उहाँलाई सादर कृतज्ञता प्रकट गर्न चाहन्छु । शोधकार्य सम्पन्न गर्न अमूल्य सुझाव तथा मार्ग निर्देशन दिनुहुने प्रा.डा. हेमाङ्गराज अधिकारी, प्रा.डा. रामप्रसाद भट्टराई, प्रा.डा. महादेव अवस्थी, प्रा.डा. ताराकान्त पाण्डेय, प्रा.डा. ऋषिराम शर्मा, प्रा.डा. लक्ष्मणप्रसाद गौतम, डा. हरिशचन्द्र भट्ट, डा. धनकृष्ण उपाध्याय, उद्धवदेव भट्ट, प्रकाशचन्द्र बडू लगायत अन्य सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय नेपाली शिक्षा अन्तर्गत अध्यापन गराउने सबै गुरुजनहरूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । शोध प्रबन्ध लेखनका क्रममा विभिन्न विद्वान्हरूका सैद्धान्तिक पुस्तकहरूका साथै शोध प्रबन्धहरूको सहयोग लिइएको छ । ती सम्पूर्ण सन्दर्भ पुस्तकका रचनाकारहरू तथा शोधार्थीहरू प्रति आभारी छु । प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा उक्त सन्दर्भ सामग्रीहरूलाई इमान्दारीपूर्वक सन्दर्भाङ्कन गर्नु आफ्नो नैतिक जिम्मेवारी ठानेकी छु ।

प्रस्तुत शोधकार्यसँग सम्बन्धी उपयोगी सामग्रीहरू जुटाउन तथा समय समयमा समूह छलफलमा सहभागी भई आवश्यक राय, सुझाव दिनुहुने प्राध्यापक तथा कर्मचारीका साथै विश्वविद्यालय विद्यावारिधि नेपाली शिक्षा समूहकी साथी हेमा जोशी लगायत सम्पूर्ण सहपाठी मित्रहरूलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

घरमा अध्ययन अनुसन्धानका लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना गरिदिनुका साथै मेरो दर्शनाचार्य पढाइमा प्रेरणा प्रदान गर्नुहुने श्रीमान राजेन्द्रप्रसाद भट्ट र शोध प्रतिवेदन तथा शोध प्रबन्धका टाइपिङ्गदेखि अनलाइन माध्यमबाट सामग्री सङ्कलनमा विशेष सहयोग गर्ने छोरी सुदीक्षा भट्ट र छोरा सुबोध भट्टलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । जीवनको बाल्यकालदेखि नै पढाइतर्फ प्रोत्साहन गरी यस अवस्थामा पुऱ्याउने दाजु शेखरचन्द्र बडू र भाउजू कौशिला बडूप्रति आजन्म ऋणी छु ।

यस जटिल शोधकार्यलाई मूर्त रूप प्राप्त गराउनका लागि आवश्यक सही तथा यथार्थ सूचना दिई भाषिक तथ्याङ्क सङ्कलनमा सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण सूचकहरू, सही तथ्य सङ्कलनका लागि सूचकहरूको पहिचान गर्न सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण व्यक्तिहरू तथा नयाँ

नेपाल एफ.एम. दार्चुलाबाट विभिन्न प्रसङ्गमा गरिएका जनबोली, संवाद, विज्ञापन तथा महाकाली एफ.एम. कञ्चनपुरले प्रसारण गर्ने हुक्का चिलिम कार्यक्रमलाई विशेष धन्यावाद दिन चाहन्छु । दार्चुलेली भाषाका सामग्री उपलब्ध गराउने दार्चुला एफ.एम. का सञ्चालक कमलराज जोशी र समाचारवाचक श्री प्रकाश भट्ट र सोहिता बोहरा, तथा कम्प्युटर सेटिङ्गमा सहयोग गर्ने अनमोल कम्प्युटर महेन्द्रनगरका सञ्चालक टेक सिंह भण्डारी र दिपेन्द्र सिंह भण्डारी तथा नियमित इन्टरनेट सेवा प्रदान गर्ने नेपाल टेलिकम कञ्चनपुर शाखालाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु । साथै मेरो पढाइप्रति सधैं चिन्ता र चाँसो राख्ने मेरा परमादरणीय माता पिता स्व. माधवी देवी बडू स्व. गौरीदत्त बडूप्रति श्रद्धासुमन व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

मिति २०८०/०६/२५

कुमारी भुवेश्वरी बडू
शोधार्थी

शोधसार

प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन गरिएको छ । दार्चुलेली भाषा खास गरेर नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशको दार्चुला जिल्लामा बोलिने भाषा हो । यसको सम्बन्ध भारतमा बोलिने कुमाउनी भाषासँग समेत रहेको छ । यो भारोपेली परिवारको भाषा हो । यो दार्चुलामा बसोबास गर्ने अधिकांश दार्चुलेलीहरूको मातृभाषा हो । यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य दार्चुलेली भाषाका रूपायनिक र व्याकरणात्मक कोटि बिच तुलनात्मक अध्ययन गर्नु रहेको छ । दार्चुलेली र नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको तुलनात्मक आधारमा विश्लेषण गर्नु र दार्चुलेली मातृभाषी सिकारुलाई नेपाली भाषा सिक्दा हुन सक्ने सम्भावित कठिनाइ क्षेत्रहरू पहिचान गर्नुसमेत यसको उद्देश्य रहेको छ । उपर्युक्त उद्देश्य पूरा गर्न दार्चुलेली मातृभाषीबाट खुला अन्तर्वार्ता, प्रत्यक्ष अवलोकन, प्रश्नावली तयार तथा शोधार्थी आफूसमेत सहभागी भएर सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसमा भाषा व्याकरण तथा प्रायोगिक भाषाविज्ञानका सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको वर्णन र विश्लेषण गरिएको छ । त्यसपछि दार्चुलेली र नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक कोटि बिच तुलना गरी दुई भाषाका लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, ध्रुवीयता र प्रेरणार्थकका आधारमा तुलना गरिएको छ । व्याकरणात्मक कोटिका बिच तुलना गर्दा रूपायनिक आधारमा समेत दार्चुलेली मातृभाषी सिकारुहरूलाई नेपाली भाषाको सिकाइमा हुन सक्ने सम्भावित कठिनाइका क्षेत्र पहिल्याउने काम गरिएको छ । यसमा दार्चुलेली भाषाको, रूपायन, वाक्य र कोटिगत व्यवस्थाको अध्ययन गरिएको छ । दार्चुलेली भाषामा लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, प्रेरणार्थक तथा विभक्तिको रूपायन भएको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषामा मानवीय एवम् मानवतेर सजीव र निर्जीव तथा बहुवचनमा लिङ्गभेद गरिएको पाइन्छ । यसमा बहुवचनबोधक प्रत्ययका रूपमा/उनुन, इनुन, हमुन, तनुन, तमुन/प्रयोग गरिएका पाइन्छन । दार्चुलेली भाषामा /ले, लाइ, खाँइ, कि, लेखा, निमित्तिर, ल्या, बठे, बटी, धेकि, है, ओ/को /कि, माइ, मुण, मुणि, इन, इनि/ जस्ता विभक्ति/प्रत्ययहरू रहेका पाइन्छन । नेपाली भाषामा क्रियायोगी अव्यय वर्गको शब्द भएकाले यसको रूपायन हुँदैन । दार्चुलेली भाषामा सार्वनामिक व्युत्पन्न शब्द, असमापिका क्रिया, परिणामवाची विशेषणबाट बनेका क्रियायोगी शब्द र सप्तमी विभक्तिबोधक चिन्हको रूपायन भएको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषामा क्रियाका आदर रहित, र आदरार्थीगरी दुई रूप रहेका पाइन्छन । दार्चुलेली भाषामा कर्ता र क्रिया, कर्म र क्रिया, विशेषण र विशेष्य, नाम र सर्वनाम तथा नाम र कोटिकरका बिचमा सङ्गति रहेको पाइन्छ ।

दार्चुलेली भाषाका /दाल पाकी, रात पडी, भोल बेइ, पेइली टोपी, ब्वारीन काम गरन्नि/ जस्ता प्रयोगले मानवेत्तर सजीव र निर्जीव कर्ता तथा विशेष्य र बहुवचनमा पनि लिङ्गभेद रहेको पाइन्छ । यसरी दार्चुलेली भाषामा व्याकरणात्मक कोटि तथा उक्त कोटि अभिव्यक्त गर्ने रूपायक प्रत्ययहरू नेपाली भाषाभन्दा भिन्न र मौलिक किसिमका रहेका पाइन्छन् । यी विशेषताहरूका आधारमा दार्चुलेली भाषामा शब्द निर्माण प्रक्रियासँग सम्बन्धित आफ्नै विशिष्ट स्वरूप रहेको स्पष्ट हुन्छ । निष्कर्षका रूपमा भन्दा दार्चुलेली भाषामा रूपायनगत, र व्याकरणात्मक कोटिगत थुप्रै मौलिक विशेषताहरू रहेकाले यस भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको तुलनात्मक अध्ययनले छुट्टै पहिचान स्थापित भएको छ । दार्चुलेली भाषाका रूपायनिक र व्याकरणात्मक कोटिको व्यवस्था नेपाली भाषाको भन्दा केही भिन्न रहेको पाइन्छ । यस्तो भिन्नताका कारण दार्चुलेली मातृभाषीलाई नेपाली भाषाको व्याकरणात्मक कोटिको सिकाइमा कठिनाइ हुन सक्ने निष्कर्ष निकालिएको छ । दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययनले यस भाषाको अध्ययनमा सहयोग पुग्नुका साथै नेपाली तथा अन्य भाषा अछामी, बभ्रडी, बाजुरेली, बैतडेली, डडेल्धुरेली, डोटेली तथा कुमाउनी भाषाहरूसँग तुलनात्मक अध्ययनका लागि उपयोगी रहेको छ ।

विषयसूची

	पृष्ठ
प्रतिज्ञा पत्र	क
शोध निर्देशकको सिफारिस पत्र	ख
मूल्याङ्कन समितिको स्वीकृति पत्र	ग
कृतज्ञता ज्ञापन	घ
शोधसार	च
विषयसूची	ज
तालिका सूची	ड
सङ्क्षेपीकरण सूची	ण

अध्याय एक

परिचय

पृष्ठभूमि	१
समस्याको कथन	३
अध्ययनको औचित्य	४
अनुसन्धानका उद्देश्यहरू	५
अनुसन्धान प्रश्न	५
अध्ययनको परिसीमा	५
शोध प्रबन्धको संगठन	६

अध्याय दुई

साहित्यको पुनरावलोकन

सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन	७
भाषाविज्ञानसँग सम्बन्धित अध्ययन	८
भाषा व्याकरणसँग सम्बन्धित अध्ययन	११
व्यतिरेकी विश्लेषणसँग सम्बन्धित अध्ययन	१५
नेपाली भाषा भाषिका सम्बन्धी अध्ययन	१८
प्रायोगिक साहित्यको पुनरावलोकन	२१
व्याकरणामात्रको कोटि सम्बन्धी अध्ययन	२१

भाषा भाषिकासँग सम्बन्धित अध्ययन	२४
दार्चुलेली भाषासँग सम्बन्धित अध्ययन	२८
नीतिगत साहित्यको पुनरावलोकन	३१
अनुसन्धान अन्तर	३२
सैद्धान्तिक ढाँचा	३२
सारांश	३३

अध्याय तीन

अध्ययन विधि

दार्शनिक आधारहरू	२५
तत्त्वमीमांसा	३५
ज्ञानमीमांसा	३६
मूल्यमीमांसा	३६
अनुसन्धान प्रतिमान	३७
अनुसन्धान ढाँचा	३७
अनुसन्धान विधि छनोट	३८
अनुसन्धान उपकरण	३८
नमुना छनोट	३९
तथ्याङ्कको सङ्कलन, विश्लेषण र व्याख्या	४०
गुणस्तर मानक	४०
नैतिक सरोकार	४०
अवधारणात्मक रूपरेखा	४१
सारांश	४२

अध्याय चार

दार्चुलेली भाषाको परिचय

भाषिक भेदको परिचय	४३
दार्चुलेली भाषा र यसको नामाकरण	४५
सीमाङ्कन	४६
दार्चुला जिल्लाको ऐतिहासिक स्वरूप	४६

दार्चुला जिल्लाको भौगोलिक स्वरूप	४७
समथर क्षेत्र	४८
पहाडी क्षेत्र	२८
लेकाली क्षेत्र	४८
हिमाली क्षेत्र	४८
दार्चुला जिल्लाको सामाजिक स्वरूप	४९
दार्चुला जिल्लाको राजनैतिक र प्रशासनिक स्वरूप	५१
दार्चुला जिल्लाको शैक्षिक स्वरूप	५२
दार्चुलेली भाषाको भौगोलिक भेद	५५
दार्चुलेली भाषाका सामाजिक भेद	५९
वर्गगत आधार	६१
अभिवादनको भाषिक व्यवहार	६२
जातिगत आधारको भाषिक व्यवहार	६३
लैङ्गिक तथा उमेरगत आधारमा भाषिक व्यवहार	६३
सारांश	६५

अध्याय पाँच

व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा

लिङ्ग, वचन, पुरुष, कारक र आदरका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन र तुलना	६६
लिङ्गका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन	६७
लिङ्गका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना	६९
वचनका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन	७०
वचनका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना	७१
पुरुषका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन	७४
पुरुषका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना	७५
आदरका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन	७७
आदरका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना	७८
कारक/विभक्ति प्रयोगका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन	८०

कारक विभक्तिका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना	८१
सम्भावित त्रुटि	८३
सारांश	८३

अध्याय छ

काल, पक्ष, भाव/वृत्तिका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा

काल, पक्ष, भाव/वृत्तिका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना	८६
कालका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन	८७
कालका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना	८८
पक्षका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन	९०
पक्षका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना	९३
भूतकालको क्रियापद प्रयोगका सम्भावित त्रुटि	९५
अभूतकालको क्रियापद प्रयोगका सम्भावित त्रुटि	९५
भाव/वृत्तिका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन	९५
क्रियाको विध्यर्थ (इच्छार्थ, आज्ञार्थ) करणका आधारमा रूपायन	९६
सम्भावनार्थ भावका क्रियाको करणका आधारमा रूपायन	९६
भावका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना	९८
विध्यर्थ क्रियाको प्रयोगका सम्भावित त्रुटि	९९
सम्भावनार्थ क्रियाको प्रयोगका सम्भावित त्रुटि	९९
सारांश	९९

अध्याय सात

वाच्य, ध्रुवीयता र प्रेरणार्थकका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा

वाच्य, ध्रुवीयता र प्रेरणार्थकका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना	९९
वाच्यका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन	१०१
वाच्यका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना	१०३
दार्चुलेली भाषामा करण अकरणका आधारमा रूपायन	१०५
ध्रुवीयताका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना	१०६
करण	१०६
अकरण	१०६

अकरण प्रक्रिया	१०७
प्रेरणार्थकका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन	१०७
प्रेरणार्थकका आधारमा दार्चुलेली र नेपाली भाषाको तुलना	१०८
सारांश	११०

अध्याय आठ

सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता

सारांश	१११
प्राप्ति र निष्कर्ष	११४
उपयोगिता	१३०
प्रतिविम्ब	११६

सन्दर्भ सामग्री

- परिशिष्ट क : दार्चुलेली भाषाका प्रचलित केही मुख्य शब्द र तिनको नेपाली अर्थ
- परिशिष्ट ख : दार्चुलेली भाषामा गरिएको विज्ञापन-एक
- परिशिष्ट ग : दार्चुलेली भाषामा गरिएको विज्ञापन-दुई
- परिशिष्ट घ : दार्चुलेली भाषामा प्रचलितलोक कथा
- परिशिष्ट ङ : अनुसन्धान प्रश्नावली
- परिशिष्ट च : दार्चुलेली संस्कृति झल्काउने तस्वीरहरू

तालिका सूची

	पृष्ठ	
तालिका १	दार्चुला जिल्लाको वर्तमान शैक्षिक अवस्था	५४
तालिका २	दार्चुलेली भाषिक भेद र नेपाली भाषाका शब्दहरू	५६
तालिका ३	वर्गगत भाषिक अवस्था	६२
तालिका ४	जातिगत भाषिक अवस्था	६३
तालिका ५	लैङ्गिक तथा उमेरगत भाषिक अवस्था	६४
तालिका ६	स्थानवाची शब्दको विशेषण बनाउने प्रचलन	६४
तालिका ७	रूपायनबाट हुने लिङ्ग भेदका रूप	६८
तालिका ८	लिङ्का आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा	६९
तालिका ९	दार्चुलेली भाषामा वचनका आधारमा रूपायन	७१
तालिका १०	वचनका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा	७२
तालिका ११	पुरुषका आधारमा रूपायन	७४
तालिका १२	पुरुषका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा	७६
तालिका १३	आदरका आधारमा रूपायन	७७
तालिका १४	आदरका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा	७९
तालिका १५	कारक/विभक्ति प्रयोगका आधारमा रूपायन	८०
तालिका १६	कारक विभक्तिका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा	८१
तालिका १७	सरल कारक र तिर्यक कारकको तुलना	८२
तालिका १८	करण/अकरण क्रियाको सहायक क्रियापद 'छ' का आधारमा रूपायन	८७
तालिका १९	कालका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा	८९
तालिका २०	भूतकालको पक्षका आधारमा क्रियाको रूपायन	९०
तालिका २१	अभूतकालको पक्षका आधारमा रूपायन	९२
तालिका २२	पक्षका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा	९४
तालिका २३	विध्यर्थ (इच्छार्थ, आज्ञार्थ) करण क्रियाका आधारमा रूपायन	९६

तालिका २ॡ	सम्भावनार्थ भावका क्रियाको करणका आधारमा रूपायन	९७
तालिका २ॡ	भाव वा अर्थका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा	९८
तालिका २ॢ	कर्तृवाच्यको अभिव्यक्ति	१०१
तालिका २ॣ	कर्मवाच्यको रूपायन	१०२
तालिका २।	भाववाच्यको रूपायन	१०२
तालिका २॥	वाच्यका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा	१०ॡ
तालिका ३०	ध्रुवीयताका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा	१०ॡ
तालिका ३१	दार्चुलेली भाषामा करणको अवस्था	१०ॢ
तालिका ३२	दार्चुलेली भाषामा अकरणको अवस्था	१०ॣ
तालिका ३३	दार्चुलेली भाषामा प्रेरणार्थक बनाउने तरिका	१०।
तालिका ३ॡ	प्रेरणार्थकका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा	१०॥
तालिका ३ॡ	दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषामा प्रेरणार्थकको अवस्था	१०॥

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

अ.क्रि.	अकर्मक क्रिया
आइ.सि.आर.डि.	इन्टरनेशनल सेन्टर फर रिलिजियन एण्ड डिप्लोमेसी
आइ.सि.आइ.एम.ओ.डि.	इन्टरनेशनल सेन्टर फर इन्टिग्रेटेड माउन्टेन डिप्लोमेन्ट
आ.व.	आर्थिक वर्ष
क्र.सं.	क्रम सङ्ख्या
कि.मि.	किलो मिटर
गा.वि.स.	गाउँ विकास समिति
जि.वि.सं.	जिल्ला विकास समिति
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नं.	नम्बर
ना.	नाम
नेपा.शि.	नेपाली शिक्षा
पृ.	पृष्ठ
प्रा.स्वा.उ.के.	प्राथमिक स्वास्थ्य उपकेन्द्र
बहु	बहुवचन
मि.मि	मिलि मिटर
वि.सं.	विक्रम संवत्
संस्क.	संस्करण
सम्पा.	सम्पादन
से.	सेन्टिग्रेड
सु.प.वि.	सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय
स्व.	स्वर

अध्याय एक

परिचय

पृष्ठभूमि

भाषालाई मानवीय सञ्चार मानिएको छ । यो हाम्रो जीवनको महत्त्वपूर्ण वस्तु पनि हो । भाषालाई चलायमान गराउने, व्यवस्थित र अनुशासनमा बाँध्ने काम व्याकरणले गर्दछ । यसै अर्थमा कुनै भाषाका अर्थपूर्ण उच्चारणहरूको विन्यासलाई व्याकरण भनिन्छ । पोखरेलले राष्ट्रभाषा नेपालीमा भाषाको सन्दर्भ, ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, भौगोलिक स्थिति, यसका भाषिकाहरू, शब्द ढुकुटी, विशेषता आदिको चर्चा गरेका छन् । यसमा उनले नेपालीका पूर्वेली (गोर्खाली), माझाली (खसानी) र पश्चिमा (डोट्याली) गरी तीन भाषिकाको चर्चा गरेका छन् । उनले पश्चिमा नेपालीका केही विशेषता कुमाउनी र गढवालीसँग पनि मिल्ने गरेको उल्लेख गरेका छन् । साथै ध्वनि तत्त्वको विस्तृत चर्चा गर्दै केही शब्दहरूलाई डोट्याली र गोर्खाली बिच तुलनासमेत गरेका छन् । पोखरेलले आफ्नो पूर्व वर्गीकरणलाई थप अध्ययनबाट संशोधन गरी नेपालीका पूर्वेली वर्ग, माझाली वर्ग, ओरपश्चिमा वर्ग, मझपश्चिमा वर्ग र परपश्चिमा वर्ग गरी पाँचवटा भाषिका वर्गहरूको चर्चा गरेका छन् । उनले प्रत्येक वर्ग अन्तर्गत विभिन्न उपभाषिकाको समेत उल्लेख गरेका छन् । उनले यसमा परपश्चिमा वर्ग अन्तर्गत महाकाली अञ्चलका बैतडी जिल्ला अन्तर्गत पर्नेमल्लो सोराङ, चुँहागड, पुर्चौडी तथा दार्चुला जिल्लाका दुँहु, मार्मा, लेकम, आदि क्षेत्रमा बोलिने भाषालाई राखेको छ । उनले परपश्चिमाका दुई अविस्मरणीय लक्षण भनेर कर्मणी प्रयोग र व्याकरणिक लिङ्ग विधानको उल्लेख गरेका छन् (पोखरेल, २०५५, पृ. ४९) । उनले पूर्वेली भाषिकाको अध्ययनलाई विस्तृत रूपमा चर्चा गरेका छन् । उनले पूर्वेली भाषिका समूहबारे पुनःविचार गर्दै ओर पूर्वेली वर्ग, मझ पूर्वेली वर्ग र पर पूर्वेली वर्गगरी तीन भागमा वर्गीकरण गरेर प्रत्येक वर्ग अन्तर्गत विभिन्न उपभेदको समेत चर्चा गरेका छन् । दार्चुलेली भाषा सुदूरपश्चिम प्रदेशको दार्चुला जिल्लामा बोलिने भाषा हो । राष्ट्रिय जनगणना २०६८ भन्दा अगाडि नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भाषिका मानिदै आएकोमा २०६८ पछि वर्तमान समयमा भाषाका रूपमा स्वीकार गरी नेपालमा बोलिने १२३ मातृभाषाको सूचिमा सूचिकृत गरेको छ । बालकृष्ण पोखरेलको भाषिका विभाजनअनुसार परपश्चिमा भाषिकाका सातवटा वर्गमध्ये दार्चुलेली भाषाभिन्न दुँहुली मार्माली र लेकमेली गरी तीन भेद रहेका छन् । नेपालमा प्रयोगयोग्य भाषाहरू मध्ये १० हजारसम्म वक्ता सङ्ख्या भएका भाषाहरूलाई सङ्कटापन्नमा राख्नु उपयुक्त हुन्छ (पौडेल र भट्टराई, २०७७, पृ. २६९) । २०६८

को जनगणना अनुसार दार्चुलेली मातृभाषी वक्ताहरूको सङ्ख्या ५,९१२ जना रहेको छ । यस हिसाबले अध्ययन गर्ने हो भने दार्चुलेली भाषालाई सङ्कटापन्न भाषाको सूचीमा समेत राख्न सकिन्छ । क्षेत्रगत विस्तारका कारणले भाषाका विभिन्न भेदहरू हुन्छन् । एक क्षेत्रमा बोलिने त्यही भाषा अर्को क्षेत्रमा बोलिने भाषाभन्दा केही भिन्न हुने गर्छ । उच्चारण प्रक्रिया, उच्चरित ध्वनि, प्रयुक्त शब्द र त्यसको अर्थ तथा व्याकरणका विभिन्न तह र पक्षमा यस किसिमको भिन्नता पाउन सकिन्छ (गौतम, २०४९, पृ. १११) । भाषा आद्यान्त सामाजिक वस्तु भएकाले विविध प्रयोजन, परिवेश, सामाजिक संरचना आदि यस अन्तर्गत भिन्नता हुनु स्वभाविकै पनि हो (लम्साल, २०६२, पृ. ४४) । दार्चुला जिल्लाभित्र पनि थुप्रै भाषिक भेद रहेका छन् । यसमध्ये अध्येयता दार्चुलेली भाषाको दुँहुली मातृभाषी वक्ता भएकोले यसै भाषालाई आधार मानेर क्षेत्रकार्य र गुणात्मक ढाँचाको प्रयोग गरी यस शोधको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । व्याकरण प्रयोगका हिसाबले दार्चुलेली भाषाको अवस्था के-कस्तो छ भन्ने विषयमा केन्द्रित रहेर यसमा अध्ययन गरिएको छ ।

नेपाल बहुभाषिक मुलुक हो । नेपालको संविधानको भाग एकको धारा तीनमा राष्ट्रको परिभाषा गर्ने क्रममा भाषिक विधिताका अतिरिक्त नेपालमा सांस्कृतिक, भौगोलिक, धार्मिक विविधता रहेको कुरा बताइएको छ । नेपालको संविधान (२०७२) ले उर्पयुक्त विविधता भएको देश नेपालको परिभाषा गर्ने क्रममा बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक, बहुधार्मिक, भौगोलिक विविधता रहेका समान आकाङ्क्षा र नेपालको राष्ट्रिय स्वतन्त्रता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय हित तथा सम्वृद्धिप्रति आस्थावान रही एकताको सूत्रमा आवद्ध सबै नेपाली जनता समष्टिमा राष्ट्र हो भनि परिभाषित गरिएको छ । यसरी हेर्दा नेपाल भाषिक विविधताले भरिएको देश हो । यहाँ १३१ प्रकारका भाषाहरू अस्तित्वमा रहेका पाइन्छन् । सही ढङ्गले अध्ययन अनुसन्धान गर्ने हो भने यहाँ अभै थुप्रै भाषा भाषी रहेको कुरा देख्न सकिन्छ । अभू पूर्वी नेपालमा भन्दा पश्चिमी नेपालमा भाषिक विविधता रहेको पाइन्छ । यसरी अध्ययन गर्दा नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेश थुप्रै भाषा र संस्कृतिले धनी प्रदेशभित्र पर्दछ । यसमध्ये दार्चुला जिल्ला पनि भाषिक विविधताले भरिएको जिल्ला हो । दार्चुला जिल्लामा बोलिने दार्चुलेली भाषा पनि एक हो । दार्चुला जिल्ला भाषा संस्कृति र प्राकृतिक हिसाबले अत्यन्तै सम्वृद्ध जिल्ला हो । यस जिल्लामा थुप्रै भाषाभाषी समुदाय र संस्कृतिका मानिसहरूको मिश्रित बसोबास रहेको पाइन्छ । दार्चुला जिल्लामा के कति भाषा रहेका छन् भन्ने कुराको खासै खोज अनुसन्धान हुन सकेको छैन । अध्ययन अनुसन्धान गर्दै जाने हो भने दार्चुला जिल्लामा प्रत्येक परिवारको

भाषिक स्वरूपमा केही न केही भिन्नता रहेको पाइन्छ तर यहाँ भाषिक विविधताभिन्न समेत एकता रहेको छ । बालकृष्ण पोखरेलको भाषिका विभाजन अनुसार परपश्चिमा भेद अन्तर्गत पर्ने यस भाषाका दुँहुली, मार्माली र लेकमेली गरी तीन उप भेदहरू छन् । जुन दार्चुला जिल्लाभिन्न बोलिने भाषिक भेदहरू हुन् । यस शोधमा यी तीनै भेदहरूको अध्ययन नगरी दुँहुली भेदका व्याकरणात्मक कोटिको मात्र अध्ययन गरिएको छ । यस जिल्लाका नौवटा स्थानीय निकायहरू मध्ये छवटा स्थानीय निकायलाई छाडेर तीनवटा स्थानीय निकाय व्यास गाउँपालिका, दुँहु गाउँपालिका र महाकाली नगरपालिका भित्र पर्ने क्षेत्रहरू मध्ये अधिकांश क्षेत्रहरूमा यो भाषा बोलिन्छ । दुँहु गाउँपालिका यस भाषाको उद्गम स्थल पनि हो । यो एक छुट्टै अस्तित्व र महत्त्व बोकेको भाषा हो । दार्चुला जिल्लामा बोलिने परपश्चिमा भाषिकाको एक भेद दुँहुली भाषा हो । यसको सम्बन्ध भारतको उत्तराखण्डमा बोलिने कुमाउनी भाषासँग पनि रहेको छ । व्याकरण प्रयोगका हिसाबले दार्चुलेली भाषाको अवस्था के-कस्तो छ । व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा दार्चुलेली र नेपाली भाषामा के-कस्ता समानता र भिन्नता रहेका छन् ? भन्ने विषयमा केन्द्रित रहेर दुई भाषाको तुलनात्मक तथा रूपायनिक आधारमा विश्लेषण गरी नेपाली भाषाका तुलनामा दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अवस्थाको अध्ययन गर्नु यस शोधको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । क्षेत्रकार्य र गुणात्मक ढाँचा अपनाइ दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययनको अवस्था के-कस्तो रहेको छ भन्ने निष्कर्षमा पुग्ने प्रयास यस शोध प्रबन्धमा गरिएको छ ।

समस्याको कथन

दार्चुलेली भाषा नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशको महत्त्वपूर्ण भाषा भए पनि यस भाषाका सम्बन्धमा खासै अध्ययन अनुसन्धान हुन सकेका छैनन् । दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययनको अवस्था के-कस्तो छ । भन्ने विषयमा प्राज्ञिक दृष्टिले अध्ययन कार्य हुन बाँकी देखिन्छ । त्यसैले यस अध्ययनको मूल प्राज्ञिक जिज्ञासा दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन भन्ने विषयलाई मूल समस्या बनाइएको छ । यसै समस्याको समाधान र अध्ययन कार्यको सहजताका लागि यस शोधमा निम्न लिखित समस्याहरू निर्धारण गरिएका छन् ।

- (क) दार्चुलेली भाषाको स्वरूप के-कस्तो छ ?
- (ख) प्रचलित दार्चुलेली भाषामा व्याकरणात्मक कोटिहरूको अवस्था कस्तो छ ?
- (ग) दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिमा के-कस्तो भिन्नता रहेको छ ?
- (घ) नेपाली भाषाको पठनपाठनमा दार्चुलेली भाषाले के कति प्रभाव पारेको छ ?

अध्ययनको औचित्य

दार्चुलेली भाषामा फुटकर रूपमा केही अध्ययन अनुसन्धान भए तापनि यसका व्याकरणात्मक कोटिहरूको अध्ययन विश्लेषण भएको छैन । यस विषयमा हालसम्म नभएका र व्याकरणात्मक कोटिको अनुसन्धानमा चासो राख्नेहरूलाई प्रस्तुत शोध औचित्यपूर्ण भएको छ । दार्चुला जिल्लामा सामाजिक र सांस्कृतिक विविधता पाइन्छ, भने यहाँको भाषामा पनि त्यो विविधता स्पष्ट रूपमा झल्केको पाइन्छ । यहाँ विभिन्न भाषा जाति र संस्कृतिका व्यक्तिहरूको उपस्थिति रहेको छ । यसरी दार्चुलेली भाषामा पाइने भाषिक विविधतालाई उजागर गर्ने प्रयत्न यस अध्ययनमा गरिएको छ । त्यस्तै प्राज्ञिक दृष्टिले यस क्षेत्रका भाषाका विशेषताका साथै तिनका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन विश्लेषण गर्नु उपयुक्त ठानिएको हो । दार्चुलेली भाषामा भाषिक, सामाजिक र सांस्कृतिक विविधता पाइन्छ । यस शोधमा दार्चुलेली भाषाका लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, भाव, पक्ष, करण, अकरण जस्ता व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन विश्लेषण गरिने भएकाले प्रस्तुत अध्ययनबाट भाषा सम्बन्धी रुचि भएका भाषाका अध्येताहरू, स्थानीय शिक्षक, विद्यार्थीहरू, पाठ्यक्रम निर्माताहरूलाई सहयोग पुग्ने भएकाले यो अध्ययन औचित्यपूर्ण र महत्त्वपूर्ण रहेको छ । दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन अहिलेसम्म कसैले नगरेको र मौलिक विषय भएको हुनाले पनि यो शोधकार्य प्राज्ञिक दृष्टिले औचित्यपूर्ण रहेको छ । फलतः यो अध्ययन दार्चुलेली भाषाको अध्ययन अनुसन्धानमा रुचि राख्ने सबैका लागि औचित्यपूर्ण रहेको छ । नेपाल सरकारले संविधानमा व्यवस्था गरी मातृभाषामा प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम अगाडि बढाएको छ । यस सन्दर्भमा यहाँका स्थानीय निकायहरूलाई स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्न पनि यो शोध उपयोगी रहेको छ । दार्चुलेली भाषा सम्पूर्ण जिल्ला भरी एक समान रूपमा नबोलिए पनि भाषाका धेरै रूपहरूमा समानता पाइन्छ । यस अध्ययनले भाषा र संस्कृतिको विकासमा समेत थोरै भएपनि सहयोग पुऱ्याउने हुनाले यसको अध्ययन गर्नु उचित देखिन्छ । तसर्थ यस अध्ययनले स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माता तथा उक्त भाषामा अध्ययन अनुसन्धान गर्न रुचि राख्नेहरूलाई सहयोग गर्नेछ । उपर्युक्त तथ्यहरूको आधारमा प्रस्तुत समस्या शीर्षक माथिको अध्ययन औचित्यपूर्ण देखिन्छ ।

अनुसन्धानका उद्देश्यहरू

प्रस्तुत शोधको उद्देश्यमाथि समस्यामा औल्याएका जिज्ञासाहरूको प्राज्ञिक समाधान गर्नु हो । यसका लागि प्रस्तावित अध्ययनमा निम्नलिखित उद्देश्यहरू राखिएका छन् ।

- (क) दार्चुलेली भाषिक स्वरूपको अध्ययन गर्नु,
- (ख) प्रचलित दार्चुलेली भाषामा व्याकरणात्मक कोटिहरूको अवस्थाको अध्ययन गर्नु,
- (ग) नेपाली भाषाको पठन पाठनमा दार्चुलेली भाषाले के-कस्तो भिन्नता ल्याएको छ, अध्ययन गर्नु,
- (घ) दार्चुलेली भाषाको तुलनामा नेपाली भाषामा के कस्ता व्याकरणात्मक कोटि रहेका छन् ? सोको तुलना गर्नु,

उपर्युक्त उद्देश्य कथनमा केन्द्रित रही प्रस्तुत शोधकार्यलाई पूर्णता प्रदान गरिएको छ ।

अनुसन्धान प्रश्न

यस अध्ययनलाई पूर्णता प्रदान गर्न अनुसन्धान उद्देश्यमा केन्द्रित रहेर सर्वप्रथम दार्चुलेली भाषिक स्वरूपको अध्ययन गरिएको छ । यस पछि दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अवस्थाको अध्ययन गरी तिनको प्रयोगले भाषा सिकाइमा ल्याइएको भिन्नताको विश्लेषण गरिएको छ । अन्तमा अध्ययनका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिहरूको तुलना समेत यसमा गरिएको छ ।

अध्ययनको परिसीमा

प्रस्तुत शोध प्रबन्धको शीर्षक दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन गर्नु रहेको छ । यसमा क्षेत्रकार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरी वर्णनात्मक, व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक दृष्टिकोणले अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनको सीमाङ्कनका क्रममा दार्चुला जिल्लाका नौवटा स्थानीय निकायमध्ये महाकाली नगरपालिका, दुँहु गाउँपालिका र व्याँस गाउँपालिकामा बोलिने दुँहुली भेदलाई मात्र अध्ययनको केन्द्र मानिएको छ । तसर्थ यो शोध दुँहु गाउँपालिका व्याँस गाउँपालिका र महाकाली नगरपालिकामा मात्र केन्द्रित रहेको छ । यसका लागि शोधकर्ता स्वयम् दार्चुलेली भाषाको दुँहुली भेदको वक्ता भएकाले दुँहुली भाषी वक्तासँग सहभागी भएर प्रत्यक्ष रूपमा सामग्री सङ्कलन गरिएका छन् । यस अध्ययनमा समग्र दार्चुला जिल्लालाई नसमेटेर दुँहुली भाषी वक्ता अत्यधिक भएका क्षेत्रहरूलाई मात्र अध्ययनको

केन्द्र मानिएको छ । यस अध्ययनमा क्षेत्रकार्य विधि प्रमुख रूपमा अवलम्बन गरिएको छ । यिनै क्षेत्र र भाषामा केन्द्रित रहेर यस अध्ययनलाई पूर्णता प्रदान गरिएको हुनाले यो शोधको सीमा हो ।

शोध प्रबन्धको संगठन

यस शोध प्रबन्धका सम्पूर्ण अध्यायहरूको संगठन निम्नअनुसार रहेको छ ।

अध्याय एक : परिचय

अध्याय दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

अध्याय तीन : अध्ययन विधि

अध्याय चार : दार्चुलेली भाषाको स्वरूपगत परिचय

अध्याय पाँच : व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा

अध्याय छ : काल, पक्ष र भावका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा

अध्याय सात : वाच्य ध्रुवीयता र प्रेरणार्थकका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा

अध्याय आठ : सारांश, प्राप्ति, निष्कर्ष र उपयोगिता

सन्दर्भ सामग्री

परिशिष्ट

अध्याय दुई

साहित्यको पुनरावलोकन

प्रस्तुत शोधकार्य दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिहरूको अध्ययनमा केन्द्रित भएकाले व्याकरणात्मक कोटि सम्बन्धी अध्ययन विश्लेषणमा आधारित भएर साहित्यको पुनरावलोकन गरिएको छ । यस अध्ययनका लागि भाषाका व्याकरणात्मक कोटिसम्बन्धी अध्ययन विश्लेषणको क्षेत्रमा प्रकाशित पुस्तक, शोध प्रबन्ध, शोधपत्र, लेखरचना आदिमा भए गरेका कार्यलाई पूर्वकार्यको समीक्षामा समावेश गरिएको छ । पछिल्लो समयमा भाषासम्बन्धी भए गरेका विभिन्न अध्ययनहरूले दार्चुलेली भाषालाई महत्त्वपूर्ण भाषाका रूपमा स्वीकार गरी यस भाषाका बारेमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिहरूको अध्ययन विश्लेषणका लागि दार्चुलेली भाषाको परिचय, पुस्तक, ग्रन्थ, लेखरचना, लोक कथा, फाग, मागल, उखान टुक्का, दार्चुलेली भाषाबोल्ने व्यक्तिको विवरण, विद्यावारिधि, दर्शनाचार्य, स्नातकोत्तर तहका शोधप्रबन्ध, शोधपत्र आदिका अध्ययनलाई आधारका रूपमा लिइएको छ । यसकासाथै दार्चुलेली भाषाका निकट रहेका वैतडेली, बाजुरेली, डोटेली, डडेल्धुरेली, अछामी, बभाडी आदि भाषाहरूमा लेखिएका लेखरचना, पुस्तक, शोधपत्र शोध प्रबन्ध आदिलाई समेत पुनरावलोकनका रूपमा अध्ययन गरिएको छ । दार्चुलेली भाषालाई यसअघि नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भाषिक भेद मानी त्यसैका आधारमा अध्ययन विश्लेषण हुँदै आएको भए तापनि यस अध्ययनमा पछिल्लो समयमा भाषा आयोग वि.सं २०६८ ले गरेको भाषिक सर्वेक्षण वर्गीकरणका आधारमा दार्चुलेली भाषालाई जिल्लागत भाषामानी अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यसै आधारमा पूर्वकार्यको पुनरावलोकनबाट प्रस्तुत शोधकार्यलाई मार्गदर्शन हुने भएकाले तिनलाई सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन, प्रयोगात्मक साहित्यको पुनरावलोकन र नीतिगत साहित्यको पुनरावलोकन गरी कालक्रमिक रूपमा छुट्टा छुट्टै तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन

यो अध्ययन नेपाली भाषा र दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको तुलनासंग सम्बन्धित छ । भाषाहरूको तुलनात्मक अध्ययनको प्रारम्भ स्वदेशीभन्दा विदेशी विद्वान्बाट भएको हो । फ्रान्ज बोपले सन् १८१६ मा प्रकाशित आफ्नो एउटा कृतिमा संस्कृत, ग्रीक, ल्याटिन, जर्मन, र फ्रान्सेली भाषाका क्रियाहरूको तुलना गरे । त्यसैले उनलाई तुलनात्मक

भाषा विज्ञानका पिता भनिन्छ (बन्धु, २०७०, पृ. ३१) । त्यसपछि दुई वा दुईभन्दा बढी भाषाको तुलनात्मक अध्ययनको कार्यले प्राथमिकता पाउन थाल्यो । यसै क्रममा विदेशी विद्वान् विडोस र डेलब्रुकले सेनटेसिक्स फोरसअह्यागा (सन् १८७१-८८) सम्म तुलनात्मक भाषाविज्ञानको अध्ययन गर्न प्रारम्भ गरे (गुणे, सन् २०१८, पृ. ६४) । तुलनात्मक भाषा विज्ञानलाई प्रारम्भमा तुलनात्मक भाषाशास्त्र (कम्पेरेटिभ फेनोलोजी) का नामले चिनाइन्थ्यो । यसले एउटै समयमा दुई वा सोभन्दा बढी भाषाको तुलना तथा एउटै भाषाको पनि विभिन्न कालका आधारमा तुलनात्मक अध्ययन गर्ने कार्यको थालनी गर्यो (गौतम र चौलागाई, २०७०, पृ. ३१४) । तुलनात्मक भाषा विज्ञान तुलना विशेषमा जोड दिने भाषाविज्ञानको छुट्टै शाखा हो । (बन्धु, २०७७, पृ. १६९) । यसले दुई भाषामा रहेका समानता र असमानताको पहिचानमा सघाउँछ । तुलनात्मक पद्धति भनेको विभिन्न भाषाहरूमा अथवा एउटै भाषाका विभिन्न भाषिकाहरूका बिच तुलना गर्न र ती भाषा तथा भाषिकाका बिचको सम्बन्ध बारे निर्णयमा पुग्ने पद्धति हो (बन्धु, २०७७, पृ. १६९) । यसै आधारमा अध्ययन गर्न तुलनात्मक भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक आधार अवलम्बन गरी दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

यस अध्ययनमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको तुलना गरी समानता र असमानताहरूको पहिचान गरिएको छ । यसमा देखिएका भिन्नताका आधारमा सम्भावित त्रुटिहरूको पूर्वानुमान समेत गरिएको छ । अध्ययनको अन्तमा शब्दगत र व्याकरणिक त्रुटिको विश्लेषण गर्दै सारांशमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ । यस अध्ययनमा सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकनका लागि भाषाविज्ञान, भाषा व्याकरण, व्यतिरेकी भाषाविज्ञानका र भाषा भाषिकाका क्षेत्रमा भएका सैद्धान्तिक मान्यतालाई पूर्वकार्यको समीक्षाका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

भाषाविज्ञानसँग सम्बन्धित अध्ययन

प्रस्तुत दार्चुलेली भाषाको व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययनका लागि सैद्धान्तिक आधारका रूपमा अमेरिकी भाषा वैज्ञानिक ब्लुमफिल्डको भाषिक मान्यतालाई लिइएको छ । उनको (१९३३) मा 'भाषा' नामक पुस्तक प्रकाशन भएपछि संरचनावादी भाषिक मान्यताको शुरुवात भयो । यसमा उनले भाषिक अध्ययनका लागि अपनाउने पद्धति, ध्वनि र रूप भाषाका शब्द र वाक्य आदि विविध पक्षबारे चर्चा गरेका छन् । यसमा उनले व्यवहारवादी र अनुभववादी सिद्धान्तको प्रयोग गरेका छन् । यसै क्रममा वोआस र सपिरले अमेरिकी

आदिवासीहरूको भाषाको अध्ययन गर्दा संस्कृत, त्याटिन र अङ्ग्रेजी भाषामा भन्दा भिन्न विशेषता पाइएपछि प्रत्येक भाषाको आफ्नै मौलिक संरचना हुन्छ भन्ने मान्यता प्रस्तुत गरे । उनले भाषाको लेख्य रूपलाई भन्दा कथ्य रूपलाई जोड दिएका छन् । सबै भाषाको लिपि नहुने र लिपि भएका भाषामा पनि लिखित स्वरूपलाई मात्र प्रतिनिधित्व गर्ने हुनाले वास्तविक रूपलाई प्रतिनिधित्व गर्न नसक्ने हुँदा भाषाको कथ्य रूपलाई जोड दिनुपर्छ भन्ने मान्यता अघि सारे । बालक जन्मदा खाली दिमाग लिएर जन्मने र इन्द्रियको प्रत्यक्षीकरणबाट भाषा सिक्दै जान्छ भन्ने अनुभववादी मान्यतालाई समेत अघि सारे । यसपछि भाषा सिकाइ बाह्य वातावरणमा गरिने प्रतिक्रियाका माध्यमबाट सिक्किन्छ भने व्यवहारवादी मान्यतालाई अघि सारे । उनको यस सिद्धान्तले दार्चुलेली भाषाको कथ्य रूपको व्याकरणात्मक कोटि सम्बन्धी अध्ययन गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

बन्धु (२०५०) ले **भाषाविज्ञान** नामक पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । यसमा उनले भाषाविज्ञान, ध्वनिविज्ञान, वर्णविज्ञान, रूपान्तरण व्याकरणको संक्षिप्त परिचय, अर्थ विज्ञान, ऐतिहासिक भाषाविज्ञान, संसारका भाषा परिवार, भाषामा परिवर्तन, भाषाको तुलना, लिपि आदि सम्बन्धी चर्चा गरेका छन् । यसमा उनले व्याकरणको अध्ययन गर्ने क्रममा कोटिको समेत चर्चा गरेका छन् । व्याकरण र वर्णविज्ञान, व्याकरण र अर्थ, प्रस्तावित व्याकरण र वर्णनात्मक व्याकरण, व्याकरणका विषय, व्याकरण र स्थानापत्ति, व्याकरणिक कार्य रूप, शब्द, रूप सन्धि, पदावली, संरचना र घटकहरू, निकट घटक विश्लेषण, वाक्यांश वाक्य, आदिका बारेमा व्याख्या विश्लेषण गरेका छन् । उनले यसमा व्याकरणात्मक कोटिको व्यापक रूपमा चर्चा गर्ने क्रममा विभिन्न भाषामा वस्तु विचार र भावलाई जनाउने शब्दहरूका अतिरिक्त केही यस्ता शब्दहरू रहेका हुन्छन् जो कार्य सम्पन्न गर्नका लागि आउने गर्दछन् । यस प्रकारका कार्य अन्तर्गत प्रत्ययहरूद्वारा सङ्केत गरिएका लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, भाव, पक्ष, वाच्य आदि आउँछन् तिनै प्रत्ययलाई कोटिको संज्ञासमेत उनले दिएका छन् । उनको यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन अनुसन्धानमा थप सहयोग पुगेको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

यादव र रेग्मी (२०५८) ले **भाषाविज्ञान** नामक पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । यसमा उनले भाषा विज्ञान शीर्षक अन्तर्गत भाषाविज्ञानको परिभाषा, भाषाविज्ञानको क्षेत्र र शाखा, भाषाविज्ञानको अन्य विषयहरूसँगको सम्बन्ध, आधुनिक भाषाविज्ञानका आधारभूत मान्यताको चर्चा गरेका छन् । यसमा उनले कथ्य भाषा प्राथमिक, सबै भाषा समान, भाषामा परिवर्तन

स्वभाविक, सार्वभौम व्याकरण सम्बन्धी चर्चा गरेका छन् । परम्परागत व्याकरणहरू भाषाको कथ्य रूपलाई प्राथमिकता दिने हुनाले कथ्यरूप नै मानक हुन्थ्यो तर आधुनिक भाषाविज्ञानले भाषाको लेख्य रूपलाई महत्त्व दिन्छ । उनको यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषाका कथ्य रूपको अध्ययन गर्न सहयोग पुऱ्याएको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई आधार बनाइएको हो ।

पौड्याल (२०६१) ले **भाषाविज्ञान** नामक पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । उनले यस पुस्तकमा भाषाको परिचय, परिभाषा मानवीय र मानवेत्तर भाषा यी दुवै भाषामा देखिने फरक, भाषिक संरचना, भाषाविज्ञानको परिचय, भाषाविज्ञानका शाखाहरू, समाज भाषाविज्ञान, मनोभाषाविज्ञान, भाषाविज्ञानको, उपयोगिता र भाषाविज्ञानको अन्य विषयसँगको सम्बन्धका बारेमा अध्ययन विश्लेषण गरेका छन् । उनले यस पुस्तकको अध्याय सातमा रूपविज्ञानको चर्चा गरेका छन् । यसमा उनले रूपविज्ञानको परिचय शब्दका भेद, पद र शब्दमा अर्थतत्त्व र सम्बन्धतत्त्व, सम्बन्ध तत्त्वका प्रकार, अर्थतत्त्व र सम्बन्ध तत्त्वको संयोग, रूप परिवर्तनको दिशा, रूप परिवर्तनको कारण संहिता, सन्धि वा रूपस्वनिम विज्ञानको व्यापक रूपमा चर्चा गरेका छन् । यसमा उनले लिङ्ग, वचन, पुरुष, कारक, क्रिया, वाच्य, काल आदि सम्बन्धी व्याख्या विश्लेषण गरेका छन् । प्रत्येक भाषाको वाक्य गठनका आधारमा व्याकरणिक कोटिहरूको निर्माण र वर्गीकरण हुने गर्दछ । यिनीहरूकै आधारमा व्याकरणात्मक कोटिको विवेचना र विश्लेषण गर्न सकिने भएकाले दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन विश्लेषणमा यसले थप सहयोग पुऱ्याएको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाइएको हो ।

भुसाल (२०७१) ले **भाषाविज्ञान** नामक पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । यसमा उनले भाषाको परिचय, भाषाको परिभाषा, भाषाका विशेषताका बारेमा उल्लेख गरेका छन् । उनले भाषालाई आर्जन र प्रयोगमा आधारित मानवीय व्यवहार मानेका छन् । भाषालाई मानव सभ्यता र संस्कृतिको पहिचान मानेकाले यसले मानव सभ्यताको इतिहासलाई बचाउन मद्दत गर्दछ । यो विभिन्न क्षेत्र, समुदाय, धर्म, संस्कृति, चालचलन तथा परम्परा अनुकूल हुन्छ । उनको यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषाका कथ्य रूपको अध्ययन गर्न सहयोग पुगेको हुनाले यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाइएको हो ।

भाषा व्याकरणसँग सम्बन्धित अध्ययन

पराजुली (२०२३) ले राम्रो रचना मीठो नेपाली नामक पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । यसमा उनले वाक्यका आधारभूत तत्त्व, वाक्य रचना, वाक्यान्तरण सम्बन्धी चर्चा गरेका छन् । वाक्यान्तरणमा वाक्य परिवर्तन, करण अकरण कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य, भाववाच्य सम्बन्धी चर्चा गरेका छन् । उनको यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषाको व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन गर्न सहयोग पुऱ्याएको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाइएको हो ।

पराजुली (२०३५) ले प्रयोगात्मक भाषातत्त्व नामक पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । यसमा उनले शब्द रूपान्तरण अन्तर्गत लिङ्ग, वचन कारक विभक्ति, शब्द रूपावली तथा काल र क्रियाका रूपभित्र क्रियापदको रूपावली, क्रियाका अरु किसिम वाच्य र वाच्य परिवर्तन सम्बन्धी चर्चा गरेका छन् । उनको यस सिद्धान्तले दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययनमा सहयोग पुऱ्याएको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

सिग्दाल (२०४८) ले मध्यचन्द्रिका नामक पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । यसमा उनले भाषा र व्याकरण, वर्ण, पद, नाम, रूपभेद, लिङ्ग, वचन, विभक्ति, नामको रूपावली, सर्वनाम, सर्वनामको रूपावली, विशेषण, क्रियापद, क्रियापदको रूपभेद, सरल संयुक्त क्रियापद, क्रियापदको रूपावली, अकरण, कर्मवाच्य र भाववाच्य, प्रेरणार्थक र नामधातु, मिलित क्रिया, क्रियायोगी, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक, शब्दरचना पद व्याकरण, वाक्य, वाक्य व्याकरण सम्बन्धी चर्चा गरेका छन् । यसमा उनले व्याकरणात्मक कोटिका बारेमा समग्र रूपमा चर्चा नगरेपनि यस अन्तर्गत लिङ्ग, वचन, र अकरणका बारेमा उल्लेख गरेका छन् । लिङ्ग भन्नाले पुरुष जाति वा स्त्री जाति वा निर्जीव वस्तु बुझाउने शब्दको रूपलाई लिएका छन् । यसमा उनले लिङ्गलाई तीन भागमा बाँडेर देखाएका छन् पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग र नपुसकलिङ्ग, त्यसैगरी वचनको व्याख्या गर्ने क्रममा एक वा अनेक पदार्थ बुझाउने नामको रूपलाई वचन भन्दछन् भन्दै वचनलाई एकवचन र अनेक वचन गरी दुई भागमा राखेर व्याख्या विश्लेषण गरेका छन् । अकरण अन्तर्गत क्रियापदमा निषेध बुझाउने नकार जोडिदा अकरण अर्थात् क्रियाको अभाव बुझिदा अकरणको प्रयोग गरिन्छ, । उनको यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटि अन्तर्गत लिङ्ग, वचन र करण अकरणको अध्ययन गर्न सहयोग पुगेको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

अधिकारी (२०४९) ले **समसामयिक नेपाली व्याकरण** नामक पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । यस व्याकरणमा उनले वर्ण व्यवस्था, शब्दवर्ग, सङ्गति क्रिया र यसका प्रकार, क्रिया काल, पक्ष, भाव, वृत्ति, क्रियापदको रूपायन, अकरण, वाच्य, प्रेरणार्थक वाक्यका घटक, कार्य र कारक विभक्ति यिनका कार्य, वाक्यका प्रकार मिश्र वाक्य तथा संश्लिष्ट वाक्य उक्ति परिवर्तन शब्द व्युत्पादन सर्ग व्युत्पादन उपसर्ग प्रक्रिया कृत प्रक्रिया, तद्धित प्रक्रिया, समास प्रक्रिया द्वित्व प्रक्रिया आदिको बारेमा व्याख्या विश्लेषण गरेका छन् । यसमा उनले सङ्गति अन्तर्गत लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, क्रिया र यसका प्रकार क्रियाका काल, पक्ष, भाव, वृत्ति, क्रियाको रूपायन आदिको चर्चा गरेका छन् । यसले दार्चुलेली भाषाको व्याकरणात्मक कोटिको निर्धारण र वाक्य संरचनाको अध्ययन विश्लेषणमा मद्दत पुऱ्याउनुका साथै भाषिक अध्ययनमा सहयोग पुगेको छ । यसमा उनले व्याकरणात्मक कोटि र वाक्य रचना सम्बन्धी छुट्टा छुट्टै चर्चा नगरेको भएपनि यसले दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययनमा सहयोग पुऱ्याएको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाइएको हो ।

अधिकारी (२०५७) ले **प्रयोगात्मक नेपाली व्याकरण** नामक पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । यसमा उनले नेपाली वर्ण र यिनको उच्चारण, नेपाली अक्षर र यसको संरचना, नेपाली वर्णविन्यास, सन्धि र सन्धि नियम, शब्द, शब्दवर्ग र यिनका कार्य, शब्द निर्माण, रूपायन प्रक्रिया, सङ्गति र रचना, क्रियाका र रचना, वाक्यान्तरण र रचना, अकरण र रचना, प्रेरणार्थक र रचना पदक्रम, कारक र विभक्ति, उक्ति परिवर्तन, सरल वाक्यका उद्देश्य र विधेय, संयुक्त वाक्य, मिश्र वाक्य, असमापिका क्रियाद्वारा बनेका जटिल वाक्य, वाक्य संश्लेषण, वाक्य विश्लेषणको प्रस्तुति गरेका छन् । यसमा उनले क्रियाका र रचना आदि सम्बन्धी व्याख्या गरेका छन् । यसै क्रममा उनले काल, पक्ष र पक्ष अन्तर्गत अपूर्ण, पूर्ण, अभ्यस्त, अज्ञात पक्षको चर्चा गरेका छन् । यसैगरी वाक्यान्तरण र रचना अन्तर्गत अकरण र रचना वाच्य र रचना अन्तर्गत कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्य तथा वाच्य सम्बन्धी थप जानकारी समेत दिएका छन् । उनको अध्ययनले दार्चुलेली भाषाका वाक्य सम्बन्धी अध्ययनमा सहयोग गर्नुका साथै दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको निर्धारणमा समेत सहयोग पुगेको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

अधिकारी (२०५७) ले **समसामयिक सरल नेपाली व्याकरण** नामक पुस्तकको रचना गरेका छन् । यस पुस्तकको एकाइ दशमा वाक्यान्तरण शीर्षक अन्तर्गत अकरण, वाच्य र प्रेरणार्थक शीर्षकभित्र प्रेरणार्थक क्रियाका थुप्रै उदाहरणहरू दिइ प्रेरणार्थक क्रियालाई चिनाउने

प्रयास गरिएको छ । यसको अर्को अध्यायमा कारक र विभक्तिको समेत चर्चा गरेका छन् । कारकलाई चिनाउने क्रममा वाक्यमा क्रियाको कार्यमा साधक हुने अथवा क्रियाको कार्यमा विशेष किसिमको अर्थसम्बन्ध दर्शाउने तथा भूमिका निर्वाह गर्ने शब्दलाई कारक मानेका छन् । यस पुस्तकको अध्ययनबाट दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको सिद्धान्त निर्माणमा सहयोग पुगेको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

शर्मा (२०५७) ले **शब्दरचना र वर्णविन्यास वाक्यतत्त्व, अभिव्यक्ति र पाठहरू** नामक पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । उक्त कृतिमा उच्चारण, वर्णविन्यास, शब्दवर्ग र सन्धि, शब्द र शब्दवर्ग, शब्दवर्ग र शब्दरूपायन, वाक्य तत्त्व वाक्यान्तरण सम्बन्धी चर्चा गरेका छन् । यसअन्तर्गत उनले वाक्यलाई भाषाको वृहत् संरचना मानेर व्याख्या गरेका छन् । वाक्य, वाक्यतत्त्व, वाक्यान्तरण अन्तर्गत वाक्यहरूको विश्लेषण गर्दै शब्दवर्ग र काल, पक्ष तथा भावको समेत चर्चा गरेका छन् । यसमा उनले पदक्रम, शब्दको वाक्यीय रखाइ, सङ्गति अन्तर्गत शब्दको वाक्यीय संयोजन, शासन, कारक र विभक्ति, काल, पक्ष र भाव वाच्य तथा वाच्य परिवर्तन करण एवम् अकरण र वाक्यान्तरण, प्रेरणार्थक र वाक्यान्तरण, वाक्य संश्लेषण वाक्य विश्लेषण र सरल वाक्यमा परिवर्तन र उक्ति परिवर्तन जस्ता कुराहरू समावेश गरेका छन् । यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययनमा सहयोग पुगेको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

श्रेष्ठ (२०५९) ले **नेपाली व्याकरण : केही पक्षहरूको सरलीकृत चर्चा** नामक पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । यसमा उनले काल र पक्ष, भाव वाच्य, सङ्गति, कारक, विभक्ति वाक्य आदिको चर्चा गरेका छन् । यस पुस्तकको अध्ययनले दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन गर्न सहयोग पुगेकाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाइएको हो ।

लम्साल (२०६२) ले **नेपाली भाषा र व्याकरण** नामक पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । यसमा उनले नेपाली भाषा र यसको विकास, भाषाका विविध भेद र यसको विकास, नेपाली वर्ण व्यवस्था, नेपाली शब्दवर्ग र शब्द रूपायन तथा व्युत्पादन, वाक्य तत्त्वको स्वरूप, वाक्यका घटक, कार्य र प्रकार र वाक्यान्तरणको व्याख्या गरेका छन् । यसको अध्याय दुईमा भाषिक भेद, भाषा र भाषिका, भाषिका छुट्याउने आधार, भाषिका र समभाषांश रेखा, भाषिका र भाषिक निरन्तरता, भाषिका निर्माणका कारकहरू, भाषा र भाषिकामा भिन्नता, भाषिका अध्ययन परम्परा नेपालीका प्रमुख भाषिका र तिनका विशेषता, नेपाली भाषाको सामाजिक भेद र यसका विशेषता, नेपाली भाषाको भौगोलिक स्थिति, नेपालको सामाजिक र बहुभाषिक स्थिति, नेपाली

भाषाको मानकीकरणमा व्याकरणको योगदानको व्याख्या गरेका छन् । उनको यस अध्ययनले नेपालीका प्रमुख भाषिका अन्तर्गत दार्चुलेली भाषाको स्थान निरूपण गर्न, दार्चुलेली भाषाको सामाजिक र भौगोलिक स्वरूप निर्धारण गर्न तथा दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सहयोग पुऱ्याएको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको छ ।

अधिकारी (२०६३) ले **प्रयोगात्मक सरल नेपाली व्याकरण** नामक पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । यस पुस्तकमा उनले सङ्गति, वाक्यतत्त्व, वाक्यान्तरण, अकरण, वाच्य, प्रेरणार्थक, पदक्रम, कारक र विभक्ति आदि सम्बन्धी चर्चा गरिएको छ । उनको यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषाको व्याकरणात्मक कोटि अन्तर्गत लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, भाव, पक्ष, वाच्य, प्रेरणार्थक र ध्रुवीयताको अध्ययन गर्न उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको छ ।

सङ्गम (२०७४) द्वारा **आधारभूत डोट्याली व्याकरण** नामक पुस्तकको प्रकाशन गरिएको छ । यसमा डोट्याली भाषा र यसको प्रयोग विस्तार, डोट्याली वर्ण व्यवस्था, डोट्याली शब्दवर्ग, डोट्याली वाक्य व्यवस्था अन्तर्गत व्याकरणका विभिन्न पक्षको चर्चा गरिएको छ । यसमा डोट्याली भाषालाई सुदूरपश्चिम प्रदेशको साभा पहाडी भाषाका रूपमा चित्रण गरिएको छ । यसमा डोट्याली वर्ण व्यवस्था अन्तर्गत ६ वटा स्वर वर्ण र ३० वटा व्यञ्जन वर्ण लघुत्तम् युग्मका आधारमा निर्धारण गरिएको छ । डोट्याली शब्दवर्ग अन्तर्गत नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, क्रियाविशेषण, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिवोधक र निपातको परिचय र प्रकारको चर्चा गरिएको छ । डोट्याली वाक्य व्यवस्था अन्तर्गत पदक्रम, आधारभूत वाक्यको संरचना, अर्थ र संरचनाका आधारमा वाक्यका प्रकार र वाक्य संश्लेषणको वर्णन गरिएको छ । त्यसैगरी व्याकरणात्मक कोटि अन्तर्गत पदसङ्गितिलाई पुरुष, वचन, लिङ्ग, आदर, कारक, काल, पक्ष, भाव, करण अकरणका आधारमा चर्चा गरिएको छ । यसको अनुसूचीमा डोट्याली व्यतिरेकी वर्ण लेखन नियमावली, सूचक नामावली, डोट्यालीका विभिन्न क्षेत्रमा २१० शब्दको तुलनासूची र अन्त्यमा पुस्तकमा प्रयुक्त शब्दसूची दिइएको छ । फरक फरक क्षेत्रमा सूचक चयन गरिएकाले यसमा एकरूपताको अभाव देखिन्छ । यसले डोट्याली व्याकरणभित्र दार्चुलेली बोलीलाई पनि समेटेकाले दार्चुलेली र नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक कोटि अन्तर्गत आदरका तहमा केही भिन्नता देखिन्छ । दार्चुलेली भाषाको अध्ययनमा यसले सहयोग पुऱ्याएको हुनाले यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

व्यतिरेकी विश्लेषणसँग सम्बन्धित अध्ययन

यस शोध प्रबन्धमा दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यसमा तुलनात्मक भाषाविज्ञान र व्यतिरेकी भाषाविज्ञानका सिद्धान्तहरूलाई समेत आधार बनाइएको छ । भाषाहरूको व्यतिरेकी अध्ययन सर्वप्रथम होर्फ (सन् १९४१)ले गरेका हुन् । चार्ल. सी फ्राइज (सन् १९४५) ले संयुक्तराज्य अमेरिकामा भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा दुई भाषाका सामग्रीको तुलनात्मक अध्ययनबाट प्राप्त विषयवस्तु बढी उपयोगी हुने बताएपछि अरु भाषावैज्ञानिकहरू पनि व्यतिरेकी विश्लेषणको अध्ययनतिर आकर्षित हुन पुगे । यस अवधारणालाई कार्यान्वयन गर्न बेन्निख (सन् १९५३) र रबर्ट ल्याडो (१९५७) को भूमिका बढी महत्पूर्ण देखिन्छ । ल्याडोले 'लिङ्ग्विस्टिक्स अक्रस कल्चर' भन्ने पुस्तकमा विदेशी भाषा वा अन्य भाषा सिक्दा मातृभाषाको प्रकृति अनुसार कुनै व्यक्तिलाई सिक्न सजिलो हुने कुनै व्यक्तिलाई सिक्न गाह्रो हुने बताए । उनका अनुसार जसको मातृभाषासँग दोस्रो भाषाका विशेषताहरू असमान छन उसलाई सिक्न कठिन हुन्छ अर्थात् दोस्रो भाषाको सिकाइमा पहिलो भाषाको संरचना र संस्कृतिको स्थानान्तरण भएको हुन्छ भन्ने धारणा अघि सारे । व्यतिरेकी विश्लेषणका सन्दर्भ सामग्रीहरू ट्यामर एण्ड हाइम्स (सन् १९६५) थिडम (सन् १९६९) सेलिङ्गर र सेलिङ्गर (१९७२), ब्राउस (१९७७), प्लाम्वर्ग (सन् १९७७) र सिग्रिष्ट (सन् १९७७) आदिले तयार गरेका छन् । यसले व्यतिरेकी भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणाको विकासमा महत्पूर्ण भूमिका खेल्नो ।

व्यतिरेकी विश्लेषण एउटा चिन्तन प्रणालीका रूपमा दोस्रो विश्वयुद्धपछि विकसित भएको हो । यसअघि छिटपुट रूपमा चर्चा भए पनि दोस्रो भाषा सिकाइको सन्दर्भमा दोस्रो विश्वयुद्धपछि नै यसले मूर्त रूप लिएको पाइन्छ । दोस्रो विश्वयुद्धका वेला विरोधी देशहरूमा जासुसी गर्नका लागि गुप्तचरहरूलाई छोटो समयमा विरोधी देशको भाषा सिकाउनु पर्ने आवश्यकता महसुस गरियो (पाण्डेय, १९८५, पृ. २९-३०) । यसै वेला अमेरिकामा अनेक जाति र भाषाका वक्ताहरू आएर बस्न थाले । तिनीहरूलाई पनि अङ्ग्रेजी भाषा सिकाउनु पर्ने माग हुन थाल्यो । यी सबै अवस्थाहरूलाई मध्यनजर गरी भाषा वैज्ञानिक र शिक्षाशास्त्रीहरूले भिन्न भिन्न भाषाको अध्ययन विश्लेषणसँगै तिनको शिक्षण सामग्री निर्माण गर्नु पर्‍यो । यसको परिणामस्वरूप स्कुलका पाठ्यक्रम र शिक्षण सामग्रीलाई पनि नयाँ तरिकाबाट निर्माण गर्ने विचार उत्पन्न भयो (रेड्डी, १९८६, पृ. २३) । यस कारणले नै भाषा शिक्षण र प्रायोगिक भाषा विज्ञानका क्षेत्रमा विभिन्न खोज अनुसन्धान हुन थाले । विशेष गरी दोस्रो भाषाको शिक्षण गरेर

सिकारुहरूलाई पहिलो भाषा सरह कसरी दक्ष बनाउन सकिन्छ भन्ने कुराको खोजी गर्दा दोस्रो भाषाका सिकारुहरूले पहिलो भाषा सरह सिक्न नसकेको भेटियो । यसका विभिन्न कारणहरूको खोजी हुन थाल्यो, जसको परिणाम स्वरूप व्यतिरेकी भाषा विज्ञानको स्थापनाका लागि मद्दत मिल्यो (रेड्डी, १९८६. पृ. २४) । यसबाट दोस्रो भाषी सिकारुका समस्याको समाधान गर्न मद्दत मिल्ने अपेक्षा गरियो । यिनै सैद्धान्तिक आधारहरूको अध्ययन गरी तुलनात्मक र व्यतिरेकी आधारमा व्याकरणात्मक कोटिको विश्लेषण निम्नअनुसार गरिएको छ ।

अधिकारी (२०५६) ले सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान नामक पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । यस पुस्तकको खण्ड ख मा प्रायोगिक भाषा विज्ञान राखिएको छ भने यसको खण्ड क मा सामाजिक भाषाविज्ञानको उल्लेख गरिएको छ । यसमा उनले खण्ड क मा सामाजिक भाषाविज्ञान, भाषिक समुदाय, भाषा र सामाजिक सम्पर्क भाषिक सापेक्षता होर्फेली अनुकल्पनाका परिप्रेक्ष्यमा, समाजको प्रकृति र भाषामा त्यसको प्रभाव, भाषिक भेद, भाषाद्वैत, पिजिन र क्रिओल, द्विभाषिकता र बहुभाषिकता, कोड परिवर्तन र कोड मिश्रण, भाषा योजना, भाषायोजनाका समस्याहरू, भाषायोजना प्रक्रिया, नेपाली भाषाको मानकीकरण, भाषाको आधुनिकीकरण, राष्ट्रियताका सन्दर्भमा राष्ट्रभाषाको प्रसङ्ग, नेपालका भाषाहरूको भौगोलिक तथा सामाजिक स्थिति, नेपालको भाषा नीति र योजना आदी सम्बन्धी चर्चा गरेका छन् । उनले यसमा समाजको प्रकृतिले भाषामा पार्ने प्रभावलाई उल्लेख गर्दै नेपाली भाषामा नाताको व्यवस्था, बोलिको जातित्व, आदरार्थी व्यवस्था, सम्बोधन, लिङ्ग, व्यवस्था आदिले असर पार्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले भाषामा आउने सामाजिक भेदहरूलाई विभिन्न आधारमा चिनाउने प्रयत्न गर्नुका साथै भाषिक तथा सांस्कृतिक सापेक्षताको सिद्धान्तलाई समेत चिनाउने प्रयत्न गरेका छन् । यसमा उनले सामाजिक भाषाविज्ञानका बारेमा चर्चा गरे पनि उनको यो पुस्तक व्यतिरेकी भाषाविज्ञानको सिद्धान्त निर्माणमा उपयोगी देखिन्छ । यस पुस्तकको अध्ययनले नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको तुलना गर्न तथा दार्चुलेली भाषाको सामाजिक र भौगोलिक स्वरूप निर्धारण गर्न सहयोग पुर्याएको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाइएको हो ।

ढुङ्गेल र दाहाल (२०६७) सामान्य र प्रायोगिक भाषाविज्ञान नामक पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । उक्त कृतिमा उनले भाषा र भाषिक भेदको परिचय, भाषा विज्ञानका क्षेत्र र शाखाहरू ध्वनि विज्ञान, वर्ण विज्ञान, रूपविज्ञान, वाक्य विज्ञान, अर्थ विज्ञान, नेपाली भाषाको उत्पत्ति विकासक्रम र वर्तमान स्थिति, व्यतिरेकी विश्लेषण, त्रुटि विश्लेषण, कोशविज्ञान,

अनुवादविज्ञान, जस्ता एकाइहरूको व्याख्या गरेका छन् । यसमा उनले वाक्य अन्तर्गत वाक्य रूप शब्दवर्ग पदावली आदिको चर्चा गरेका छन् । यसले दार्चुलेली भाषाका वाक्य गठनको अध्ययनमा सहयोग पुऱ्याएको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

लामिछाने (२०६८) ले सामान्य र प्रायोगिक भाषाविज्ञान नामक पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । यस पुस्तकमा उनले भाषा विज्ञान अन्तर्गत भाषाको परिचय र परिभाषा, भाषाका विशेषताहरू भाषा भाषिका र व्यक्तिभाषा, भाषा र भाषिका छुट्याउने आधारहरू भाषिक सामर्थ्य र सम्पादन, वर्णनात्मक र आधिकारिक व्याकरण, भाषाको आधुनिकीकरण र मानकीकरण, भाषाको आधुनिकीकरण र मानकीकरणका प्रयासहरू, भाषा विज्ञानका क्षेत्र र शाखाहरू, भाषाविज्ञानका क्षेत्र अन्तर्गत केन्द्रीय क्षेत्र र परिधीय क्षेत्र तथा भाषाविज्ञानका शाखाहरू अन्तर्गत समकालिक भाषाविज्ञान, कालक्रमिक भाषाविज्ञान, सैद्धान्तिक भाषाविज्ञान, प्रायोगिक भाषाविज्ञान, सामाजिक भाषाविज्ञान, तुलनात्मक भाषाविज्ञान व्यतिरेकी भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञानलाई प्रस्तुत गरेका छन् । यसैगरी ध्वनिविज्ञान, वर्णविज्ञान, रूपविज्ञान, वाक्यविज्ञान, अर्थविज्ञान आदिको चर्चा गरेका छन् भने प्रायोगिक भाषाविज्ञान अन्तर्गत व्यतिरेकी विश्लेषण त्रुटि विश्लेषण, कोशविज्ञान अनुवाद अध्ययन नेपाली भाषाको समेत प्रस्तुतीकरण गरेका छन् । यसमा सामान्य भाषाविज्ञानका शाखा अन्तर्गत तुलनात्मक भाषाविज्ञानको प्रस्तुतीकरण गरेका छन् । तुलनात्मक भाषा विज्ञान अन्तर्गत ऐतिहासिक र कालक्रमिक रूपमा अध्ययन गर्न सकिने कुरा बताएका छन् । उनको यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषा र नेपालीभाषाका व्याकरणात्मक कोटिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सहयोग पुगेको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

ढकाल (२०७३) ले प्रायोगिक भाषाविज्ञान प्रमुख आयाम नामक पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । यस पुस्तकको अध्याय छमा व्यतिरेकी विश्लेषणको परिचय र परिभाषा, व्यतिरेकी विश्लेषणको सैद्धान्तिक अवधारणा, व्यतिरेकी विश्लेषणका आधारभूत मान्यताहरू, व्यतिरेकी विश्लेषणको विकास क्रम, व्यतिरेकी विश्लेषणको उपयोगिता, व्यतिरेकी विश्लेषण प्रक्रिया तथा पद्धतिहरू, व्यतिरेकी विश्लेषणका सीमा, व्यतिरेकी विश्लेषणको अभ्यास, व्यतिरेकी विश्लेषण र भाषा शिक्षण राखिएको छ । उनले यस अध्ययनमा प्रायोगिक भाषा विज्ञानका विभिन्न शाखाहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको भएपनि यसले दार्चुलेली भाषाको वाक्य संरचनाको अध्ययन गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । व्यतिरेकी भाषाविज्ञानका बारेमा सैद्धान्तिक अध्ययन गरिएको उक्त पूर्वकार्य प्रस्तुत शोधकार्यका लागि उपयोगी रहेको छ । यसले दार्चुलेली

भाषाको व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययनका लागि सैद्धान्तिक आधार तयार गर्न सहयोग पुऱ्याएको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

नेपाली भाषा भाषिका सम्बन्धी अध्ययन

नेपाली भाषाका भाषिकाको पहिलो अनुसन्धाताका रूपमा जोन बिम्स (सन् १८२०) लाई मानिन्छ । उनले भारतका भाषाहरूको पारिवारिक वर्गीकरण गर्ने क्रममा युरोप र एसियाका भाषाहरूलाई तीनवटा ठूला परिवारमा विभाजन गर्दा त्यस मध्येको एक इण्डोजर्मनिकका आठ वटा भेदहरू अन्तर्गत नेपालीलाई पर्वतीया तथा पहाडिया नामाकरण गरेका छन् । उनले नेपालीका भाषिक भेदमा पाल्पा, गढवाल, कुमाउ, थारु र मगर गरी पाँचवटाको उल्लेख गरेको पाइन्छ । ग्रियर्सन (सन् १९१६) ले नेपालीका पाल्पा र दैँरे दुइटै भाषिकाको चर्चा गरेको पाइन्छ । तीमध्ये बिम्स (सन् १८२०) ले उल्लेख गरेका थारु र मगर तथा ग्रियर्सन (सन् १९१६) ले उल्लेख गरेको दैँरे नेपालीका भाषिका नभएर छुट्टै भाषाका रूपमा रहेका छन् । ज्ञवाली (१९९०) देखि नेपाली विद्वान्हरूले नेपाली भाषा र भाषिकाको अध्ययनमा रुचि देखाएको पाइन्छ । यहाँ नेपाली भाषिका सम्बन्धी भएका मुख्य कार्यको पुनरावलोकन गरिएको छ । ज्ञवाली (१९९०) दार्जिलिङको नेपाली भाषाको चर्चाका क्रममा राष्ट्र भाषाभन्दा डोटी र जुम्लाको नेपाली फरक रहेको उल्लेख गर्दै नेपाली भाषाका भौगोलिक भेदको सङ्केत गरेका छन् । यसले प्राचीन डोटी क्षेत्रको मुख्य भाषा बैतडेलीको अध्ययनमा अभिप्रेरित गरेको छ । पोखरेल (२०१९) ले नेपाली भाषाका भौगोलिक भेदलाई पूर्वेली अथवा गोर्खाली (गोरखादेखि लिएर सिक्किम, आसाम, भोराङसम्मका उपभेदहरू), केन्द्रीय अथवा पर्वती (पोखरा, पाल्पा, प्युठान, बाग्लुङ, स्याङ्जा, गुल्मीका उपभेद) र पश्चिमा अथवा खसानी (सल्यान, जुम्ला, हुम्ला, दैलेख, डोटी, बैतडीमा बोलिने उपभेद) गरी तीन मुख्य भाषिकामा बाँडेर चर्चा गरेका छन् । उनले यसमा प्राचीन नेपालीका ध्वनितत्त्वगत र रूपतत्त्वगत विशेषताहरूको चर्चा गरेका छन् । साथै प्राचीन नेपालीका विशेषताहरू खसानीमा जति सुरक्षित छन् त्यति गोर्खालीमा नभएको उल्लेख गरेका छन् । सास्कृत्यायन् (सन् १९६०) ले नेपालीका पूर्वेली नेपाली (धनकुटा र इलाम), केन्द्रीय नेपाली (गोरखा र काठमाडौँ उपत्यका), मादी नेपाली (बुढीगण्डकी) र पश्चिमी नेपाली (जुम्ला, डोटी र अछाम) गरी चारवटा भाषिकाको चर्चा गरेका छन् । पोखरेल (२०२२ 'क') ले नेपालीका गोर्खाली, खसानी र डोट्याली गरी जम्मा तीन भाषिका रहेको उल्लेख गर्दै पच्छिमा भाषिकाको बारेमा चर्चा गरेका छन् । पच्छिमा नेपाली अर्थात् डोट्याली दार्चुला, बैतडी, डडेल्धुरा, सिलगढी र पच्छिमी बझाङमा

बोलिने उल्लेख गर्दै यसको साँध जुम्ली र गोर्खाली भगिनीसित जोडिएको उल्लेख गरेका छन् । उनले केही उदाहरणका माध्यमबाट डोट्याली र गोर्खाली बिच ध्वनितत्त्व, सर्वनाम, विशेषण, अव्यय, संज्ञा, लिङ्ग, क्रिया, भाव, निषेध, प्रयोगको तुलना गरेका छन् । पोखरेलले उल्लेख गरेका परपच्छिमाका विशेषताहरू अहिले पनि दार्चुलेली भाषामा पाइन्छन् ।

दाहाल (सन् १९७४) ले **लेख्य र कथ्य नेपालीको वर्णनात्मक अध्ययन** गरेका छन् । यसमा साहित्यिक नेपाली अर्थात् स्तरीय नेपाली, पूर्वी नेपाली र दार्जिलिङ नेपालीको वर्णनात्मक अध्ययन गरिएको छ । उनको यस अध्ययनमा ध्वनितत्त्व, रूपतत्त्व, शब्दका कार्यमूलक वर्गहरू, शब्द निर्माण, विभक्ति, प्रत्यय सम्बन्धी कोटि र तिनका सम्बन्ध तथा वाक्य रचनाका ढाँचाहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । यसमा साहित्यिक नेपालीको विश्लेषणका लागि साहित्यिक भेला सार्वजनिक समारोह र कक्षाकोठामा बोलिने अथवा रेडियोमा प्रयुक्त नेपालीलाई लिइएको छ भने कथ्य नेपालीमा पूर्वेली नेपाली भाषिकाभिन्न पर्ने सङ्खुवासभाका ब्राह्मण परिवारमा प्रचलित नेपालीलाई र दार्जिलिङी नेपालीका रूपमा भारतको पश्चिम बङ्गाल राज्यको दार्जिलिङ जिल्ला अन्तर्गत खर्साङ क्षेत्रका नेपाली मातृभाषी मङ्गोल समुदायमा प्रचलित नेपालीलाई लिइएको छ । नेपाली भाषाका तिनै महत्त्वपूर्ण भाषिकाहरूमा केन्द्रित यो अध्ययन आफैमा उपलब्धिपूर्ण त छँदै छ । यसले नेपाली भाषा तथा भाषिकाहरूको अध्ययनमा समेत नयाँ आयाम थपेको छ यसले दार्चुलेली भाषाको व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययनमा सहयोग पुऱ्याएको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई आधार बनाइएको हो ।

बन्धु (२०५२) ले **नेपाली भाषाको उत्पत्ति** नामक पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । यस पुस्तकलाई चार खण्डमा विभाजन गरी यसको तेस्रो खण्डमा उनले शब्द निर्माण उपसर्ग र परसर्गहरू शीर्षक अन्तर्गत क्रियाका लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, भाव, वाच्यको चर्चा गरेका छन् । यसमा उनले संस्कृतमा धातु अलिङ्गी थिए र क्रिया पनि भन्दै प्राकृत युगमा लकारहरूको सङ्ख्या कम हुँदा पनि क्रियामा लिङ्गात्मक स्वरूपको अवस्था देखा परेन भन्ने धारणा अघि सारेका छन् । नेपालीमा कर्तृवाच्य कर्मवाच्य र भाववाच्य रहेको धारणा व्यक्त गरेका छन् । संस्कृतमा दश लकारले भाव र काल दुवै जनाइन्छ भन्दै संस्कृतमा भाव चार रहेको निष्कर्ष दिएका छन् । उनको यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको सिद्धान्त निर्माणमा सहयोग पुगेको छ ।

पन्थी (२०६०) ले **भाषिक चिन्तन** नामक पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । यसमा उनले भाषा र भाषिकाका विषयमा चर्चा गरेका छन् । उनले नेपाली भाषा र भाषिकाहरूका मौलिक

शब्दहरू, तिनीहरूको उच्चारण प्रक्रिया, भाषाका मौलिक विशेषता उल्लेख गरी मानिसहरूको बँसाइ सराईका कारणले भाषा फैलिदै र परिवर्तित हुँदै गएको उल्लेख गरेका छन् । प्रस्तुत पूर्वकार्यले नेपाली भाषाबाट भाषिकाहरू कसरी भिन्न भए भन्ने कुरा देखाएको छ । दार्चुलेली भाषामा पनि ठाउँ अनुसार भाषाको उच्चारण प्रक्रिया भिन्ना भिन्नै पाइन्छ । उनको यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषाका शब्द, रूप, पद, पदावली र वाक्यात्मक तहसम्मको अध्ययन विश्लेषण गर्न मद्दत मिल्नुका साथै प्रस्तुत अध्ययनले दार्चुलेली भाषाको व्याकरणात्मक कोटिको तुलनात्मक अध्ययनका लागि सहयोग पुऱ्याएको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाइएको हो ।

गौतम (२०४९) ले **नेपाली भाषा परिचय** नामक पुस्तक प्रकाशन गरेका छन् । यसमा उनले नेपाली भाषाका भाषिकाहरू, भाषिकाको विकासका आधार, नेपाली भाषाका भाषिका बारे हालसम्मको अध्ययन नेपालका भाषिका र तिनका विशेषता अन्तर्गत पूर्वेली, माभाली, ओरपच्छिमा, मभपच्छिमा र परपच्छिमाको चर्चा गरेका छन् यसमा उनले परपच्छिमा भाषिकाका मुख्य विशेषता कारक विभक्तिको विशिष्ट प्रयोगको उल्लेख गरेका छन् । उनको यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषामा विभक्ति प्रयोग र स्त्रीलिङ्गी विधानको अध्ययन गर्न यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाइएको छ ।

पौडेल र भट्टराई (२०७७) ले **नेपालको भाषा नीति र योजना आधार** नामक पाठ्य पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । यसमा भाषा नीतिको स्वरूपगत परिचय, नेपालको सन्दर्भमा भाषा नीति निर्माण, नेपालमा भाषायोजना निर्माणका आधारहरू, नेपालको सङ्घीय शासन व्यवस्थामा भाषा आयोगको स्थापना, भाषाशिक्षाको विकास तथा विभिन्न आयोग र समितिका धारणाहरू, भाषा आयोगमा स्तरीकरण र मानकीकरणका आधारभूत पक्षहरू, नेपालमा भाषा प्रयोगको अवस्थाका बारेमा व्याख्या विश्लेषण गरेका छन् । उनीहरूले अध्याय आठमा नेपालमा भाषा प्रयोगको अवस्था सम्बन्धी अध्ययन विश्लेषण गर्ने क्रममा नेपालको जनगणनामा भाषिक प्रयोगको रूपरेखा, नेपालका प्रमुख भाषाहरूको अवस्थिति, प्रादेशिक आधारमा नेपालका भाषाहरूको अध्ययनगर्दा नेपाल सङ्घीय संरचनामा सात प्रदेश र सत्हत्तर जिल्लामा विभाजित रहेको कुरा उल्लेख गर्दै सातवटा प्रदेशमध्ये पाँचवटा प्रदेश १, ३, ४, ५ र ६ मा नेपाली भाषी र २ नम्बर प्रदेशमा मैथली भाषी तथा प्रदेश नं.७ मा डोटेली भाषी बढी रहेको कुरा बताउँदै प्रादेशिक संरचनामा प्रयुक्त भाषाहरूको स्थिति उल्लेख गर्ने क्रममा दार्चुलेली भाषालाई सात नम्बर प्रदेशका भाषाहरू अन्तर्गत बाह्रौँ स्थानमा राखेर व्याख्या विश्लेषण गरेका छन् ।

उनीहरूको यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषाको अध्ययन अनुसन्धान गर्न र उक्त भाषाको अवस्थाको अध्ययनका साथै डोटेली भाषा अन्तर्गत दार्चुलेली भाषाको स्थानका बारेमा जानकारी लिन सहयोग पुऱ्याएको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

प्रायोगिक साहित्यको पुनरावलोकन

यस अन्तर्गत विभिन्न विद्वान्हरूले खास गरेर भाषा व्याकरण र व्याकरणात्मक कोटिसँग सम्बन्धित लेख रचना तथा र स्नातकोत्तर, एम.फिल र विद्यावारिधि तहमा गरेका अध्ययनलाई आधार मानेर प्रयोगात्मक साहित्यको पुनरावलोकन गरिएको छ । यसमा अनुभवजन्य अनुसन्धानलाई पनि अध्ययनको आधार बनाइएको छ । अनुभवजन्य अनुसन्धान भनेको अनुभवका आधारमा गरिएको अध्ययन हो । यो प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष अनुभवका माध्यमबाट प्राप्त हुन्छ । यसलाई ज्ञान प्राप्त गर्ने एउटा तरिकाका रूपमा लिन सकिन्छ । कसैको प्रत्यक्ष अवलोकन वा प्रत्यक्ष रिकर्डका माध्यमबाट मात्रात्मक वा गुणात्मक रूपमा लिन सकिन्छ । साक्ष्यलाई प्रमाणित गर्न वा गुणात्मक रूपमा यिनको अर्थ निकाल्न शोधकर्ता अध्ययन अनुसन्धानका आधारमा आफ्नो अध्ययनलाई अगाडि बढाउँछ । यसरी दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययनका लागि दार्चुलेली भाषाका साथै अन्य भाषामा गरिएका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन अनुसन्धानसँग सम्बन्धित शोध प्रबन्ध शोधपत्र, लेखरचना आदिलाई कालक्रमिक आधारमा यहाँ प्रयोगात्मक साहित्यको पुनरावलोकनका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

व्याकरणामत्क कोटि सम्बन्धी अध्ययन

सिजापति (२०५०) ले जुम्ली भाषिकामा पुरुष नामक लेख प्रकाशित गरेका छन् । यस लेखमा उनले पुरुष भनेको वक्ताले आफ्नोतिरबाट गर्ने गणना हो भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । वक्ताले गणना गर्दा वक्ता स्वयम् प्रथम पुरुष हो भने श्रोता द्वितीय पुरुष हो । वक्ता र श्रोताबाहेक अन्य पक्ष तृतीय पुरुष हो । कुनै कुरा बोलेका बेलामा बोलचालका सहभागीहरूको परिस्थितिगत (प्राग्म्याटिक) प्रकृति व्यक्त व्याकरणिक कोटिलाई पुरुष (पसन) भन्ने चलन छ । प्रायःकुरा गर्ने व्यक्ति एउटा पुरुष, कुरा सुन्ने व्यक्ति एउटा पुरुष र कुराकानीमा भाग नलिने (असहभागी) व्यक्ति व्याकरणमा अर्कै पुरुष मानिन्छ भन्ने उल्लेख गरेकाछन् । व्याकरणहरू पिच्छे आ आफ्नो तरीकाले वर्गीकरण वा नामाकरण गरेको पाइन्छ । उनले यस लेखमा सर्वनामका आधारमा जुम्ली भाषिकामा पुरुष भनेर विश्लेषण गर्ने क्रममा अन्य सबै भारोपेली

भाषा सरह जुम्ली भाषामा पनि पुरुषको व्यवस्था रहेको कुरा बताएका छन् । जुम्ली भाषिकामा पुरुषको भिन्नता सर्वनाममा पाए जस्तै क्रियापदका आधारमा पनि प्रत्ययको भिन्नता रहेको पाइन्छ । जुम्लीमा कुराकानी (उत्तम पुरुष तथा मध्यय पुरुष) सहभागी र कुराकानी गर्दा भाग नलिने (अन्य पुरुष) सहभागीहरूलाई बेग्ला बेग्लै राख्नु पर्ने परिस्थिति बराबर आइरहने हुनाले पुरुषको अध्ययन गर्दा सहभागी र असहभागी विचको स्पष्ट व्यतिरेकको बोध हुनुपर्ने आवश्यकता हुन्छ । पुरुषको भिन्नता, सहभागी र असहभागीको भिन्नता, सर्वनामको रूपमा व्यतिरेकको प्रयोगमा सहभागिता, क्रियापदका रूपावलीमा सहभागिता, पुरुषको भाव वाच्यमा सहभागिता, आधार पदमा सहभागिता, विध्यर्थक र सम्भावनार्थकको भिन्नताको उल्लेख गरेका छन् । यस लेखबाट दार्चुलेली भाषिकाको निर्धारण तथा व्याकरणात्मक कोटिअन्तर्गत पुरुषको विश्लेषणमा उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएका हो ।

शाह २०६४) ले **अछामी भाषिकाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन** शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र लेखेका छन् । यसमा उनले अछाम जिल्लाको पश्चिम मध्य भूभागको उत्तरी भेगमा पर्ने छबिस दरालाई मुख्य अध्ययन क्षेत्र बनाएको छ । क्षेत्रीय अध्ययन विधि अंगाली सामग्री सङ्कलन गर्दा आफैलाई सूचक मानेर सामग्री सङ्कलन गरेको देखिन्छ । यसमा उनले अछामी भाषाको काल विभाजन गरी यसका भौगोलिक र सामाजिक भेद छुट्टयाउने प्रयास गरिएको छ । यस अध्ययनमा उनले अछामी भाषाका भिन्न भिन्न शब्दवर्ग (नामिकपद क्रियात्मक पद र अव्यय पद) र तिनका प्रकार्यको अध्ययन गरेका छन् । यो वर्णनात्मक अध्ययन भएपनि यसमा अछामी भाषा र मानक नेपाली भाषाका शब्दवर्गको तुलना गरिएको पाइन्छ । यद्यपी यो तुलना व्यतिरेकी अध्ययनको ढाँचामा आधारित भएर गरिएको छैन । यस्तो तुलनात्मक अध्ययनले नेपाली भाषा र दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन गर्न उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

खनिया (२०६६) ले **डडेल्धुरेली भाषिकामा व्याकरणात्मक कोटिको प्रयोग** शीर्षकको लेख प्रकाशित गरेका छन् । यस लेखमा उनले डडेल्धुरेली भाषालाई नेपाली भाषाकै भाषिकाका रूपमा स्वीकारदै व्याकरणात्मक कोटि भनेको रूपको व्याकरणिक वैशिष्ट्य वा पहिचान हो, जसलाई रूपसँग सम्बद्ध लिङ्ग, वचन आदिले वहन गर्दछन् भन्ने कुरा प्रस्ट पारेका छन् । यसमा लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, आदर, कारक, करण अकरण पर्दछन् भन्दै पदवर्गका आधारमा विकारी शब्द नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियापदको रूपायन हुने कुरा बताएका छन् । यसरी रूपायन हुँदा नामको लिङ्ग वचन, कारक, र आदरका आधारमा,

सर्वनामको वचन, पुरुष, कारक र आदरका आधारमा, विशेषणको लिङ्ग, वचन, कारक र आदरका आधारमा तथा क्रियाको रूपायन लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, आदर र अकरणका आधारमा हुने कुरा समेत प्रस्ट पारेका छन् । यसरी रूपायन हुँदा व्याकरणात्मक कोटिमा समेत परिवर्तन आउने कुरा बताउदै डडेल्धुरेली भाषिकामा व्याकरणात्मक कोटिको प्रयोग कतिपय अवस्थामा स्तरीय नेपालीसँग मिल्दो देखिन्छ भने कतिपय अवस्थामा भिन्न प्रयोग पाइन्छ भन्ने सारांश निकालेका छन् । दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययनमा उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

पाण्डेय (२०६७) ले डडेल्धुरेली भाषिकाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र लेखेकी छन् । यस अध्ययनमा उनले डडेल्धुरेली भाषिकाको सामान्य परिचय दिई यसका सामाजिक तथा भौगोलिक भेद छुट्याउने प्रयत्न केही मात्रामा गरिएको भए पनि उनको मुख्य अध्ययनको विषय क्षेत्र भनेको डडेल्धुरेली भाषिकाका भिन्न भिन्न शब्दवर्ग (नामिक वर्ग र क्रिया वर्गका) व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन मात्र रहेको छ । उनले यसमा व्याकरणिक बाहेक अन्य पक्षको विश्लेषण गरिएको छैन । यसमा डडेल्धुरेली भाषिकाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन गरिएको छ । यो शोध व्याकरणात्मक कोटिमा मात्र सीमित रहेको छ । यस अध्ययनले डडेल्धुरेली भाषाको स्वरूप निर्धारणका साथै समग्र डडेल्धुरा जिल्लाको आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक, प्रशासनिक परिचय समेत दिएको छ । यसमा उनले डडेल्धुरेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन विश्लेषण गरेकाले दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन विश्लेषण गर्न उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाइएको हो ।

जैशी (२०६७) ले बाजुराली भाषिकाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन नामक स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र लेखेका छन् । यस अध्ययनमा उनले बाजुराली भाषिकाको सामान्य परिचय दिई यसका सामाजिक तथा भौगोलिक भेद छुट्याउने प्रयत्न केही मात्रामा गरिएको भएपनि यसको मुख्य अध्ययन क्षेत्र भनेको बाजुराली भाषिकाका भिन्न भिन्न शब्दवर्ग (नामिक क्रिया वर्ग) का व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन मात्र रहेको छ । व्याकरणिक कोटिबाहेक अन्य पक्षको विश्लेषण गरिएको छैन । यसमा बाजुराली भाषिकाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन गरिएको छ । यो शोध व्याकरणात्मक कोटिमा मात्र सीमित रहेको छ । यस अध्ययनले बाजुराली भाषाको स्वरूप निर्धारणका साथै समग्र बाजुरा जिल्लाको आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक, प्रशासनिक परिचय समेत दिएको छ । उनले यसमा बाजुराली भाषाका

व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन विश्लेषण गरेकाले दार्चुलेली भाषाको व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययनमा उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

चन्द (२०७७) ले बैतडेली भाषिकाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र लेखेका छन् । यसमा उनले बैतडेली भाषाको परिचय, बैतडेली भाषिकामा नामिक पदका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन, बैतडेली भाषिकामा क्रियापदका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन गरिएको छ । यो शोध व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययनमा मात्र सीमित रहेको छ । यस अध्ययनले बैतडेली भाषाको स्वरूप निर्धारणका साथै समग्र बैतडी जिल्लाको आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक, प्रशासनिक परिचयसमेत दिएको छ । यसले बैतडेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन विश्लेषण गरेको भएपनि दार्चुलेली भाषाको व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययनमा उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

आचार्य (२०७७) ले जुम्ली भाषामा कालगत करण अकरण व्यवस्था नामक लेख प्रकाशित गरेका छन् । यस लेखमा उनले जुम्ली भाषामा कालगत करण अकरण व्यवस्थाको अध्ययन गर्दा, करण अकरणगत क्रियाको संरचना मौलिक खालको रहेको र नेपाली भाषाको भन्दा केही भिन्न रहेको कुरा समेत उल्लेख गरेका छन् । जुम्ली भाषाका आधारमा वर्तमान कालको प्रथम पुरुषमा न/नौं द्वितीय पुरुषमा नइ/नौ र तृतीय पुरुषमा न/नइ अकरणबोधक क्रिया प्रयोग भएको छ । नेपाली भाषामा प्रथम द्वितीय र तृतीय पुरुषमा न निषेधार्थी क्रियापदको प्रयोगबाट अकरण जनाउने गरिएको छ । जुम्ली भाषामा भूतकालमा अकरण व्यवस्था हुँदा प्रथम पुरुषमा न/नो द्वितीय पुरुषमा पुरुषमा नइ/नौ र तृतीय पुरुषमा न/नन् थपिएर अकरण हुने गरेको छ भने नेपाली भाषामा भूतकालमा अकरण व्यवस्था हुँदा प्रथम् द्वितीय र तृतीय पुरुषमा न थपेर अकरण हुने गर्दछ । जुम्ली भाषामा भविष्यत् कालमा अकरण व्यवस्थामा नाइ अकरणबोधक प्रत्यय थपेर क्रियाबाट प्रथम द्वितीय र तृतीय पुरुष हुने गर्दछ भने नेपाली भाषामा न निषेधार्थी अकरण बोधक क्रिया थपिएर अकरण हुने गर्दछ । यस लेखले दार्चुलेली भाषाको व्याकरणात्मक कोटिअन्तर्गत करण अकरणको विश्लेषण गर्दा यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

भाषा भाषिकासँग सम्बन्धित अध्ययन

सिजापति (२०५०) ले नेपाली र कुमाउँनी भाषामा समानता : एक चर्चा नामक लेख प्रकाशित गरेका छन् । यसमा उनले जसरी पूर्वी सीमा स्थित अमरकोट सोर (सोरा) का

वासिन्दाहरूमा डोट्याली भाषिकाको प्रभाव परेर अनेक शब्द प्रयुक्त भएका छन् । त्यसैगरी जर्ज अब्राहम ग्रीर्यसनबाट भारतीय आर्य भाषाहरूको वर्गीकरण गर्दा पहाडी समुदाय अन्तर्गत पहाडी भाषा कुमाउँनीमा पूर्वी पहाडी अन्तर्गतको नेपाली भाषा समान भएको पाइन्छ । यस तथ्यलाई कवि गुमानीका रचनाले प्रस्ट पारेका छन् । नेपाली र कुमाउँनीको सम्बन्ध दिदी बहिनीको जस्तो प्रतीत हुने बताउँदै नेपाल र कुमाउँलाई महाकाली (शारदा) नदीले मात्र अलग्याएको छ । नत्रभने राजनैतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक, व्यापारिक आदि कारणले यी दुई स्थानका मानिसहरू एक आपसमा सम्बद्ध रहेका छन् । यसैले पनि यी दुई भाषामा प्रयाप्त समानता हुनु आश्चर्यको कुरा नभएको उल्लेख गर्दै नेपाली र कुमाउँनीमा देखिएका केही भाषिक समानता पुलिङ्ग एकवचन रूप, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, समास, उपसर्ग, प्रत्यय, अव्यय, विस्मयादिबोधक, शब्दभण्डार, आदिको चर्चा गरेका छन् । उनले यस लेखमा कुमाउँनी भाषामा व्याकरणात्मक कोटि सम्बन्धीसमेत अध्ययन गरिएको हुनाले दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिहरूको अध्ययन विश्लेषणमा उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

शर्मा (२०५६) ले गोरखापत्र प्रकाशन पूर्व नेपाली व्याकरणको सङ्क्षिप्त सर्वेक्षण नामक लेख प्रकाशित गरेका छन् । यसमा उनले नेपाली भाषा व्याकरणका क्षेत्रमा आमाडूजी (१७७१) देखि गोर्खापत्रको प्रकाशन (१९५८) पूर्वको अध्ययन प्रक्रियालाई आधार मानेर नेपाली व्याकरणको ऐतिहासिक सर्वेक्षण गरिएको छ । यस समयमा नेपाली भाषाका शब्द सङ्कलन गर्ने कार्य र नेपाली भाषाको पारिवारिक विश्लेषणका कार्य पनि भएका देखिन्छन् । यी कार्यहरूको सँगसगै नेपाली व्याकरण लेखनको कार्य पनि अधि बढेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । नेपाली व्याकरणको क्षेत्रमा कर्कष्याट्टिकको हस्तलिखित वर्णमालाको, एटनको व्याकरण, अमृतानन्दको व्याकरण, जोन विम्ब र केलगका व्याकरणिक कार्य, हर्लेको कार्य, टर्नबुलको व्याकरणका साथै ब्राउन र हेपन्स्टलको व्याकरण पर्न आउने कुरा उल्लेख गर्दै नेपाली विद्वान् वीरेन्द्रकेशरी अर्ज्यालपछि नै नेपाली भाषाको व्याकरण लेख्ने कार्यमा नेपाली विद्वान्हरू समर्पित रहेको कुरा समेत उल्लेख गरेका छन् । गोर्खापत्रको प्रकाशनपूर्व यस प्रकारका नेपाली व्याकरणका लेखन कार्यहरू भएका देखिन्छन् । गोर्खापत्रको प्रकाशनपछि सुन्दरी, माधवी, हलन्तबहिष्कार आन्दोलन, जयपृथ्वीबहादुर सिंह र हेमराज पण्डितका कार्यपछि नेपाली भाषामा व्याकरण लेखनको थिति बसेको प्रसङ्गलाई उनले उल्लेख गरेकाले यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययन विश्लेषण गर्न उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

अवस्थी (२०६५) ले बैतडेली सिगास चैतको अध्ययन शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र लेखेका छन् । यसमा उनले सिगास चैत गाथाका विशेषता, गाथातत्त्वका आधारमा तिनको अध्ययन, विश्लेषण गरिएको छ । यसमा सिगास चैतको परिचय, विशेषता, तिनको कथासार, चरित्र चित्रण, परिवेश, लय, अभिनयात्मक प्रस्तुति, गायन-वाद्य-नृत्यको प्रयोगको आधारमा चैतको अध्ययन गरिएको छ । यस शोध पत्रमा दार्चुला क्षेत्रका लोकगाथा तथा लोककथाहरूको चर्चा नगरिएको भएतापनि लोकगाथा अध्ययन परम्परा र विधातत्त्व बारे जानकारी दिइएकाले यो पुस्तक प्रस्तुत शोधका लागि आवश्यक सामग्री बनेको छ । यस अध्ययनका आधारमा हेर्दा दार्चुलेली र वैतडेली भाषामा थुप्रै समानताहरू रहेकाले दार्चुलेली भाषाको सामाजिक स्वरूपको अध्ययन गर्न यस शोधकार्यले आधारभूमिको कार्य गर्नुका साथै दार्चुलेली भाषाका लोककथा सङ्कलनमा सहयोग गरेको छ । यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषाका भौगोलिक र सामाजिक स्वरूपको अध्ययन विश्लेषण गर्न उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

पण्डित (२०६९) ले बभाडी नेपालीको अध्ययन शीर्षकको विद्यावारिधि तहको शोध प्रबन्ध लेखेका छन् । यसमा उनले बभाडी भाषाका वर्ण, शब्दरचना, शब्दवर्ग र वाक्य व्यवस्थाको अध्ययन संरचनावादी वर्णनात्मक पद्धतिमा आधारित भएर गरेका छन् । उक्त अध्ययनमा उनले बभाडी नेपालीका भौगोलिक भेदहरूको निर्धारण गरेका छन् । उनले उक्त भाषाका ६ वटा भौगोलिक भेद र सामाजिक भेदका रूपमा ठकुरी र अन्य उच्च भनिने जाति र कथित निम्न जातिको भाषामा भेद रहेको उल्लेख गरेका छन् । उनले बभाडी जिल्लाका चिरबुङ्गल क्षेत्रबाहेक तत्कालीन ३८ गा .वि सलाई आधार बनाएर अध्ययन गरेका छन् । उनको अध्ययन क्षेत्रको सेरोफेरोमा रहेका भाषा तथा भाषिकाहरूसँग बभाडी भाषाको तुलना गरेका छन् । उनले २१० आधारभूत शब्दहरूलाई छिमेकी भाषा तथा भाषिकासँग तुलना गरेका छन् । उनको अध्ययनमा बभाडी भाषा बाजुरालीसँग ६५ प्रतिशत र दार्चुलेलीसँग ६२ प्रतिशत समान रहेको उल्लेख गरेका छन् । यो अध्ययन उनको सामाजिक भाषिक भेद र क्षेत्रीय भाषिक भेदमा केन्द्रित भए पनि सामाजिक र क्षेत्रीय भाषिक भेदलाई समग्रमा समावेश गर्न सकेको छैन । प्रस्तुत पूर्वकार्यले दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन विश्लेषण गर्न उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

शाही (२०७०) ले **अछामी भाषाको अध्ययन** शीर्षकको विद्यावारिधिको शोध प्रबन्ध लेखेका छन् । यस शोध प्रबन्धमा उनले अछामी भाषाको समाज भाषावैज्ञानिक स्वरूप, वर्ण निर्धारण, शब्द, व्याकरण निर्माण र वाक्य व्यवस्थाको अध्ययन गरेका छन् । यसमा उनले आधारभूत शब्दावलीको परीक्षणबाट नेपाली भाषासँग मिल्ने अछामी शब्दको सङ्ख्या ४० प्रतिशत मात्रै प्राप्त भएकाले यसलाई छुट्टै भाषा भनिएको छ । यसमा उनले नेपाली भाषासँग केही समानता रहेको देखाएको छ भने अन्य भाषाका विचमा सम्बन्ध देखाएका छैनन् । यो क्षेत्रीय अध्ययन विधिमा आधारित वर्णनात्मक प्रकृतिको अध्ययन हो । उनको यो अध्ययन अछामको पाँच सय दरामा केन्द्रित भएकाले अछामी नाम दिए तापनि समग्र अछाम जिल्लालाई समावेश गर्न सकेको देखिँदैन । यसमा अछामी भाषाको समाज भाषावैज्ञानिक अध्ययन शीर्षकमा शाहीद्वारा सहभागीतामूलक विधिबाट अछामी भाषाका तीनवटा भौगोलिक भेद प्राप्त भएको देखाएको छ । उनले पहिलो अध्यायमा समावेश गरेको अछामी भाषाको भाषावैज्ञानिक स्वरूपको अध्ययनले दार्चुलेली भाषाको व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययनका लागि थप सहयोग पुऱ्याएको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

भट्ट (२०७३) ले **बभ्राङ्गी भाषिक भेदको अध्ययन** नामक विद्यावारिधिको शोध प्रबन्ध लेखेका छन् । प्रस्तुत शोधकार्यमा बभ्राङ्ग जिल्लामा बोलिने भाषिक भेदहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनमा अगालिएका शोध प्रक्रियाको परिचय प्रस्तुत शोध प्रबन्धको पहिलो परिच्छेदमा दिइएको छ भने दोस्रो परिच्छेदमा यसै शोध प्रबन्धको परिशिष्ट क, ख, ग र घमा दिइएका सामग्रीको विश्लेषण र तुलनागर्ने आधार तथा ढाँचा बारे प्रकाशन पारिएको छ । प्रस्तुत शोध प्रबन्धको तेस्रो परिच्छेददेखि पाचौँ परिच्छेदसम्म शोध समस्यासँग सम्बद्ध सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ । यस शोध प्रबन्धको परिशिष्ट क देखि घ सम्ममा परिशिष्टहरू लाई व्यवस्थित गरिएको छ । प्रस्तुत शोध प्रबन्धको अन्तिम परिच्छेदमा यसशोध प्रबन्धको परिचयमूलक पहिलो र दोस्रो परिच्छेद बाहेक तेस्रो चौथो र पाचौँ परिच्छेदसम्म गरिएकोले यसमा उनले अध्ययनको सारांश दिनुका साथै प्रस्तुत शोध समस्याको समाधानका रूपमा प्राप्त भएको सारांश दिइएको छ । यस अध्ययनमा उनले बभ्राङ्गी नेपालीका थलारी, छान्नाली, तल्कोटि, चैनपुरेली, चौधबिसे, जुजेली, चिर बुडली गरी स्पष्ट रूपमा सात भेद रहेको कुरा देखाएका छन् । उनले यसमा छुट्टा छुट्टै भाषिक भेदको अध्ययन गरी सारांश समेत निकालेका छन् । यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन विश्लेषण

गर्न तथा दार्चुलेली भाषिक भेदहरू अन्तर्गत दुँहुली भाषिक भेदको अध्ययन गर्न थप सहयोग पुऱ्याएको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाइएको हो ।

रौले (२०७७) ले बाजुराली भाषाका सामाजिक भेद नामक शीर्षकको शोध प्रबन्ध लेखेका छन् । यसमा उनले बाजुराली भाषाका सामाजिक भेद अन्तर्गत बाजुराली भाषाका लैङ्गिक, जातीय, वर्गीय र उमेरगत भेदको पहिचान र विश्लेषण गर्ने काम गरिएको छ । उनले यसमा क्षेत्रकार्य गरी खुला र गहन अन्तर्वार्ता, अवलोकन, रेकर्डिङ, अडियो र भिडियोमा प्रयुक्त भाषाको सङ्कलन र विश्लेषण गरी बाजुराली सामाजिक भेदको पहिचान, वर्गीकरण र विश्लेषण गरेका छन् । प्रस्तुत शोधमा बहुलसत्यमा आधारित दार्शनिक दृष्टिकोणलाई अवलम्बन गरिएको छ । ज्ञान निर्माणको प्रमुख स्रोतका रूपमा प्राथमिक र द्वितीयक सामग्रीको उपयोग गरिएको छ भने सबैका विचार र भावनालाई मूल्यको रूपमा ग्रहण गरिएको छ । यो शोधकार्य गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित रहेको छ । यस शोधमा सामाजिक भाषा विज्ञानको सैद्धान्तिक मान्यतामा रही इथ्नोग्राफी अध्ययन विधि अवलम्बन गरिएको छ । बाजुराली भाषीलाई समग्र जनसङ्ख्या मानी तिनीहरू मध्ये विभिन्न उमेर, जाति, लिङ्ग, वर्गका सूचक छनोट गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । अन्तर्वार्ता, अवलोकन, अडियो भिडियोबाट प्राप्त सामग्रीलाई विश्लेषण गरी बाजुराली भाषाका सामाजिक भेदको निर्धारण र विश्लेषण गरिएको छ । दार्चुलेली भाषाको व्याकरणात्मक कोटि र भाषिक स्वरूपको अध्ययनमा उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

दार्चुलेली भाषासँग सम्बन्धित अध्ययन

बडू (२०६९) ले दार्चुलेली स्थानीय भाषिका र नेपाली भाषा बिचको तुलनात्मक अध्ययन शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र लेखेकी छन् । यसमा उनले दार्चुलेली भाषाको सामान्य परिचय दिनु, दार्चुलेली भाषाका शब्दहरूको रूपान्तरण प्रस्तुत गर्नु, दार्चुलेली भाषाका वाक्यतत्त्व कारक विभक्तिको विशेषता औल्याउनु, दार्चुलेली भाषिका र नेपाली भाषा बिच गरिएको तुलनात्मक अध्ययनको सारांश दिनु जस्ता उद्देश्यहरू उक्त शोधमा निर्धारण गरेको पाइन्छ । उक्त अध्ययनमा दार्चुलेली भाषिका नेपाली भाषाका दृष्टिले केही भिन्न भएको र नेपालीमा भै दार्चुलेली भाषिकामा नामको रूप भए पनि नेपालीमा नाम र सर्वनाम एकवचन शब्दमा 'हरू' प्रत्यय थपेर बहुवचन बनाइन्छ भने दार्चुलेली भाषिकामा एकवचन नाम र सर्वनाममा 'उन' प्रत्यय थपेर बहुवचन बनाउने कुरा उल्लेख गरेकी छन । सर्वनामको रूपान्तरणमा दुवै भाषामा समानता देखिएतापनि दार्चुलेली भाषिकाको द्वितीय पुरुष सर्वनाम तम्

ले नेपाली भाषाका तिमी, तपाईं, हजुर, यहाँ आदिको प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ। त्यसैगरी विशेषणको रूपायनमा दुवैमा समानता रहेको कुरा औल्याएकी छन् भने क्रियापदको रूपायन हुँदा दुवै भाषा र भाषिकामा रूपायन केही रूपले भिन्न रहेको कुरा उल्लेख गरेकी छन्। उनले यसमा दार्चुलेली भाषिक भेदको चर्चासमेत गरेको पाइन्छ। यस अध्ययनमा उनले दार्चुलेली भाषिकामा ध्वन्यात्मक र रूपगत विचलन देखिएपनि व्याकरणिक व्यवस्थाको दृष्टिले धेरै विभेद नरहेको कुरा प्रस्ट्याएको पाइन्छ। यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन विश्लेषण गर्न उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो।

बडू (२०६३) ले दार्चुलेली भाषिका र स्तरीय नेपाली भाषाको व्यतिरेकी विश्लेषण शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र लेखेकी छन्। यसमा उनले दार्चुला जिल्लाका केन्द्रमा रहेका तत्कालीन खलडगा, धाप, छापरी, काँटेँ गा.वि.सं. लाई अध्ययन केन्द्र बनाइ आफैलाई सूचक मानेर संकलित सामग्रीको रुजु गराइ क्षेत्रीय अध्ययन विधिका आधारमा व्यतिरेकी अध्ययन गरेको छ। यसमा उनले दार्चुलेली भाषाका स्वरवर्णको उच्चारण प्रक्रिया, द्विस्वर वर्णको उच्चारण प्रक्रिया व्यञ्जन वर्णको उच्चारण प्रक्रिया, दार्चुलेली भाषाका शब्दहरूको रूपायन प्रक्रिया, कारक र विभक्तिको प्रयोग आदिको अध्ययन गरिएको पाइन्छ। यस अध्ययनमा दार्चुलेली भाषामा रूपगत, ध्वन्यात्मक र शब्दगत भिन्नताका साथै स्त्रीलिङ्गी विधान कर्मणी प्रयोग जस्ता व्याकरणिक भिन्नताहरू रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ। यस कार्यबाट दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन विश्लेषणमा सहयोग पुगेको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको छ।

भट्ट (२०७६) ले मार्माली उपभाषिकामा प्रयुक्त आधारभूत नमुना शब्दकोश निर्माण नामक स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र लेखेका छन्। उनको यो अध्ययन दार्चुला जिल्लाको मार्मा क्षेत्रमा मात्र केन्द्रित रहेपनि मार्माली भाषा र दुँहुली भाषा बिच प्रशस्त समानता रहेकाले दार्चुलेली भाषाको दुँहुली भेदको शब्द निर्धारणमा सहयोग पुगेको छ। यस अध्ययनले दार्चुलेली भाषाका वाक्य निर्धारणमा सहयोग पुगेको छ। यसमा उनले दार्चुलेली शब्दहरूको उच्चारण प्रक्रिया शब्दवर्ग बारेमा चर्चा गरेका छन्। विशेष गरेर दार्चुलेली भाषाको एउटा भेद मानिने मार्माली भाषाको कोश बनाउने कार्य गरेर उनले दार्चुलेली नेपालीलाई स्थापित गर्ने कार्य गरेको पाइन्छ। उनले मार्मा क्षेत्रलाई मात्र अध्ययनको केन्द्र बनाए पनि यसले सिङ्गो दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययनमा समेत सहयोग पुऱ्याएको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो।

जोशी (२०७८) ले व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा दार्चुलेली र नेपाली भाषाको तुलना नामक लेख प्रकाशित गरेका छन् । यस लेखमा उनले बन्धुद्वारा सङ्केत गरेका व्याकरणात्मक कोटिलाई छुट्टाछुट्टै रूपमा व्यावहारिक उदाहरण सहित दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषामा प्रस्तुत गरिएको छ । उनले यस लेखमा दार्चुलेली र नेपाली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने क्रममा देखिएका समानता र भिन्नता स्पष्ट पार्न खोजिएका छन् । त्यसका साथै दार्चुलेली मातृभाषी वक्ताले नेपाली भाषाको प्रयोग व्यवहार गर्दा देखिन सक्ने त्रुटिलाई समेत केलाउने प्रयास गरेका छन् । यसमा उनले लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, कारक, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, आदिका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाका वाक्यहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरेर दुई भाषाका विभिन्न व्यवस्थामा देखिएका समानता र भिन्नतालाई केलाउने काम गरेका छन् । असमानता भएका ठाँउमा दार्चुलेली मातृभाषीले नेपाली भाषा प्रयोग गर्दा गर्न सक्ने सम्भाव्य त्रुटिलाई समेत सङ्केत गर्न खोजेका छन् । व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा मानक नेपाली भाषासँग दार्चुलेली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा ध्वन्यात्मक तथा रूपगत आधारमा अधिकांश ठाँउमा फरकपन देखिएको छ । व्याकरणिक नियमका दृष्टिले केही ठाउँमा समानता र केही ठाउँमा भिन्नता देखाएका छन् । दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटि र वाक्य संरचनाको अध्ययनमा उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

बिष्ट (२०७८) ले दार्चुलेली भाषाका सामाजिक भेदहरूको अध्ययन शीर्षकको लेख प्रकाशित गरेका छन् । यसमा उनले दार्चुलेली समाजमा विभिन्न जात, जाति र समुदायका मानिसहरू बसोबास गर्ने र त्यसका आधारमा भाषिक व्यवहारमा पनि भिन्नता पाइने कुरा उल्लेख गर्दै यस भाषाका सामाजिक भेदको अध्ययन गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसमा उनले मान्छेका सामाजिक व्यवहारमा पाइने भिन्नतालाई सामाजिक भाषा भनिन्छ भने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसरी हेर्दा दार्चुलेली समाजमा पनि जात जाति पेसा र वर्गको आधारमा भाषिक रूपमा भिन्नता रहेको पाइन्छ । यो भाषा कथ्यरूपमा मात्र सीमित रहेको र यसलाई लिपिबद्ध बनाई विकसित र सम्वृद्ध भाषाका रूपमा अगाडि बढाउनु पर्ने धारणा अघि सारेका छन् । भाषाका स्थान, जात, वर्ग, धर्म लिङ्ग, वा भौगोलिक कारणले देखिने भेदलाई सामाजिक भेदका रूपमा लिइएको छ । भाषामा देखिने सामाजिक भेदलाई स्वभाविक प्रक्रियाका रूपमा लिनुपर्दछ । २०६८ को जनगणना अनुसार ०.३१ प्रतिशत मातृभाषी वक्ता भएको यस भाषामा वर्तमान समयमा मात्र छिटफुट रूपमा अध्ययन अनुसन्धानको थालनी भएको पाइन्छ भन्दै

दार्चुलेली भाषालाई समृद्ध भाषाका रूपमा स्थापित गर्न, व्याकरण लेखन, भाषाका वाक्यहरूको अध्ययन, शब्दकोशीय अध्ययन, भाषिकाहरूको शब्दवर्गीय अध्ययन जस्ता शीर्षकमा शोधकार्य हुनु आवश्यक छ भन्ने निष्कर्ष निकालेका छन् । दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटि र भाषाको सामाजिक स्वरूपको अध्ययनमा उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिएको हो ।

नीतिगत साहित्यको पुनरावलोकन

भाषा आयोग केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट प्राप्त वि.सं. २०६८ सालको जनगणनाका साथै भाषिक गणना भएअनुसार सातै प्रदेशका भाषाहरूको अध्ययन विश्लेषण गरी भाषाहरूको अवस्थाको जानकारी दिइएको छ । नेपालमा बोलिने भाषाहरूको जानकारी दिने क्रममा प्रदेश नं. सात अर्थात् सुदूरपश्चिम प्रदेशको भाषागत तथ्याङ्कलाई प्रस्तुत गरी जम्मा ८५ वटा भाषा बोल्ने वक्ता रहेको सारांश निकाली दार्चुला जिल्लामा बोलिने दार्चुलेली भाषालाई पनि राष्ट्रिय भाषाका रूपमा मान्यता दिइएको छ । यसभन्दा अगाडि भएका अध्ययनहरूले दार्चुलेली भाषालाई डोटेली भाषाको भाषिकाका रूपमा चिनाउने काम गरेको देखिन्छ । यसरी राष्ट्रिय स्तरबाटै नीतिगत रूपमा भाषाको मान्यता पाएको यस भाषाको व्याकरणिक अध्ययन हुनु नितान्त जरुरी छ । वि.सं. २०७५ सालमा भाषा आयोगले प्रस्तुत गरेको एक प्रतिवेदनले दार्चुला जिल्लाको भाषिक अवस्थालाई प्रस्तुत गर्दै दार्चुलेली भाषाका वक्ताहरू निकै कम सङ्ख्यामा भएको देखाएको छ । यसको मुख्य कारण भनेको दार्चुलेली भाषिक वक्ताहरूलाई डोटेली भाषा अन्तर्गत समावेश गरिनु हो । यस्ता अध्ययनले जिल्लागत प्रयोगमा रहेका भाषाहरूको अस्तित्वलाई समाप्त गरी प्रादेशिक भाषामा समावेश गर्नु जस्ता कार्यले स्थानीय रूपमा रहेका भाषाहरू सङ्कटमा परी रहेका छन् । यसबाट सरकारका भाषा सम्बन्धी नीतिहरू नै अस्पष्ट देखिन्छन् । एकातिर स्थानीय भाषा र संस्कृतिको जर्गेना गर्नुपर्छ, भन्ने अर्कोतिर प्रयोग व्यवहारमा आइरहेका भाषाहरूलाई समेत वास्ता नगरी भाषिक अवमूल्यन गर्ने जस्ता कार्यबाट भाषाहरूको संरक्षण कदापि हुन सक्दैन । भाषा आयोगको यस किसिमको गम्भीर त्रुटि हुनुमा भाषा वैज्ञानिक सुझको अभाव देखिन्छ । यसले भाषिक अध्ययन र संरक्षणमा समेत नकारात्मक असर पर्ने हुनाले पनि दार्चुलेली भाषाको व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन हुनु नितान्त आवश्यक छ ।

अनुसन्धान अन्तर

दार्चुलेली भाषा मौखिक परम्परामा सीमित भाषा हो । यसले राष्ट्रिय स्तरमा भाषाको मान्यता पाएको धेरै भएको छैन । स्थानीय एफ.एम. रेडियोहरूमा दार्चुलेली भाषाका समाचारमूलक र मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रम संचालन भए पनि पत्रपत्रिका र साहित्यको प्रकाशन यस भाषामा खासै हुन सकेको छैन । दार्चुलेली बोलीलाई नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भेद मानी नेपाली भाषा र दार्चुलेली भाषाको व्यतिरेकी विश्लेषण, दार्चुलेली भाषाको कोश निर्माण, दार्चुलेली भाषाका उखान टुक्काहरूको अध्ययन, नेपाली भाषा र दार्चुलेली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन, समाजभाषिक अध्ययन आदि शीर्षकमा शोधकार्य भएका छन् तर दार्चुलेली भाषाको अन्य रूपमा अध्ययन भएपनि व्याकरणात्मक कोटिको तुलनासम्बन्धी कुनै पनि अध्ययन नभएकाले शोधकर्ता यसतर्फ अग्रसर भएको हो ।

सैद्धान्तिक ढाँचा

भाषा र व्याकरण दुवै एक अर्कासँग अन्तरसम्बन्धित हुन्छन् । व्याकरणमा भाषाका सम्पूर्ण उच्चारण एवम् उच्चारण क्रमहरूको अध्ययन गरिन्छ (बन्धु, २०७३, पृ. ६२) । भाषामा अन्तर्निहित व्यवस्थालाई व्याकरण भनिन्छ (अधिकारी, २०७६, पृ. ५२) । भाषाभित्र व्याकरणिक पक्षलाई समेटेर यसको संरचनाको बारेमा स्पष्ट पारिएको हुन्छ । भाषाले नै व्याकरणको जन्म दिन्छ, व्याकरणले भाषाको सृष्टि गर्दैन । भाषाभित्र नै व्याकरणका कुराहरू समेटिएका हुन्छन् । भाषालाई व्यवस्थित तुल्याउन व्याकरणको अपरिहार्य भूमिका रहेको पाइन्छ । भाषाभित्रै व्याकरण अन्तर्निहित रहेको हुन्छ । मातृभाषी मूल वक्ताका भाषाको आन्तरिक संरचनालाई सुव्यवस्थित ढङ्गले वर्णन गरिएको कुनै पनि सामग्री व्याकरण हो (अधिकारी, २०६९, पृ. ९६३) । मातृभाषी वक्ताले प्रयोग गर्ने भाषामा व्याकरणका कुराहरू समेटिएका हुन्छन् र त्यसले नै मातृभाषालाई सुव्यवस्थित गराएका हुन्छन् । कुनै पनि भाषाका अर्थपूर्ण उच्चार्यहरूको विन्यासलाई व्याकरण भनिन्छ (बन्धु, २०७३, पृ. ६२) । त्यसमा उच्चारण पक्षलाई ख्याल गरिनु पर्छ । भाषाको संरचना र प्रयोगको व्यवस्थित वर्णनलाई व्याकरण भन्दछन (शर्मा, २०७९, पृ. २५) । आधुनिक भाषा विज्ञानले भाषाको संरचना र प्रयोग पक्षलाई ख्याल गर्नु पर्ने कुरामा जोड दिएको पाइन्छ । यसरी व्याकरणमा भाषाका वर्ण, शब्द, वाक्य र अर्थ सम्बन्धी विभिन्न पक्षहरूको संरचनात्मक र अर्थतात्विक अध्ययन गरिन्छ ।

यो अध्ययन दार्चुलेली भाषाका वाक्य र वाक्य संरचनाको व्यतिरेकी अध्ययनसँग सम्बन्धित छ । भाषाहरूको व्यतिरेकी अध्ययन सर्वप्रथम होर्फ (सन १९४१) ले गरेका हुन् । चार्ल. सी फ्राइज (सन् १९४५) ले संयुक्तराज्य अमेरिकामा भाषा शिक्षणका सन्दर्भमा दुई भाषाका सामग्रीको तुलनात्मक अध्ययनबाट प्राप्त सामग्री बढी उपयोगी हुने बताएपछि अरु भाषा वैज्ञानिकहरू पनि व्यतिरेकी विश्लेषणको अध्ययनतिर आकर्षित हुन पुगे । यस अवधारणालाई कार्यान्वयन गर्न बेन्निख (सन् १९५३) र रबर्ट ल्याडो (१९५७) को भूमिका बढी पूर्ण देखिन्छ । ल्याडोले लिङ्गिस्टिक्स अक्रस कल्चर भन्ने पुस्तकमा विदेशी भाषा वा अन्य भाषा सिक्दा मातृभाषाको प्रकृति अनुसार कुनै व्यक्तिलाई सिक्न सजिलो हुने कुनै व्यक्तिलाई सिक्न गाह्रो हुने बताए । उनका अनुसार जसको मातृभाषासँग दोस्रो भाषाका विशेषताहरू असमान छन् उसलाई सिक्न कठिन हुन्छ । दोस्रो भाषाको सिकाइमा पहिलो भाषाको संरचना र संस्कृतिको स्थानान्तरण भएको हुन्छ भन्ने धारणा अघि सारे व्यतिरेकी विश्लेषणका सन्दर्भ सामग्रीहरू ह्यामर एण्ड हाइस (सन् १९६५) थिडम (सन् १९६९) सेलिङ्गर सेलिङ्गर (१९७२) ब्राउस (१९७७) प्लाम्वर्ग (सन् १९७६) र सिग्रिष्ट (सन् १९७७) आदिले तयार गरेका छन् । यसले व्यतिरेकी भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक अवधारणाको विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेले । यिनै आधारहरूको अध्ययन गरी वाक्य र वाक्य संरचनाको व्यतिरेकी अध्ययनका आधारमा दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिहरूको तुलनात्मक रूपमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

सारांश

प्रस्तुत शोधकार्यको यस दोस्रो परिच्छेदमा दार्चुला जिल्लाको दुँहु क्षेत्रमा प्रयोग प्रचलनमा रहेको दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन गरिएको छ । भाषाहरूको पूर्वाध्ययनको समीक्षाबाट के स्पष्ट भएको छ भने सो भाषासँग सम्बन्धित अध्ययनहरू मध्ये केही सामान्य चिनारी दिने उद्देश्यले, केही भाषावैज्ञानिक आधारविना नै र केही भाषाको एकपक्षीय वर्णन गर्ने ढङ्गले लेखिएका छन् । तिनमा दार्चुलेली भाषाको विस्तृत एवं सर्वपक्षीय अध्ययन हुन सकेको छैन । दार्चुलेली भाषामा कैयौँ भाषिक विशेषताहरू विद्यमान छन् । ध्वनिका तहमा, रूपका तहमा वाक्यका तहमा रहेका विद्यमान तिनै विशेषताहरूसँग दुँहु क्षेत्रको भौगोलिक र सामाजिक परिवेशको वैशिष्ट्य पनि गाँसिएको छ । नेपाली भाषाका अन्य थुप्रै भाषिकाका विशेषताहरूको सम्मिलनको विशिष्ट स्थिति त्यहाँ विद्यमान छ । यस क्षेत्रका अन्य भाषा र डोटेली भाषाका निकटका ध्वनिगत र रूपगत विशेषता यहाँ पाइन्छन् । त्यसैले

दार्चुलेली भाषाको अध्ययन व्याकरणात्मक कोटिका दृष्टिले निकै चाखलाग्दो र रुचिपूर्ण छ तर त्यसको हालसम्म केही चर्चा र सामान्य अध्ययन मात्र भएको छ । यस अध्यायमा व्याकरणात्मक कोटिसँग सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन गरिएको छ । यस पुनरावलोकनबाट केही मात्रामा भएपनि यस अध्ययनका लागि दिशा निर्देश गरेको छ ।

अध्याय तीन

अध्ययन विधि

यस शोध प्रबन्धमा अध्ययन विधि अन्तर्गत गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा केन्द्रित भएर यसलाई पूर्णता प्रदान गरिएको छ । कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धानका क्रममा गरिने नमुना छनोट, तथ्याङ्क सङ्कलन, तथा तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्ने प्रक्रियालाई शोध विधि भनिन्छ । अनुसन्धानको प्रकृति अनुसार अध्ययन विधिको छनोट गरिएको हुन्छ । प्रस्तावित शोधकार्य प्रयोगात्मक प्रकृतिको भएकाले मूलतः क्षेत्रकार्यबाट र अंशतया पुस्तकालय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसका लागि शोधकर्ता यसै भाषाको मूल वक्ता भएकाले आफू समेत सहभागी भएर सम्बन्धित क्षेत्रमा गएर उक्तभाषा बोल्ने मूल वक्ताहरूसँग अन्तर्वार्ता अवलोकन, छलफल गरी लिखित र मौखिक दुवै माध्यमबाट प्राप्त सामग्रीलाई आवश्यकता अनुसार समावेश गरी शोधलाई स्तरीय बनाउने प्रयास गरिएको छ ।

दार्शनिक आधारहरू

प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययनलाई भाषा व्याकरण र प्रायोगिक भाषाविज्ञानको दार्शनिक आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । बोलीचालीमा प्रयोग भइरहेको भाषालाई व्याकरणात्मक कोटि अन्तर्गत लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, पक्ष भाव, वाच्य ध्रुवीयता र रूपायनका आधारमा विश्लेषण गरी सारांश निकालिएको छ । यस अध्ययनका दार्शनिक दृष्टिकोण अन्तर्गत तत्त्वमीमांसा, ज्ञानमीमांसा र मूल्यमीमांसा यसप्रकार रहेका छन् ।

तत्त्वमीमांसा

प्रस्तुत अध्ययनको मूल अध्ययनीय तत्त्व व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन हो । यस शोध प्रबन्धमा व्याकरणात्मक कोटि अन्तर्गत लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल पक्ष भाव, वाच्य, करण अकरण, प्रेरणार्थक आदिका आधारमा दार्चुलेली भाषाको अध्ययन गर्नु हो । यस दृष्टिले प्रस्तुत शोधको तत्त्वमीमांसा वर्णनात्मक भाषाविज्ञानका भाषिक एकाइ पद, पदावली र वाक्य तथा त्यससँग सम्बद्ध पक्षहरू पर्दछन् । यस अध्ययनका सूचकका रूपमा रहेका दार्चुलेली भाषाका वक्ताहरूले स्थापित गरेको भाषा प्रयोगका आधारमा व्याकरणात्मक कोटिहरू नै यस अनुसन्धानको तत्त्वमीमांसाका रूपमा रहेका छन् । जुन बहुल सत्यमा आधारित छ । दार्चुलेली भाषाका सूचकका वैयक्तिक विचार र अनुभूतिका माध्यमबाट भाषाको व्याकरणिक संरचनागत

तथ्यहरूलाई सङ्कलन गरी उक्त तथ्य तथ्याङ्कका माध्यमबाट विषयवस्तुको विश्लेषण गरी दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिसम्बन्धी हालसम्म पत्ता नलागेका तथ्यहरूको संरचनात्मक अध्ययन यसमा गरिएको छ । प्रस्तुत शोध गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित भएकाले यसको अन्टोलोजी (तत्त्वमीमांसा) बहुल सत्यमा आधारित रहेको छ । दार्चुलेली भाषिक समाजका सदस्य, यस शोधमा संलग्न सूचकका सोचाइ, विचार र व्यवहारमा आधारित सत्यलाई नै सत्य मानिएको छ । समग्रतालाई मात्र नलिएर व्यक्तिका कुरालाई पनि स्थान दिइएको छ ।

ज्ञानमीमांसा

दार्चुलेली भाषिक वक्ताहरूका ज्ञानात्मक मान्यताहरूलाई नै यस अध्ययनको ज्ञानमीमांसाका रूपमा उपयोग गरिएको छ । दार्चुलेली समाजमा प्रचलनमा रहेको यस भाषाको स्वरूपलाई सूचकका मौखिक अभिव्यक्तिका माध्यमबाट प्राप्त गरिएको छ । जुन यस अध्ययनको ज्ञानमीमांसा हो र यो बहुलज्ञानमा आधारित छ । ज्ञानको स्रोत नै ज्ञानमीमांसा भएकाले दार्चुलेली भाषाका वक्ताहरूका भाषा सम्बन्धी दिइएका सूचना, धारणा र विचार नै यस अध्ययनका ज्ञानमीमांसाका रूपमा रहेका छन् । यस शोधमा ज्ञान निर्माणको प्रमुख आधार प्राथमिक स्रोत हो । यसका साथै द्वितीयक स्रोतका सामग्रीको पनि उपयोग गरिएको छ । यस शोधमा ज्ञानको स्रोत दार्चुलेली भाषिक वक्ताका अनुभवमा आधारित छ । क्षेत्रकार्यका सिलसिलामा सूचकसँग गरेका अन्तर्वार्ता, रेकर्ड, भिडियो आदिलाई ज्ञान निर्माणको साधनका रूपमा उपयोग गरिएको छ । शोधका लागि सूचना सङ्कलनका क्रममा अन्तर्वार्ता लिइएका स्त्री, पुरुष, दलित, बाहुन, क्षेत्री, ठकुरी, बालक वृद्ध, शिक्षित अशिक्षित आदिका जुन सोच, विचार, धारणा छन् । तिनीहरूकै आधारमा ज्ञानको निर्माण गरिएकाले ज्ञानको प्रमुख स्रोतको रूपमा सूचकका विचार धारणा र दृष्टिकोणलाई उपयोग गरिएको छ । द्वितीयक स्रोतका रूपमा सैद्धान्तिक र प्रयोगात्मक साहित्यलाई पनि ज्ञान निर्माणका सन्दर्भमा उपयोग गरिएको छ । कुनै एक व्यक्ति विशेषको विचारले सबैको प्रतिनिधित्व गर्न नसक्ने भएकाले प्रस्तुत शोधमा बहुलज्ञानलाई स्वीकार गरिएको छ ।

मूल्यमीमांसा

प्रस्तुत अध्ययन बहुलसत्य र बहुलज्ञानमा आधारित भएकाले दार्चुलेली भाषाका वक्ताहरूका विचारहरूलाई नै आधारका रूपमा लिइने हुनाले उनीहरूका भाषा सम्बन्धी

मूल्यमान्यता नै यस अनुसन्धानका मूल्यमीमांसाका रूपमा रहेका छन् । भाषाका सन्दर्भमा उनीहरूले भनेका, बोलेका भाषिक तथ्यहरू नै भाषाका उपयुक्त सूचना हुन् । उनीहरूले बोलेका कुराहरूनै भाषाका मूल्य हुन् । त्यसैले यो अनुसन्धान मूल्य आश्रित रहेको छ । दार्चुलेली भाषाका महिला, पुरुष, दलित, बाहुन, क्षेत्री, ठकुरी, बालक, युवा, बृद्ध, शिक्षित, अशिक्षित आदिका विचारलाई मूल्यको रूपमा ग्रहण गरिएको छ । अतः प्रस्तुत अध्ययनमा सबैका विचार र भावनालाई मूल्यको रूपमा ग्रहण गरी प्राप्त सारांशलाई आफ्नो व्यक्तिगत विचारका आधारमा नदिई सूचकका विचारबाट आएको सारांशलाई नै मूल्यको रूपमा ग्रहण गरिएको छ ।

अनुसन्धान प्रतिमान

अनुसन्धानमा प्रतिमान भन्नाले संकलित सामग्रीको विश्लेषण गर्ने आधार हो । यस शोधकार्यलाई सम्पन्न गर्नका लागि दार्चुलेली भाषिक वक्ताहरूले उक्त भाषासँग सम्बन्धित विचारहरूलाई मुख्य आधार बनाई सङ्कलन गरिएका सामग्रीलाई विश्लेषण गरिएको छ । यसमा प्रतिमान अन्तर्गत कुनै पनि भाषिक समुदायमा एक निश्चित अवधि अपनाएर गरिने अनुसन्धानको तरिका वा विधि पर्दछ । दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन नामक यस शोध प्रबन्धलाई पूर्णता प्रदान गर्नका लागि अनुसन्धानकर्ता यसै भाषाको मूल वक्ता भएकाले आफूसमेत स्थानीय भाषी वक्तासँग सहभागी भएर आधार सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसका साथै दार्चुलेली भाषिक वक्ताहरूबाट समेत आवश्यक सामग्री सङ्कलन गरिएका छन् । यसका लागि क्षेत्र कार्यको रूपमा सम्बन्धित क्षेत्रमा गई स्थानीय, भाषी, वक्ताहरूबाट अन्तर्वार्ता, अवलोकन, प्रश्नावली, मतावली आदिका आधारमा क्षेत्रकार्य गरिएको छ । यसरी सङ्कलन गरिएका सामग्रीहरूलाई व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यसका साथै अन्य विधिहरूको समेत प्रयोग गरी गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा यसलाई पूर्णता प्रदान गरिएको छ । यस अध्ययनमा अनुसन्धान प्रतिमानका रूपमा व्याख्यावादका आधारमा अनुसन्धानलाई अगाडि बढाउने काम गरिएको छ ।

अनुसन्धान ढाँचा

यस शोध प्रबन्धमा मूलतः गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । दार्चुलेली भाषाको अध्ययनका लागि सम्बन्धित क्षेत्रमा गएर उक्त भाषा बोल्ने व्यक्तिहरूका भाषिक विचारहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा अध्ययन गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । दार्चुलेली भाषाको

अध्ययनगर्दा विभिन्न उमेर, लिङ्ग, जात, वर्ग, पेसाका भाषिक वक्ताका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । प्रयोगात्मक प्रकृतिको अध्ययनमा नतिजा एक समान नआउने भएकाले यो अध्ययन गुणात्मक ढाँचामा आधारित रहेको छ । यस अध्ययनमा व्याकरणात्मक कोटि अन्तर्गत लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर, काल, पक्ष, भाव, वाच्य, करण, अकरण र प्रेरणार्थकका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा उत्तरदाताहरूका प्रत्यक्ष भनाइहरू नै तथ्याङ्कहरू भएकाले उनीहरूका भाषागत, शाब्दिक र वाक्यात्मक प्रतिक्रियाहरूलाई जस्ताको त्यस्तै उद्धृत गरिएको छ । यस अध्ययनमा भाषाको केन्द्रका रूपमा रहेको महाकाली नगरपालिका, दुँहु गाउँपालिका र व्याँस गाउँपालिकाका विभिन्न स्थानहरूमा बसोबास गर्ने दार्चुलेली भाषाका वक्ताहरूका अनुभव, व्यवहार, बोलीचाली, भाषासम्बन्धी मूल्यमान्यता, चालचलन, आदि सम्बन्धी भाषिक तथ्याङ्कका आधारमा उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको स्वरूपलाई मुख्य आधार मानिएको छ ।

अनुसन्धान विधि छनोट

प्रस्तुत अध्ययनमा वर्णनात्मक विधिको माध्यमबाट दार्चुलेली भाषाका वक्ताहरूका अभिव्यक्तिहरूलाई प्राकृतिक अवस्थामै शाब्दिक र व्याख्यात्मक प्रकृतिका सूचनाहरू सङ्कलनका लागि सहभागितामूलक अवलोकन, गहन अन्तर्वार्ता दस्तावेज विश्लेषण जस्ता विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस क्रममा अनुसन्धानकर्ता स्वयम् दार्चुलेली भाषाका वक्ताका रूपमा रही उक्त भाषिक समाजमा सहभागी भई अध्ययनको उद्देश्य अनुरूप भाषिक व्यवहारहरूलाई विविध परिवेशमा अवलोकन गरी खुला स्वरूपको अन्तर्वार्ताका माध्यमबाट उनीहरूका शब्दावलीको अध्ययन गरिएको छ । यसका साथै हालसम्म दार्चुलेली भाषामा प्रकाशित अन्य दस्तावेजहरूको पनि अध्ययन गरिएको छ ।

अनुसन्धान उपकरण

प्रस्तुत अध्ययनमा खुला प्रश्नावली, अनुसन्धानकर्ताले तयार पारेको लिखित नोट र रेकर्डर जस्ता साधनको माध्यमबाट गहन अन्तर्वार्ता र अवलोकनका आधारमा दार्चुलेली भाषाका वक्ताहरूका भाषिक सूचनाहरूलाई प्राकृतिक अवस्थामै सङ्कलन गरिएको छ । वक्ताहरूका भाषिक व्यवहार, बोलीचाली, हाउभाउ जस्ता कुराहरूको सहभागितामूलक अवलोकनका आधारमा शारीरिक, मानसिक र संवेगात्मक दृष्टिकोणबाट तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरिएका छन् । अध्ययनको क्रममा सम्बन्धित अध्ययन क्षेत्रमा गई आधिकारिक रूपमा सामग्री

सङ्कलन गरिएको छ । यस क्रममा प्राथमिक स्रोतका रूपमा दार्चुला जिल्लाको महाकाली नगरपालिका दुँहु र व्याँस गाउँपालिकाका विभिन्न क्षेत्रका विभिन्न उमेर समूह, लिङ्ग, जातजाति र वर्गका दार्चुलेली भाषिक वक्ताहरू रहेका छन् । उनीहरूका बोलीलाई वा मौखिक अभिव्यक्तिका रूपमा प्रयोग भएको दार्चुलेली भाषालाई नै प्राथमिक स्रोतका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ । द्वितीयक स्रोतका रूपमा दार्चुलेली भाषासम्बन्धी गरिएका अध्ययन, लेखरचना, पूर्व शोधपत्रहरू, शोध प्रबन्धहरू, अनुसन्धानात्मक लेखरचनाहरू, दस्तावेजहरूका साथै युट्यूब तथा अन्य विद्युतीय माध्यमबाट प्राप्त सामग्रीहरूलाई प्रयोग गरिएको छ ।

नमुना छनोट

दार्चुला जिल्लामा बसोबास गर्ने दार्चुलेली भाषा अन्तर्गत पर्ने दुँहुली भेदका वक्ताहरू प्रस्तुत अध्ययनको जनसङ्ख्याका रूपमा रहेका छन् । दार्चुलेली भाषाको व्याकरण सम्बन्धी आवश्यक पर्ने गहन र विस्तृत सूचनाहरू सङ्कलनका लागि सम्भावनारहित नमुना छनोट विधि अन्तर्गत उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरिएको छ । यस विधिको प्रयोग गर्दा अनुसन्धानकर्ताले चाहेका दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटि र वाक्य संरचना सम्बन्धी वस्तुगत सूचना, यस भाषाका सूचकका रूपमा दार्चुलेली भाषिक वक्ताहरू, त्यहाँका स्थानीय, कम पढेका अथवा नपढेका र पाको उमेरका वक्ताहरूलाई नमुनाका रूपमा लिइएको छ । वर्तमान समयका युवा पिँढीमा पठन पाठनका साथै अन्य भाषाका प्रभावका कारणले सही रूप पत्ता लगाउन गाह्रो हुने हुँदा साठी वर्षभन्दा माथिका सूचकहरूले दार्चुलेली भाषाको वास्तविक स्वरूप पत्ता लगाउन मद्दत पुग्ने हुनाले तिनै व्यक्तिहरूलाई नमुनाका रूपमा लिइएको छ । दार्चुला जिल्लाको केन्द्रका रूपमा रहेको महाकाली नगरपालिकामा जिल्लाका अधिकांश स्थानीय तहका व्यक्तिहरूको मिश्रित बसोबास रहेपनि यस नगरपालिकाका सबै वडाबाट, वर्ग (आर्थिक रूपमा सम्पन्न र विपन्न वर्ग), जाति (दलित र गैरदलित) लिङ्ग (महिला र पुरुष) को प्रतिनिधित्व हुनेगरी नमुनाको रूपमा छनोट गरिएको छ । गुणात्मक अध्ययनमा सूचकको सङ्ख्या बढी हुने र उनीहरूका अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त सूचनाहरूलाई प्रतिवेदनमा समावेश गर्दा अनुसन्धान कार्य लामो हुनगर्ने निकै जटिल हुने भएकाले नमुनाका रूपमा केही जनालाई मात्र लिइएको छ ।

तथ्याङ्कको सङ्कलन, विश्लेषण र व्याख्या

प्रस्तुत शोधको वर्णन र व्याख्या तार्किक विश्लेषणमा आधारित रहेको छ । अन्तर्वार्ता र अवलोकनबाट प्राप्त सामग्रीलाई एकीकृत गरी विभिन्न लिङ्ग, जाति, वर्ग, उमेरमा विभाजन गरी दार्चुलेली भाषिक भेदको निर्धारण गरिएको छ । अन्तर्वार्ता अवलोकन पश्चात टिपोट गरिएका तथ्यलाई भाषिक भेद निर्धारणका क्रममा उपयोग गरिएको छ । सूचकबाट प्राप्त हुन नसकेका कुनै सूचकबाट प्राप्त भएका तर आफूलाई शङ्का लागेका सामग्रीको सत्यापनका लागि दार्चुलेली भाषा बोल्ने पुरानो पुस्ताको व्यक्तिबाट सत्यापन गरिएको छ । सूचकले दिएको सूचना, अवलोकनबाट प्राप्त टिपोट, विद्युतीय माध्यमबाट प्राप्त सामग्रीका आधारमा व्याकरणात्मक कोटिको निर्धारण र विश्लेषण गरिएको छ । स्थानीय एफ.एम्., युटयुव, फेसबुकबाट प्राप्त सामग्रीलाई पनि पटक पटक सुनेर टिपोट गर्दै व्याकरणात्मक कोटिको विश्लेषणमा उपयोग गरिएको छ ।

गुणस्तर मानक

यस शोध प्रबन्धलाई पूर्णता प्रदान गर्न अनुसन्धानकर्ता अध्ययन क्षेत्रमा भौतिक रूपमा उपस्थित भई सूचकहरूलाई भेटी अडियो र भिडियो रेकर्डको प्रयोग गरी भाषिक सूचनाहरू प्राप्त गरिएका छन् । सूचकका रूपमा लिइएका वक्ताहरूका अन्तर्वार्तालाई रेकर्ड गरिएको छ । आवश्यक परेमा लिखित नोटसमेत तयार पारिएको छ । सूचकहरूलाई पटक पटक भेटेर सूचना सङ्कलन तथा सत्यापन कार्य गरिएको छ । जसले यस अध्ययनलाई पूर्ण रूपमा विश्वसनीय बनाउने कार्य गरेको छ । सूचकहरूले व्यक्त गरेका मौखिक भाषिक अभिव्यक्तिहरू लिखित रचनाहरू यस अध्ययनमा समावेश गरिएका हुनाले यो अध्ययन वैध रहेको छ । कुनै पनि अनुसन्धान कार्यमा अनुसन्धानकर्ताको नै जवाफदेहिता रहन्छ । अझ गुणात्मक अनुसन्धानमा अनुसन्धानकर्ताले सूचकको छनोट र प्रयोग आफू अनुकूल गर्ने हुनाले सम्पूर्ण रूपमा नै स्वयम् जिम्मेवार हुन्छ । प्रस्तुत अध्ययनमा पनि अनुसन्धानकर्ता आफू दार्चुलेली भाषाको मूल वक्ता भएकोले पनि यस अध्ययनमा अनुसन्धानकर्ता पूर्ण रूपमा जवाफदेही रहेको छ । तसर्थ यस अध्ययनका लागि गरिने सम्पूर्ण क्रियाकलापहरूमा अनुसन्धानकर्ताको नै प्रत्यक्ष भूमिका रहने भएकाले यसको सम्पूर्ण जवाफदेहिता अनुसन्धानकर्तामा नै निहित रहेको छ ।

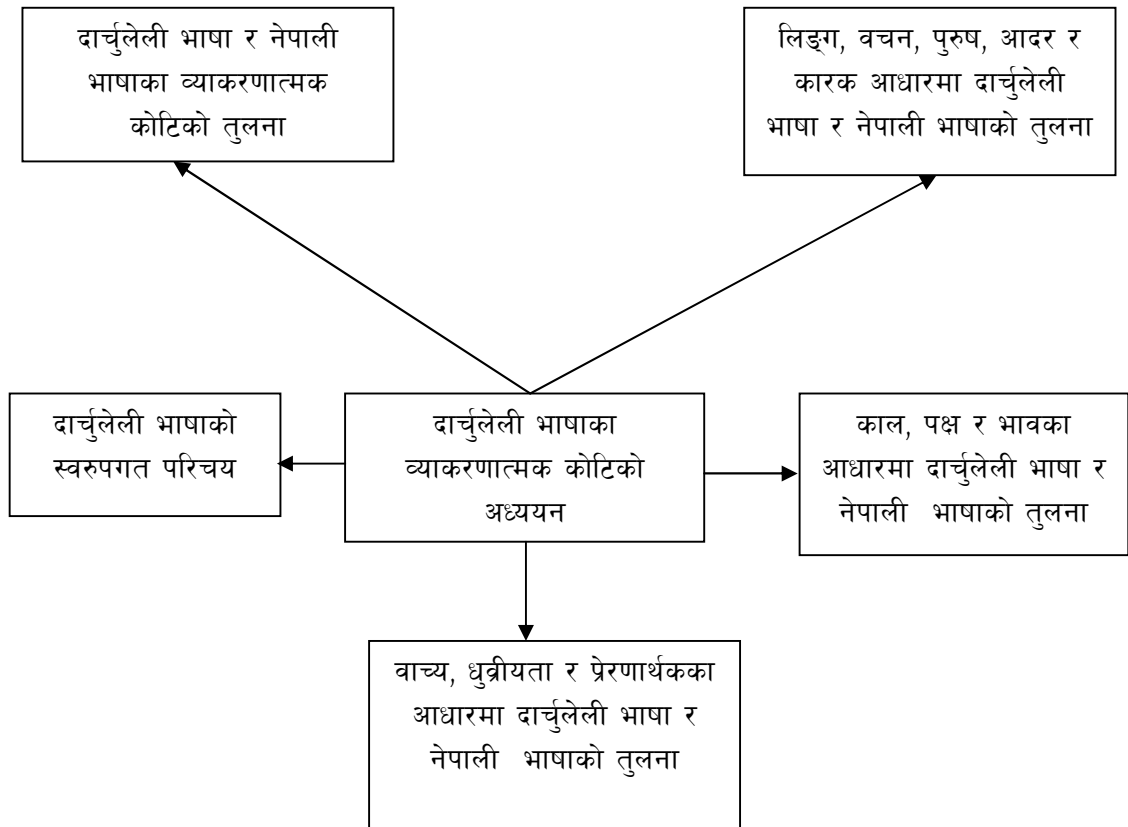
नैतिक सरोकार

गुणात्मक अनुसन्धानमा सूचना सङ्कलनको आधारभूत पक्ष भनेको अनुसन्धानकर्ता भएकाले एउटा असल अनुसन्धानकर्ता सहभागी व्यक्तिहरूको नजरमा पनि असल तथा वफादार देखिनु पर्दछ । यस सन्दर्भमा उसले नैतिक रूपमा विचार पुऱ्याउने पक्ष वा गर्न हुने वा गर्न

नहुने पक्षहरूलाई नैतिक मूल्य भन्ने गरिन्छ (पराजुली, २०७६, पृ.६०) । प्रस्तुत अनुसन्धानमा सूचकहरूबाट सूचना सङ्कलन गर्दा आफ्नो प्रभाव देखाउने, धम्क्याउने, डर त्रास देखाउने र सूचना दिन बाध्य पार्ने जस्ता कुनै पनि कामहरू गरिएका छैनन् । सहभागीहरूलाई प्रर्याप्त जानकारी दिई अध्ययन कार्य अगाडि बढाउनका लागि पनि सरोकारवालाहरूबाट पूर्व स्वीकृति लिइएको छ । दार्चुलेली समाजका मूल्य मान्यताहरूलाई आत्मसाथ गर्दै शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक तथा नैतिक पक्षमा आँच आउने कुनै काम गरिएको छैन । सूचकहरूका गोपनीयताको कदर गर्दै अध्ययनको सारांशलाई स्पष्टसँग प्रस्तुत गरिएको छ । तथ्याङ्क विश्लेषणको क्रममा पनि अग्रज अनुसन्धाताहरूका सूचनाहरूलाई साभार गरेर स-सम्मान ठाउँ दिइएको छ । यसरी अनुसन्धानकर्ताले शोध नैतिकताभिन्न रही अध्ययन कार्यलाई सम्पन्न गर्ने प्रयास गरेको छ । जुन यसको नैतिक विचार हो ।

अवधारणात्मक रूपरेखा

दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन विश्लेषण गर्नु यस शोध प्रबन्धको उद्देश्य भएकाले अध्ययनको अवधारणात्मक रूपरेखा निम्नानुसार रहेको छ ।

सारांश

यस परिच्छेदमा अध्याय तीनको सारवस्तु प्रस्तुत गरिएको छ । यस अन्तर्गत अनुसन्धान विधिहरूको चर्चा गरिएको छ । यसमा दार्शनिक आधारका रूपमा तत्त्वमीमांसा ज्ञानमीमांसा र मूल्यमीमांसाको चर्चा गरिएको छ । तत्त्वमीमांसा अन्तर्गत दार्चुलेली भाषाका वक्ताहरूले स्थापित गरेका व्याकरणात्मक कोटिनै यस अध्ययनका तत्त्वमीमांसा हुन । ज्ञानमीमांसा भन्नाले दार्चुलेली भाषिक वक्ताहरूका भाषा सम्बन्धी ज्ञानात्मक मान्यताहरू हुन् भने मूल्यमीमांसा भन्नाले दार्चुलेली भाषी वक्ताका समाजमा स्थापित भाषिक मूल्य र मान्यताहरू हुन् । अनुसन्धान प्रतिमानका रूपमा निश्चित समयभित्र भाषिक अध्ययनमा नमुना छनोट विधिका आधारमा तथ्यहरूको सङ्कलन गरिएको छ । तथ्यहरूको सङ्कलन, विश्लेषण र व्याख्याका क्रममा विभिन्न लिङ्ग, जाति, वर्ग, उमेर समुहका दार्चुलेली भाषिक वक्ताको छनोट गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । अनुसन्धानकर्ता भौतिक रूपमा सम्बन्धित क्षेत्रमा उपस्थित भएर सूचनाहरू सङ्कलन गरिएका छन् । अनुसन्धानलाई व्यवस्थित बनाउन सूचना सङ्कलन गर्दा सूचकको गोपनीयताको कदर गरेर अध्ययनका निष्कर्षमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ । यसरी यस परिच्छेदमा विभिन्न अनुसन्धान विधिहरूका आधारमा अध्ययन विश्लेषणलाई अगाडि बढाइएको छ ।

अध्याय चार

दार्चुलेली भाषाको परिचय

भाषिक भेदको परिचय

हरेक भाषाको निश्चित भाषिक संरचना हुन्छ । भाषिक क्षेत्र भनेको भाषा बोलिने खास ठाउँ हो । कुनै भाषाले निकै ठूलो क्षेत्र ओगटेको हुन्छ भने कुनै भाषाले सानो क्षेत्र ओगटेको हुन्छ (गौतम, २०४९, पृ. १११) । सानो वा ठूलो जे जस्तो क्षेत्र ओगटे तापनि ओगटिएको त्यो क्षेत्र सम्बद्ध भाषाको भाषिक क्षेत्र ठहरिन्छ । क्षेत्रगत विस्तारका कारणले भाषाका विभिन्न भेदहरू हुन्छन् । एक क्षेत्रमा बोलिने त्यही भाषा अर्को क्षेत्रमा बोलिने भाषाभन्दा केही भिन्न हुने गर्दछ ।

नेपाली भाषाका भाषिक भेदहरूका बारेमा विद्वान्हरूले आ-आफ्ना मत प्रस्तुत गरे तापनि उनीहरूले क्षेत्रगत अध्ययनका आधारमा नेपालीका भाषिक भेदको निर्धारण गरेका छैनन् । प्रायः सबै विद्वान्हरूले भाषिक भेदको सङ्ख्या र मोटामोटी स्थान निर्धारण गरे तापनि क्षेत्रगत विशेषताको निकर्षण गरेका छैनन् । तुलनात्मक रूपमा नेपाली भाषाका भाषिकाहरूको क्षेत्रगत निर्धारण, क्षेत्रगत भाषिक विशेषताको चर्चा र हरेक भाषिका उपभाषिकहरूको उल्लेख बालकृष्ण पोखरेलले गरेका हुनाले सबैभन्दा भरपर्दो भाषिका निर्धारण यसैलाई मान्न सकिन्छ । उनले पुर्वेली माझाली, वरपश्चिमा, मझपश्चिमा र परपश्चिमा गरी नेपालीका पाँच भाषिक भेद मानेका छन् । दार्चुलेली भाषा परपश्चिमा भाषिक भेदभित्र पर्ने महत्वपूर्ण भाषा हो । यस भाषाका पनि दुहुली, मार्माली र लेकमेली गरी तीन उपभेद रहेका छन् ।

दार्चुला जिल्ला राष्ट्रिय पुनरसंरचना अनुसार सात नं. प्रदेश अन्तर्गत पर्ने एक सुन्दर पहाडी जिल्ला हो । थुप्रै धार्मिक तथा पर्यटकीय भाषिक विविधता तथा सम्भावना बोकेको यस जिल्लाको पूर्वमा बझाङ जिल्ला, पश्चिममा भारतको उत्तराखण्ड प्रदेशको पिथौरागढ, उत्तरमा चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बत र दक्षिणमा बैतडी जिल्ला रहेका छन् । विश्व मानचित्रमा २९ डिग्री ३६ मिनेट उत्तर देखि ३० डिग्री १५ मिनेट उत्तरी अक्षांश र ८० डिग्री २२ मिनेट पूर्वदेखि ८१ डिग्री ०९ मिनेट पूर्वीदेशान्तर सम्म फैलिएको छ । यस जिल्लाको कुल क्षेत्रफल २३२२ वर्ग कि.मि. छ । समुद्री सतहबाट ५१८ मि. देखि ७१.३२ मि. सम्म उचाई रहेको छ । वार्षिक औषत वर्षा २१२९ मि.मि. रहेको छ । त्यस्तै औषत तापक्रममा न्यूनतम ५.७° से. अधिकतम २८.६°से. रहेको पाईन्छ । यस जिल्लामा रहेको अग्लो अपी हिमाल, लिपुलेक आदि जिल्लाको

आकर्षणको केन्द्रका रूपमा रहेका छन् । यस्तै चीनको तिब्बत क्षेत्रमा अवस्थित हिन्दूहरूको तीर्थस्थल तथा पर्यटकीय सम्भावनासमेत बोकेको कैलाश मानसरोवर जाने प्रमुख मार्गको रूपमा समेत दार्चुला जिल्ला परिचित रहेको छ । यस जिल्लाको सदरमुकाम खलङ्गा महाकाली नदीको किनारमा भारतको धारचूलासित जोडिएर रहेको छ । यस जिल्लाको धेरै भू-भाग भारतको उत्तराखण्ड (धारचूला) क्षेत्रसँग जोडिएको हुनाले धेरैजसो रहनसहन, भेषभूषा, चालचलन र रीतिरिवाज भारतीय भूमि धारचूलाका बासिन्दासँग पनि मिल्ने गर्दछ । उत्तरतिर चीन र दक्षिणतिर भारतसित सिमाना जोडिएको हुनाले पनि यहाँको भाषिक विविधता अनौठो किसिमको छ । त्यसैले यस जिल्लालाई प्राकृतिक,सांस्कृतिक र भाषिक हिसाबले अत्यन्तै सम्बृद्ध र विकसित मानिन्छ ।

स्थानीय तह पुर्नसंरचना अनुसार दार्चुला जिल्ला एक संसदीय विकास क्षेत्र, २ नगरपालिका, ७ गाउँपालिका गरी जम्मा ९ स्थानीय तहमा विभाजित छ । व्याँस गाउँपालिका भारत र चीनसँग सीमाना जोडिएको स्थानीय पालिका हो भने त्यस्तै गरी दुँहुँ गाउँपालिका, महाकाली नगरपालिका, मालिकार्जुन गाउँपालिका र लेकम् गाउँपालिकाको भारतसँग सिमाना जोडिएको छ । यस जिल्लामा सितोष्ण, सम सितोष्ण, अतिशीत किसिमको हावापानी पाइन्छ । यस जिल्लामा ५ किसिमका वनहरू पाइन्छन् । जसअनुसार कोणधारी वन, हार्डउड वन, मिश्रित वन, भगाडी बुट्यान, र अन्यसमेत रहेका छन् । यस जिल्लाको वनको कुल क्षेत्रफल ७२९८२.३ हेक्टर रहेको छ । जसमध्ये सामुदायिक वन क्षेत्रले ओगटेको क्षेत्रफल ३७२९.७९ हेक्टर उपभोक्ता समितिहरूलाई हस्तान्तरण गरी सकिएको छ । आइ.सि.आइ.एम.ओ.डि.१९९७ अनुसार वनजङ्गलमा आश्रित घर सङ्ख्या २७ .५ प्रतिशत रहेको छ । साथै यस जिल्लाभित्र पाइने वनस्पतिहरू मध्ये देवदार, बाज, सल्लो, साल, टुणी, उतीस, सिमल, चिउरी, लालीगुराँस, बाँस, कोइरालो, साज, सानन्, धुईयो, मौनेठी,पैयो,जामुन, जस्ता वनस्पती र यासाँगुम्बा, पाँचऔले, भ्याउ, भुतकेश, भोजपत्र, भ्याकुर, दालचिनी, टिमुर, पाषाणवेद, पदमचाल, दारुहल्दी, तितेपाती, लोठसल्ला, गुच्ची च्याउ, कुमकुम, सिकाकाई, सतुवा, सेतक, चिनी, धुपीपात, कुटकी, काफलबोक्रा, ओखरबोक्रा, तेजपात र रिठ्ठा आदि जडीबुटीसमेत पाइन्छन् । यो पर्यटकीय हिसाबले पनि निकै सम्भावना बोकेको जिल्ला हो । यस जिल्लाका प्रमुख धार्मिक तथा पर्यटकीय क्षेत्रहरूमा अपी हिमाल ७९.३२ मि. (घुषा), व्याँस हिमाल ६७७० मि. (व्याँस), नाम्पा ६७५४ मि. (व्याँस), महलको भग्नावशेष (उकु), सुरमासरोवर ताल (खण्डेश्वरी), लिपु लेक ५००० मिटर (धमीगुफा) शिखरडाँडा, मालिकार्जुन, मालिकार्जुन मन्दिर, मालिकार्जुन,

हुनैनाथ मन्दिर, हुनैनाथ, खण्डेश्वरी मन्दिर, रिठाचौपाता, बन्तोली मन्दिर, बोहरीगाउँ, महलको भग्नावशेष, देवल, गोकुलेश्वर शिव मन्दिर, गोकुलेश्वर लटीनाथ मन्दिर, आदि रहेका छन् ।

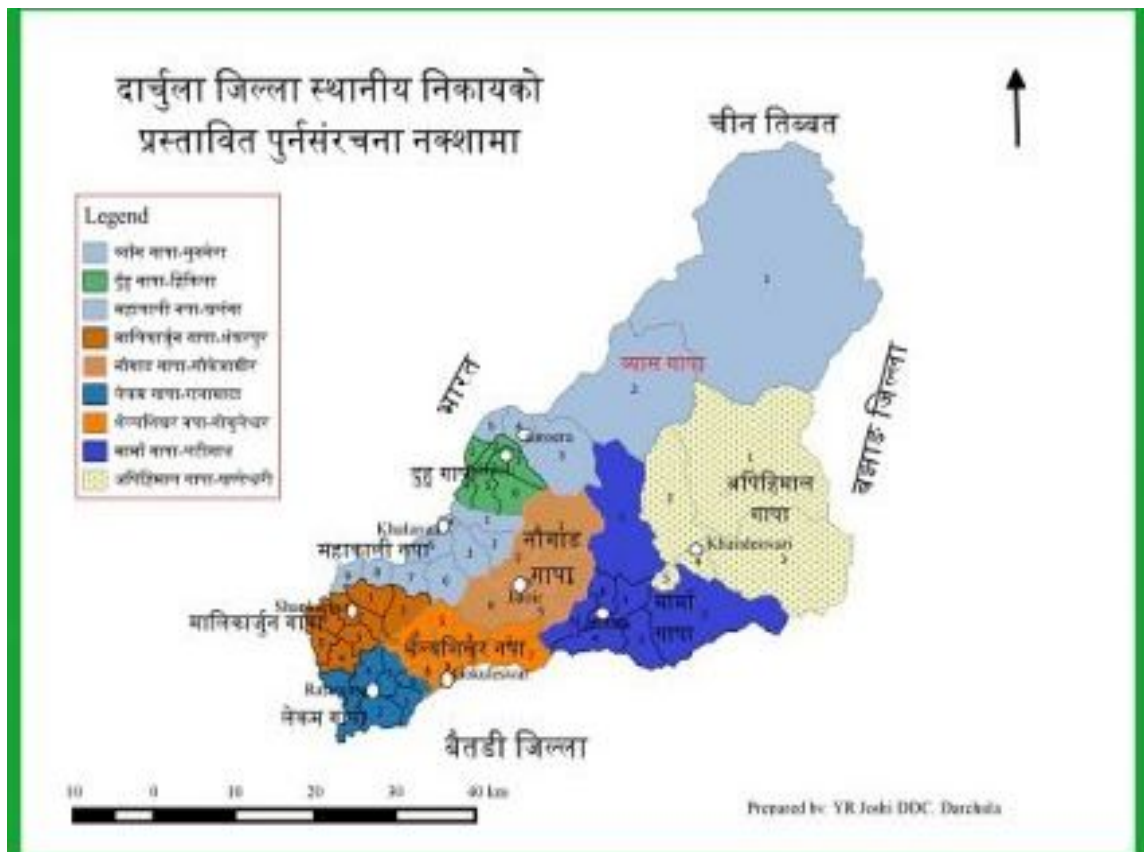
दार्चुलेली भाषा र यसको नामाकरण

दार्चुला जिल्लाको नामबाट दार्चुलेली भाषाको नाम रहन गएको हो । दार्चुला नाम कसरी रहन गयो भन्ने सन्दर्भमा विभिन्न किंवदन्तीहरू रहेका पाइन्छन् । दार्चुला जिल्लाको नामबाट त्यहाँ बस्ने मानिसहरूलाई दार्चुल्याल वा दाचुल्या त्यहाँको संस्कृतिलाई दार्चुली र भाषालाई दार्चुलेली भन्ने गरिन्छ । नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेश अन्तर्गत पर्ने महाकाली अञ्चलका ४ जिल्ला मध्ये छुट्टै महत्त्व र पहिचान बोकेको दार्चुला जिल्ला एसियाका दुई शक्तिशाली राष्ट्रहरू भारत र चीनसँग सिमाना जोडिएको जिल्ला हो । यस जिल्लाको नाम दार्चुला कसरी रहन गयो भन्ने सम्बन्धमा कुनै लिखित प्रमाण नभेटिएता पनि विभिन्न किंवदन्तीहरू सुन्न पाइन्छन् । 'दार्चुला' शब्दको उच्चारणगर्दा 'दार्चुला' भए पनि यहाँको स्थानीय भाषाका दुईवटा शब्दहरू 'धार' र चुलाबाट विकसित भएको हो । स्थानीय भाषामा पहाडको अग्लो चुचुरोलाई 'धार' भनिन्छ र चुलोलाई 'चुला' भनिन्छ । यस क्षेत्रमा खाना पकाउन एकनासका तीनवटा ढुङ्गाहरूमा माटो पोतेर चुचुरो आकारका चुल्हाहरू निर्माण गरिएका हुन्छन् । यसरी तिनै पहाडको चुचुरो (धार) जस्तो चुलो बनाई खाना पकाएर खाने ठाउँ भएकाले यस ठाउँको नाम धारचुला रहन गएको र पछि अपभ्रंश भई दारचुला र त्यसपछि दार्चुला बन्न गएको भन्ने एक थरीका मानिसहरूको भनाई रहेको छ । दार्चुला जिल्लाको ठिक पारि भारतको उत्तराखण्डको 'धारचुला' नामक स्थान पनि पर्दछ । अर्को किंवदन्ति अनुसार यहाँ तीनवटा पहाडका चुचुराहरू रहेका छन् । वर्तमानमा एक चुचुरो भारतमा पर्दछ भने दुईवटा चुचुराहरू नेपालमा नै अवस्थित छन् । फेदीबाट हेर्दा यी पहाडका चुचुरा (धार) 'चुल्हो' आकारका देखिन्छन् । पौराणिक कालमा व्याँस हिमालबाट तपस्या गरेर फर्कदा व्याँस ऋषिले यिनै धारहरूको चुल्हो बनाई भात पकाएर खाएको हुनाले यस ठाउँको नाम 'धारचुला' रहन गएको र पछि अपभ्रंश भई 'दार्चुला' रहन गएको हो भन्ने अर्का थरीको भनाई रहेको छ । दार्चुला जिल्लाको सिमाना चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बतसँग जोडिएको छ । तिब्बतसँग व्यापार गर्ने यहाँको प्रमुख नाकाको रूपमा व्याँस क्षेत्र रहेको छ । व्याँसबाट तिब्बत क्षेत्रमा आवात जावत गर्दा एउटा भञ्ज्याङ पार गर्नु पर्दछ । त्यस भञ्ज्याङलाई तिब्बती भाषामा 'ला'भनिन्छ । यो क्षेत्र तिब्बतसँग व्यापार गर्ने द्वार (बाटो) भएकोले 'द्वार' र 'ला' दुईवटा शब्दहरू मिलेर दार्चुला नाम रहन गएको हो भन्ने अर्का थरीको पनि भनाइ रहेको छ । यसरी

हेर्दा दार्चुला जिल्लाको नामकरणका सम्बन्धमा रहेका सबै किंवदन्तीका आधारमा हेर्दा 'दार्चुला' नाम रहनु उपयुक्त देखिन्छ । त्यसैले दार्चुला जिल्लाको नामबाट नै दार्चुलेली भाषाको समेत नाम रहन गएको हो ।

सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधकार्य दार्चुला जिल्लाको 'दुँहु' क्षेत्रमा बोलिने दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन र विश्लेषणमा केन्द्रित छ । यस शोधकार्यमा खासगरी दुँहु गाउँपालिकाका केही क्षेत्र, व्याँस गाउँपालिकाका केही क्षेत्र र महाकाली नगरपालिकाका स्थानीय भू-भागलाई भौगोलिक सीमाका रूपमा निर्धारण गरिएको छ । यसै क्षेत्रगत सीमाभित्र रही यस क्षेत्रमा प्रयोग प्रचलनमा रहेको दार्चुलेली भाषालाई व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनको सीमाङ्कनलाई निम्न नक्साले पनि प्रस्ट पार्न सकिन्छ ।

दार्चुला जिल्लाको ऐतिहासिक स्वरूप

नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेश अन्तर्गत पर्ने महाकाली अञ्चलका ४ जिल्ला मध्ये छुट्टै पहिचान बोकेको यो जिल्ला एसियाका दुई शक्तिशाली राष्ट्र भारत र चीनको सिमानासँग जोडिएको छ । यस जिल्लाको नाम 'दार्चुला' कसरी रहन गयो भन्ने सम्बन्धमा कुनै लिखित

प्रमाण प्राप्त नभए तापनि विभिन्न किंवदन्तीहरू सुन्न पाइन्छन् । 'दार्चुला' शब्द उच्चारण गर्दा 'दारचूला' भए पनि स्थानीय भाषाको दुईवटा शब्द 'धार' र 'चूला' बाट विकसित भएको हो । स्थानीय भाषामा धारको अर्थ पहाडको अग्लो चुचुरो र चुलाको अर्थ चुल्हो हुन्छ । यस भेगमा खान पकाउन प्रयोग गरीने चुल्होहरू प्रायः एक समानका तीन वटा ढुङ्गाहरूमा माटो पोतेर चुचुरोको आकारमा वनेका हुन्छन् । यसरी तीनैतिर चुचुरो (धार) जस्तो चुल्हो बनाई खाना पकाउने ठाउँ भएकोले 'धारचूला' नाम रहेको र धारचूलापछि अपभ्रंश भई 'दारचूला' र त्यसपछि 'दार्चूला' वन्न गएको हो भन्ने एक थरीको भनाई रहेको छ । अर्को किंवदन्ती अनुसार यहाँ स्थित तीन वटा पहाडका चुचुराहरू वर्तमानमा एक पहाड भारत र दुई वटा पहाड नेपालमै रहेका छन् । फेदीबाट हेर्दा धार परेको जस्तो स्थानीय चुल्होको आकारमा चुचुरो देखिन्छ । प्राचीन कालमा व्याँस हिमालबाट व्याँस ऋषि तपस्या गरी फर्कदा यी तीन धारहरूको चुल्हो बनाई भात पकाई खाएको हुनाले यस ठाउँको नाम 'धारचूला' रहन गएको र 'धारचूला' शब्द अपभ्रंश भई 'दार्चूला' भएको हो भन्ने अर्को भनाई रहेको छ । 'दार्चूला' जिल्लाको सिमाना चीनको तिब्बत क्षेत्रसित जोडिएको छ । तिब्बतसँग व्यापार गर्ने यहाँको प्रमुख नाकाको रूपमा व्याँस क्षेत्र रहेको छ । व्याँसबाट तिब्बत क्षेत्रमा आवतजावत गर्दा एउटा भन्ज्याङ पार गरी जानुपर्ने हुन्छ । जसलाई तिब्बती भाषामा 'ला' भनिन्छ । यो भन्ज्याङ तिब्बतसित व्यापार गर्ने द्वार (बाटो) भएकोले द्वार र 'ला' शब्दहरू मिली दार्चूला नाम रहन गएको हो भन्ने पनि अर्को भनाई रहेको पाइन्छ ।

दार्चूला जिल्लाको भौगोलिक स्वरूप

दार्चूला जिल्लाको पूर्वमा बर्भाङ जिल्ला, पश्चिममा भारतको उत्तराखण्ड राज्यको पिथौरागढ, उत्तरमा चीनको स्वशासित प्रदेश तिब्बत र दक्षिणमा बैतडी जिल्लासँग जोडिएको छ । विश्व मानचित्रमा यो जिल्ला २९ डिग्री ३६ मिनेट उत्तर देखि ३० डिग्री १५ मिनेट उत्तरी अक्षांश र ८० डिग्री २२ मिनेट पूर्व देखि ८१ डिग्री ०९ मिनेट पूर्वी देशान्तरसम्म फैलिएको छ । यस जिल्लाको कुल क्षेत्रफल २३२२ वर्ग किलोमिटर छ । समुद्री सतहबाट यो जिल्ला ५१८ मिटरदेखि ७१३२ मिटर सम्मको उचाईमा रहेको छ । अतिसित, सितोष्ण, समसितोष्ण, अर्ध सितोष्ण, लेकाली हावापानी भएको यस जिल्लाको भू-उपयोगको अवस्था विश्लेषण गर्दा कुल क्षेत्रफल २३२९५.५ हेक्टर मध्ये खेतीयोग्य जमिन (६१२१५ हेक्टर), वन क्षेत्र (७२९८२.३ हेक्टर), चरन क्षेत्र (२४.९६४ हेक्टर), झाडी बुट्यान क्षेत्र (६५५५.२ हेक्टर) र अन्य क्षेत्र

(६७२४३ हेक्टर) रहेको छ । भू-विभाजनअनुसार दार्चुला जिल्लाको भूगोललाई समथर क्षेत्र, पहाडी क्षेत्र, लेकाली क्षेत्र र हिमाली क्षेत्र गरी चार भागमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ ।

समथर क्षेत्र

समथर क्षेत्र अन्तर्गत महाकाली, चौलानी र अन्य त्यस्तै ठूला साना नदी र खोलानालाहरूको किनारामा अवस्थित भित्री मधेससँग तुलना गर्न सकिने समथर उब्जाउ फाँटहरू यस समथर क्षेत्र अन्तर्गत पर्दछन् । जिल्लाको प्रमुख अन्न भण्डारको रूपमा चर्चा पाएको यस समथर क्षेत्रमा जनघनत्व पनि धेरै रहेको छ । यस क्षेत्रका मानिसहरू खेतीपाती कृषि, पशुपालन आदि व्यवसाय गर्ने गर्दछन् । साविकका उकु, बाकु, लाली, दत्तु, धाप, गोकुलेश्वर, शिखर, देथला आदी बसोबासका क्षेत्रहरू यस क्षेत्र अन्तर्गत पर्दछन् ।

पहाडी क्षेत्र

पहाडी क्षेत्र अन्तर्गत यस जिल्लाको मध्य भागमा रहेको उच्च समस्थलीय भू-भागहरू पर्दछन् । यस क्षेत्रमा समथर भू-भागको तुलनामा केही कम उत्पादन हुने भएतापनि अपेक्षाकृत उब्जाउ क्षेत्र नै मानिन्छ । फलफूल खेतीका लागि अत्यन्त उर्वरभूमि मानिने यस क्षेत्रमा फलफूल खेतीका अनेकौँ सम्भावना देखिन्छन् । साविकका शंकरपुर, भगवती, शर्मोली, रानीशिखर, रिठाचौपाता, ग्वानी, डाँडाकोट, हिकिला आदि बसोबासका क्षेत्रहरू यस पहाडी क्षेत्रका प्रमुख उदाहरणहरू हुन् ।

लेकाली क्षेत्र

लेकाली क्षेत्र अन्तर्गत प्राकृतिक सौन्दर्यताले सिंगारिएको तर उब्जाउको दृष्टिकोणले कम उर्वर क्षेत्रहरू पर्दछन् । प्रायः हेमन्त ऋतुमा हिमपात हुनु यस क्षेत्रको विशेषता हो । विभिन्न किसिमका वनौषधीहरू पाइने यस क्षेत्रमा अनेकौँ जडीबुटीसमेत पाइन्छन् । पर्यटकीय हिसाबले अनेकौँ सम्भावना बोकेको यस क्षेत्रमा सुन्दर प्राकृतिक दृश्यहरूको अवलोकन गर्न थुप्रै पर्यटकहरू आउने गर्दछन् । यस जिल्लाका लेकाली क्षेत्र अन्तर्गत साविकका सुन्सेरा, राप्ता, खण्डेश्वरी, घुसा, इयरकोट आदी बसोबासका क्षेत्रहरू लेकाली क्षेत्रभित्र पर्दछन् ।

हिमाली क्षेत्र

हिमाली क्षेत्र अन्तर्गत जिल्लाको उत्तरपट्टीको भाग चीनको तिब्बतसँग सीमा जोडिएको छ । सामान्यतया बाह्र महिना हिउँले ढाकिएको क्षेत्र हिमाली क्षेत्र अन्तर्गत पर्दछ । यस क्षेत्रमा

खेती योग्य जमिन छैन । यस क्षेत्रमा उत्पादन नहुनेमात्र होइन, मानिसहरूको बसोबास समेत नगण्य छ । यहाँका मानिसहरू हिउँदमा तल बेसी खलङ्गा तिर भर्ने र गृष्ममा माथि फर्किने गर्दछन् । यहाँ बसोबास गर्ने (सौका) समुदायको प्रमुख विशेषता बोकेको व्याँस गाउँपालिकाको वडा नम्बर १ यस क्षेत्रको मुख्य भूमि हो । यहाँका मानिसहरूको मुख्य पेसा व्यापार व्यवसाय हो । यहाँ केही मात्रामा खाद्य बालीहरू पनि लगाउने गर्दछन् । यसमध्ये आलु, जौ, फापर, उवा आदि अन्न बालीहरू पनि हुने गर्दछन् । व्यापारिक दृष्टिकोणले अलग पहिचान बोकेको यो क्षेत्र विकासका दृष्टिकोणले समेत निकै पछाडि रहेको छ । मौसमको प्रतिकूलताका कारण मानिसले बसोबास गर्नै नसकिने भएकाले छ महिनामात्र यहाँ बस्नुपर्ने अवस्था रहेको छ । अन्य छ महिना बसाइ सर्नुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था रहेको छ । अत्यधिक जाडोका कारण त्यहाँ बसोबास गर्न गाह्रो हुनेहुँदा यहाँका मानिस छ महिना त्यहाँ बस्छन् भने छ महिना आफूले पालेका वस्तुभाव (गाई गोरुसहित) जिल्ला सदरमुकाम खलङ्गा भर्ने गर्दछन् ।

दार्चुला जिल्लाको सामाजिक स्वरूप

एकै प्रकारको व्यवस्था रहनसहन, धर्म मान्ने एकै ठाउँमा बस्ने मानिसको समूह नै समाज हो । दार्चुला जिल्लामा आफ्नै किसिमको समाज रहेको छ । यस जिल्लाको सामाजिक स्वरूपको अध्ययन गर्दा यस क्षेत्रका गाउँघर, समाज, भेषभूषा, खानपान, रहनसहन, चाडपर्व, धर्म, जाति आदि पर्दछन् । २०६८ सालको जनगणना अनुसार दार्चुला जिल्लाको जनसङ्ख्या १,३३,२७४ रहेको छ । जसमध्ये पुरुषको सङ्ख्या ६३,६०५ रहेको छ भने महिलाको सङ्ख्या ६९,६६९ रहेको छ । (जि.वि.सं. तथ्याङ्क २०६८) । करिब सवा एक लाख भन्दा बढी जनसङ्ख्या भएको दार्चुला जिल्लामा छरिएर रहेका गाउँहरूमा पातलो बस्ती पाइन्छ । प्रत्येक घरहरू छुट्टाछुट्टै किसिमले बनेका छन् । प्रायः घरहरू ढुङ्गाले बनेका र ढुङ्गाकै छानो भएका छन् । अधिकांश यहाँका घर रातो र सेतो माटोले पोतिएका हुन्छन् । दार्चुलाका मानिसहरूका घरमा ढिकी, ओखल, जाँतो, दलनी र घरका छेउछाउका खोलामा पानी घट्ट जस्ता दैनिक प्रयोगका सामग्री पाइन्छन् । दार्चुला जिल्लामा जातिअनुसारका फरकफरक किसिमका घरहरूका संरचना गरिएका हुन्छन् । प्रत्येक घरको अगाडि आँगन हुन्छ, जसलाई दार्चुलेली भाषामा (खालो) भनिन्छ । जातिअनुसार पानी खाने स्थान पनि फरकफरक हुन्छन् । यहाँको भेषभूषा सामान्य किसिमको नै छ । यहाँका लोग्ने मानिसहरूले दौरा, सुरुवाल, कोट, इस्टकोट, स्वीटर, टोपी, जुता, गलबन्दी, धोती लगाउँछन् भने महिलाहरूले धोती, ब्लाउज लुङ्गी चोली, धागो, पेटिकोट लगाउँने गर्दछन् । अक्सर महिलाहरू टाउकोमा फेटा र कम्मरमा पटुका बाध्ने

गर्दछन् । चुरा, पोते, फुली, तिलहरी, मुद्री, बुलाकी, गलफन्दी (गलोफन्द), नौगेडी, बाला, पाउजु, औँठी यहाँका महिलाहरूका गहना हुन् । यहाँका मानिसहरूका खानपिन पनि सामान्य किसिमका नै छन् ।

दार्चुला जिल्लामा सौका समुदायका मानिसहरूको आफ्नै किसिमको भेषभूषा छ । यिनीहरूले लगाउने लोग्ने मानिसको पहिरनको नाम 'रङ्गा बे थुल्वा' हो भने महिलाहरूको पहिरनको नाम 'चुड्बोला' हो । तर आजभोलि यस जातिका मानिसहरू यी पोसाकहरू कमै लगाउने गर्दछन् । यी परम्परागत लुगा सिउने मानिसहरूको पनि समाजमा कमी हुँदै गइरहेको छ । सिउँन पनि समय धेरै लाग्ने हुनाले सौका समाजमा परम्परागत पोसाक आजभोलि सामाजिक र सांस्कृतिक उत्सवमा मात्र लगाउने गर्दछन् । खास गरेर यहाँका मानिसहरूको बिहानको खाना दाल,भात र बेलुकीको खाना रोटी-तरकारी नै हो । तर अन्य स्थानीय खानाका परिकारहरूमा सेलरोटी, पुरी (लउन), खीर, मासको बारा (बट्कु), माणा (चामलको रोटी), खिचडी, ढिँडो (फाडो), करी (पल्यउ), डुब्का, अचार (चटनी) पर्दछन् । अन्नहरूमा यहाँ धान, मकै, गहुँ, कोदो, जौ, मास, गहत, मसुरो, केराउ, भटमास, सिमीहरू फल्छन् । रहनसहनका हिसाबले हेर्दा यहाँका मानिसहरू संयुक्त परिवारमा नै बसेका पाइन्छन् । जातअनुसार बसोबास पनि छुट्टै स्थानमा हुन्छ । यो संस्कार पनि आफ्नै किसिमको रहेको छ । जन्मेदेखि मृत्युसम्मका संस्कारहरू विभिन्न जात जाति अनुसार आ-आफ्नै ढङ्गले विधिवतरूपमा गरिन्छन् । जन्मेदेखि मृत्युसम्मका संस्कारहरू मध्ये छैठी, न्वारन, अन्न प्रासन (पास्नी), अक्षरआरम्भ, चूडाकर्म, व्रतबन्ध, विवाह र मृत्युसंस्कार आदि सम्बन्धी प्रचलन आफ्नै किसिमको छ । आईमाई रजस्वला भएमा यहाँ "छुई हुनु" भन्ने चलन छ । रजस्वला भएकी महिलालाई अलग्गै सुत्ने व्यवस्था गरिन्छ । उसलाई चार दिनसम्म अरुले छुदैनन् । भाइ बुहारी र जेठाजु बिच छुवाछुत बार्ने चलन पनि छ । धर्मका हिसाबले यहाँको प्रमुख धर्म हिन्दू नै हो ।

दार्चुला जिल्लामा विभिन्न प्रकारका चाडपर्व मनाउने गरिन्छ । यहाँका मानिसहरूले मनाउने चाडपर्वहरूमा गौरा, होली, विषुजाँत (नववर्ष), महाशिवरात्री, तीज, बैशाखपुर्णिमा, साउने सङ्क्रान्ति, जनैपूणिमा, बसन्त पञ्चमी, चैतेदशैं, आदि पर्दछन् । यी चाडपर्वहरूमा मानिसहरू विभिन्न भाँकी प्रदर्शन गर्नुका साथसाथै देउडा खेलेर मनाउँछन् । यस जिल्लामा नेपालका धेरै जात जातिका मानिसहरूको बसोबास पाइन्छ । थुप्रै संस्कार र संस्कृतिले भरिएको यस जिल्लामा बाहुन, क्षेत्री, ठकुरी, सार्की आदि जातिका विभिन्न थर भएका व्यक्तिको बसोबास पाइन्छ । ती थरहरू पन्त, जोशी, बडू, पाण्डेय, भट्ट, ओझा, विष्ट, उपाध्याय, बोहरा, खत्री,

नाथ, गिरी, खड्का, रावत, रावल, पाल, बोहरा, ठगुन्ना, थापा, महर, साउद, बम, सिंह, चन्द, धामी, भाट, महर, बडाल, डोबाल, लोथ्याल, तिङ्करी ऐतवाल, बुढाथोकी, छत्त्याल, बोहरा, ओड, दयाल, सुनार, कोली, लुहार, टमटा, पार्की, सार्की, दमाई, भूल आदि हुन । यसरी विभिन्न प्रकारका जातजाति, रहनसहन, भेषभूषा, रीतिस्थिति, चाडपर्व, धर्म संस्कार, आदिका मानिसहरूको बँसाइको स्थितिबाट दार्चुला जिल्लाको सामाजिक र सांस्कृतिक स्वरूप निर्माण भएको छ ।

दार्चुला जिल्लाको राजनैतिक र प्रशासनिक स्वरूप

स्थानिय तह पुनर्संरचना अनुसार दार्चुला जिल्ला एक संसदीय विकास क्षेत्र, २ नगरपालिकाका १८ वटा वडा र ७ गाउँपालिकाका ४३ वटा वडा गरी जम्मा ६१ वटा वडाहरूमा विभाजित छ । व्याँस गाउँपालिका भारत र चीनसँग सिमाना जोडिएको स्थानीय तह हो भने दुहुँ गाउँपालिका, महाकाली नगरपालिका, मालिकार्जुन गाउँपालिका र लेकम गाउँपालिका भारतसँग सिमाना जोडिएका स्थानीय तह हुन् । वि.स २०६८ सालको राष्ट्रिय जनगणना अनुसार दार्चुला जिल्लाको कुल जनसङ्ख्या १,३३,२७४ रहेको छ । जसमध्ये पुरुषको सङ्ख्या ६३,६०५ रहेको छ भने महिलाको सङ्ख्या ६९,६६९ रहेको छ, 'दार्चुला' जिल्लामा कुल घरधुरी सङ्ख्या २४,६१८ रहेको छ । साथै दार्चुलाको औसत घरधुरी आकार ५.४१ र जनघनत्व ५७ प्रति वर्ग कि.मि. रहेको छ भने जिल्लाको वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धि दरसेवा पुगेको छ भने ३३.०५ प्रतिशत घरधुरीमा सोलार सुविधा रहेको छ । दार्चुला जिल्लाको कुल साक्षरता दर ६५.३६ प्रतिशत रहेकोमा महिला साक्षरता दर ०.८८ प्रतिशत रहेकोमा लैङ्गिक अनुपात ९१.३ प्रतिशत रहेको छ साथै जिल्लामा २६.९४ प्रतिशत घरधुरीमा विद्युत ५२.६३ प्रतिशत पुरुष साक्षरता दर ७९.३७ प्रतिशत रहेकोछ भने जि.शि.का. दार्चुलाको २०७२ को विवरणअनुसार पुरुष ९४.६ प्रतिशत र महिला ९६.४ प्रतिशत गरी जम्मा ९५.४ प्रतिशत कुल साक्षरता रहेको छ। २०६८ सालको राष्ट्रिय जनगणना अनुसार दार्चुला जिल्लामा ८२.५६ प्रतिशत खानेपानी सुविधा पुगेको देखिन्छ र सरसफाईमा ४६.७७ प्रतिशत दार्चुलावासीले मात्र चर्पीको सुविधा प्राप्त गरेका छन् । यसरी हेर्दा राष्ट्रिय सरसफाईको तथ्याङ्क भन्दा १५५ अङ्कले पछाडि रहेको देखिए पनि दार्चुला जिल्लालाई खुल्ला दिसामुक्त क्षेत्र तथा सरसफाई क्रियाकलाप कार्यान्वयन गर्न विभिन्न कार्यालय संघ संस्थाको सक्रिय भूमिका रही आउँदा आ.व. २०७४र७५ मा ७७ जिल्ला मध्ये 'दार्चुला' जिल्ला २०७५ वैशाख २५ मा देशको ५२ औँ खुल्ला दिशामुक्त जिल्ला घोषणा भई पूर्ण सरसफाइतर्फ उन्मुख भएको देखिन्छ । जिल्लाको स्वास्थ्य सम्बन्धी सुविधा

अन्तर्गत जिल्ला अस्पताल १, प्रा.स्वा.उ.के. १, स्वास्थ्य चौकी ११, महिला स्वयंसेविका ३६९, उपस्वास्थ्य चौकी २९, मातृशिशु कार्यकर्ता ३६, आयुर्वेद औषधालय ३, तालिम प्राप्त सुडेनी ९०, डट्स उपचार केन्द्र १३, उपचार उपकेन्द्र २९, खोप क्लिनिक १४७, गाउँ घर क्लिनिक १४१, बर्थिङ सेन्टर ४ रहेका छन् ।

दार्चुला जिल्लाको शैक्षिक स्वरूप

दार्चुला जिल्लाको शैक्षिक इतिहासलाई हेर्दा औपचारिक शिक्षाको थालनी वि.सं. २००७ पछिमात्र भएको पाइन्छ । वि.सं. २००७ भन्दा अगाडि अनौपचारिक रूपमा गुरुकुल शिक्षा प्रणालीको प्रचलन रहेको थियो । तत्कालीन समयमा विद्यार्थीहरू गुरुको आश्रम तथा कुटीमा गएर अनौपचारिक रूपमा पठन पाठन गर्ने गरेको पाइन्छ । गुरुको आश्रम वा कुटीमा गएर आफूसित भएको सरसामान र खाने कुरा तथा अन्न दान दक्षिणा दिएर गुरुहरूलाई खुसी पार्ने र उनीहरू बाट शिक्षा लिने प्रचलन रहेको थियो । तत्कालीन समयमा अलि पहुँच भएका मानिसहरू छिमेकी मित्रराष्ट्र भारतमा गएर पनि औपचारिक शिक्षा लिने गरेको पाइन्छ । दार्चुला जिल्लाको अधिकांश सिमाना भारतसँग जोडिएको भएकाले देशको राजधानीबाट सुदूरपश्चिमको विकटमा रहेको भएपनि छिमेकी राष्ट्र भारतसँग जोडिएका कारण पठन पाठनमात्र होइन अन्य सुविधाका दृष्टिकोणले पनि यो अगाडि देखिन्छ । वर्तमान समयमा पनि अधिकांश मानिसहरू प्राचीन समयदेखि नै मित्रराष्ट्र भारतबाट सस्तो सुलभ तरिकाले शिक्षा आर्जन गर्दछन् । भौगोलिक विकटता तथा अन्य थुप्रै कारणले विकास निर्माणमा पछि परेको भएपनि थुप्रै प्राकृतिक, सांस्कृतिक, भाषिक तथा अन्य सम्भावना बोकेको यस जिल्लामा पर्यटकीय सम्भावना पनि प्रशस्त छन् ।

दार्चुला जिल्लामा औपचारिक शिक्षाको थालनी वि.सं. २०१० सालबाट भएको हो । हुन त यसभन्दा अगाडि वि.सं. २००७ सालतिर अनौपचारिक शिक्षाका रूपमा गुरुकुल शिक्षाको प्रचलन समेत रहेको थियो । जिल्लामा औपचारिक शिक्षाको थालनी गर्ने पहिलो संस्था हालको मालिकार्जुन गाउँपालिकामा रहेको शंकरपुर माध्यमिक विद्यालय पस्ति हो । यो जिल्लाकै सबैभन्दा पुरानो विद्यालय हो । वि.सं. २०१० स्थापित उक्त विद्यालय शुरुमा शंकरपुर मिडिल स्कूलका नामले स्थापित थियो । यसका प्रथम प्रधानाध्यापक भारतीय नागरिक हरवीर सिंह तोमर थिए । तत्कालीन समयमा त्यहाँका मानिसहरूले उहाँलाई रु. ३५ मासिक तलब दिनेगरी भारतको मेरठबाट भिकाइएको थियो । वि.सं. २०१० सालमा खुलेको उक्त विद्यालयका विद्यार्थीहरू वि.सं. २०२० सालमा प्रथमपटक एस. एल. सी परीक्षामा सहभागी भएका थिए ।

जसमध्ये परीक्षामा सामेल हुने विद्यार्थीको सङ्ख्या १० जना थियो भने पास हुने विद्यार्थीको सङ्ख्या एकजना मात्र थियो । जसको परीक्षा केन्द्र बाँके जिल्लाको नेपालगञ्जमा थियो । त्यस समयमा नेपालगञ्ज आउन र जान नेपालबाट मोटरबाटो नभएकाले मित्रराष्ट्र भारतको जौवलजिवी, पिथौरागढ, टनकपुर, लखनऊ, बहराइच, नान्नपारा हुँदै रूपेडिया नाकाबाट नेपालगञ्ज पुग्नुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था थियो । जसका कारण विद्यालय खुलेपनि कमजोर आर्थिक अवस्था भएका र निम्नवर्गका मानिसहरूको पहुँचको विषय थिएन । यसपछि वि.सं. २०२२ सालबाट परीक्षा केन्द्र डडेल्धुरा जिल्लाको सदरमुकाम खलङ्गामा रहेको महेन्द्र माध्यमिक विद्यालयमा सारियो । जसका कारण परीक्षार्थीहरूलाई परीक्षा दिन भारतको बाटो भई नेपालगञ्ज जानुपर्ने बाध्यात्मक स्थितिको अन्त भई केही सजिलो भयो । यसको दुई वर्षपछि बैतडी सदरमुकाम शाहीलेकमा रहेको विरेन्द्र माध्यमिक विद्यालयमा एस.एल.सी. परीक्षा केन्द्र सारियो । फेरी यसको दुई वर्षपछि गोकुलेश्वर माध्यमिक विद्यालय दार्चुलामा नै परीक्षा केन्द्र सारेपछि एस.एल.सी. दिने विद्यार्थीहरू लाई आफ्नै जिल्लाभित्र परीक्षा दिने व्यवस्था गरियो । पहिलो विद्यालयका रूपमा स्थापित यस विद्यालयले लामो समयसम्म त्यस क्षेत्रमा औपचारिक शिक्षाको विस्तार गरेको थियो । यसपछि विस्तारै अन्य ठाँउमा पनि औपचारिक शिक्षाको विस्तार हुँदै गयो । प्राथमिक, निम्न माध्यमिक र माध्यमिक विद्यालय मात्र होइन उच्च शिक्षाको समेत विस्तार हुन गयो ।

औपचारिक शिक्षाको शुरुवात वि.सं. २०१० सालबाट भएपनि विद्यालयमा प्रधानाध्यापक लगायत अन्य सबै विषय पढाउने शिक्षक भारतको चडीगढ, मेरठ, हलद्वानी, नैनीताल, पिथौरागढ, नारायननगर, कडाँलीछिना आदी सीमावर्ती क्षेत्रबाट भिकाइ पठन पाठनको व्यवस्था गरिनथ्यो । वि.सं. २०१७ सालमा दार्चुलाको खलङ्गामा दोस्रो स्कुलका रूपमा महेन्द्र माध्यमिक विद्यालयको स्थापना गरियो । त्यस विद्यालयमा समेत पठन पाठनका लागि शिक्षकहरू भारतबाट भिकाइ व्यवस्था गरिएको थियो । स्थानीय पढेलेखेका मानिस पनि तलब कम पाउने भएकाले नेपालमा काम गर्नुभन्दा सेवा सुविधा बढी पाइने हुनाले रोजगारका लागि भारततिर नै जाने गर्दथे । त्यसपछि भारतबाट नै शिक्षकहरू बोलाइपठन पाठनको व्यवस्था गरिएको थियो । त्यसपछि क्रमशः जिल्लाका विभिन्न स्थानमा विद्यालय खुल्दै गएपनि पठन पाठनको प्रभावकारी शुरुवात भने विस्तारै हुँदै गएको थियो । प्रारम्भिक समयमा दार्चुला र बैतडी अलग जिल्लाका रूपमा स्थापित भएका थिएनन् । त्यसकारण दार्चुला जिल्लाका सम्पूर्ण प्रशासनिक कार्य बैतडी जिल्लाको सदरमुकाम गोठालापानीबाट नै सञ्चालन हुने गर्दथ्यो ।

वि.सं. २०१९ सालमा मात्र दार्चुला र बैतडी अलग अलग जिल्लाका रूपमा स्थापित भएका थिए । यसभन्दा अघि दार्चुला बैतडी अलग जिल्ला नभई एकै जिल्लाका रूपमा सञ्चालित थिए । दार्चुला र बैतडीको सदरमुकाम बैतडी जिल्लाको गोठालापानीलाई नै मानिएका कारण त्यहाँका मानिसहरूलाई कुनै पनि सरकारी कार्यहरू गर्न दुई तीन दिनको पैदलयात्रा गरी बैतडी पुग्नुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था थियो । वि.सं. २०१९ पछि मात्र अलग जिल्लाका रूपमा स्थापित भएका कारण जिल्लाको शैक्षिक विकास र विस्तार पनि यसपछिमात्र प्रभावकारी रूपमा हुन गयो । दार्चुला जिल्लाको वर्तमान शैक्षिक अवस्थालाई निम्न तालिकाको विवरणले समेत प्रस्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका १

दार्चुला जिल्लाको वर्तमान शैक्षिक अवस्था

विवरण	२०७७ असार मसान्त	२०७८ असार मसान्त	२०७९ असार मसान्त	कैफियत
१. सरकारी/सामुदायिक विद्यालय				
विद्यालय सङ्ख्या	३४६	३४९	३४७	
विद्यार्थी सङ्ख्या	४१६१७	४२७०१	३३३७७	
शिक्षक/शिक्षिका सङ्ख्या	१३७२	१३७२	१३७२	
२. संस्थागत विद्यालय				
विद्यालय सङ्ख्या	१४	१५	१४	
शिक्षक/ शिक्षिका सङ्ख्या				कार्यालयमा अभिलेख नरहेको
जिल्लाको साक्षरता दर ९५.५%				

विद्यालय तथा क्याम्पस	EDC	आ.वि. (१-५)	आ.वि. (१-८)	मा.वि. (९-१०)	मा.वि. (११-१२)	जम्मा	क्याम्पस
	२५०	२१५	५६	४४	३१	३४६	७

क्याम्पसहरूमा पढाइ हुने संकायहरू : व्यवस्थापन, शिक्षा, मानविकी, विज्ञान ।

हाल विद्यार्थी भर्ना प्रतिशत ९७.२ रहेको ।

जिल्लामा क्याम्पसहरूको सङ्ख्या : ५ ओटा ।

स्रोत: जिल्ला शिक्षा समन्वय इकाइ, दार्चुला

दार्चुलेली भाषाको भौगोलिक भेद

दार्चुलेली भाषाले दार्चुला जिल्लाको समग्र भाषा, साहित्य, कला, संस्कृति, एवम् जातीय एकतामा बाँधेर समग्र दार्चुलाबासीलाई एकताको मालामा बाँध्ने महत्त्वपूर्ण काम गरेको छ । यो भाषा बालकृष्ण पोखरेलको भाषिका विभाजन अनुसार वरपश्चिमा भाषिकासँग निकट रहेको देखिन्छ । त्यसैले पनि कतिपय यस भाषाका विशेषताहरू वरपश्चिमा भाषिकासँगै मिल्न जान्छन् । यसो हुनुको मुख्य कारण दार्चुला जिल्ला र वैतडी जिल्लाका सीमानाका बासिन्दाहरू बिच रहेको आपसी सम्बन्ध हो । यो सम्बन्ध वैवाहिक, व्यापार, लेनदेन, आदि जस्ता कुराहरूबाट स्थापित हुँदा यसको प्रभाव भाषामा पर्नु स्वाभाविकै हो । त्यसैगरी अझ यसभन्दा बढी डोटेली भाषिकासँग दार्चुलेली भाषिकाको घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । यी दुवै भाषिका एउटै भाषिक वर्गभित्र परेकाले पनि एउटै आमाका दुई सन्तान भएर आफ्नो अस्तित्व बनाउन सफल भएका छन् । दार्चुलेली भाषाका केही स्थानगत भेदहरू रहेका पाइन्छन् । यी मध्ये दुँहुली मार्माली र लेकमेली, जस्ता भेद मुख्य रूपमा रहेका पाउन सकिन्छ । स्थानगत रूपमा देखिने भाषिक भेदका बिच एकआपसमा ध्वन्यात्मक, रूपगत र शब्दगत विभेद सामान्य रूपमा पाउन सकिन्छ (पन्थी, २०६०, पृ. २७) । दार्चुलेली भाषिकाका यी भेदहरू छुट्याउन सम्बन्धित क्षेत्रका स्थानीय बासिन्दाबाट गरिएको सामग्री सङ्कलनका आधारमा लिइएका केही शब्दको तुलना निम्न लिखित ढङ्गले गरिएको छ ।

तालिका २

दार्चुलेली भाषिक भेद र नेपाली भाषाका शब्दहरू

दुहुली	मार्माली	लेकमेली	नेपाली
बाबा, बुबा	बा	बाबा	बुबा
इजा,इज्या	ज्या	इजा	आमा
बुना,कुता	बैना, भौवा, भउल्या	बुदी/भाप्पा	भाइ
बुनी,कुती	बैना	बुनी/भाप्पा	बहिनी
पुतारी, घरबाली, घरिना	वैकिनी, स्वाइनी	स्वानी, जोई	स्वास्नी
बुबु/बज्या	बाज्या	बुबु	बाजे
चेली/लाटी	छोरेट्टी,मुलाई	चेलीं/नन्नतिनी	छोरी
इनरो	इनरो	इन्रो	यिनको
तमरो, तम्रो	तम्युको	तमरो	तपाईंको
उनरो, उन्नो	उनिरो	उनरो	उनको
नाईथि, नाइथिन	आछि	नाइथिन्	छैन
दुदा, दा, दादा	दा	दाज्यु	दाइ
फुसरो,फुस्रो	अरडो	फुसरो	फुस्रो
बउजू	बौज्यु	बौउजु	भाउजू
दामाई	ढोल्या	ढोली	दमाई
फउलो	फाउलो	फुलो	गाग्रो
चेली/गेदी	छोरेटी/मुलाइ	मुलाई	केटी
मउमाल	मौउजौउ	मौउ	परिवार
किरमिलो	किरमिल्लो	किरमुल्लो	कमिलो
भा,नस	नत्थु	निस	जाऊ
नसिग्यो,गया हो,गइग्यो	वाइग्यो,	निसिग्यो	गयो
आइबटी	आयम्	आइबरी	आएर
नाईअउनो, अउन्यानुहु	नआउदो	अउन्यानाइ हो	आउँदैन
भितर	भितरम्भइ	भितर	भित्र

नानी	गेदी, मुलाइ	ब्वारी	बुहारी
गाडा	गडा	गडा	गरा
मुई	मु	मुई	म
जोगी	बाजी	बाजी	योगी
जग्या	जग्यो	जग्या	मन्डप
बेली	बेलकुल, बेल	बेली	हिजो
मुन्डो, मुन्टो	मुणो	मुन्डो	टाउको
प्रभात्तै	रातै	व्यानल	बिहानै
पोरु, पोरकादिन	पारेकादिन	पोरु	अस्ति
शउडो	सोसो	शशो	दुम्सी
खस्टी	खष्टि	खष्टि	षष्टि
राक्षेस, राकस	राच्छेस	राक्षेस	राक्षस
काच्छा, कच्छा	कछा, चट्टी	काच्छा	कट्टु
चडो	चडा	चडा	चरो
धिनाली	धिनाली	धिनाली	दही
घरमाइ, घरम्भइ	घरम्भ, घरौण	धरौनी	घरमा
गेदामेदा	मुलमुली	तन्नतीना	केटाकेटी
जाडी, ठन्नी	जाडी	ठन्नी	जाडो
गँउ, ग्वाज	गाउँ	गर्खा	गाउँ
अम्मरोज, अमरोद	अमरुज	अम्बा	बेलौती
कइको	कइखो	कइको	कस्को
काँ	काखाइ	काअखी	कहाँ
क्याकी	क्याकी	क्याखी	किनकी
कभैइकभैइ	कभोइ कभेइ	कभैकाइ	कहिलेकाही
काँखाइ, कतिखाइ	कतिखी	कतिलाई	कहाँनेर
चिर्दु	चिरम्	चिरीबटी	चिर्नु
गर्दु	गरदुइ	गरिबर	गर्नु
हार्दु	हारयम्म्	हारिउ	हार्नु

चुनु, चुयो	चुन	चुइन	चुहिनु
छेइली	छयाइली	छाइली	छाया
छन्चरबार	छन्चरबार	छन्चरबार	शनिबार
गोडा	गोडौर	गोडा	खुट्टा
माइलबार	माइलबार	मइलबार	मंगलबार
विपैबार, विफैबार	विफैबार	विपैबार	बिहीबार
जाँत	जात	जगेनी	जात्रा
जिबडो	जिब, जिब्या	जिबडी	जिब्रो
लादो	कोठार	पेट	पेट
कण्णु, कन्नो	कन्डो	कन्डु	कम्मर
तोडो	तोडो	लाइ	तोरी
निन	निनो	निन	निद
ब्यालो, देर, ढिलो	ब्यालो	अबेला	ढिलो
कच्चार	कचिलो	लेतो	हिलो
आइला	औला	औला	अमला
लिसिनि	लिसिनी	लसुन	लसुन
चोतो	चोत्या	चोतो	मुला
कदु	कदवा	कदु	फर्सी
मुन्डो	मुणो, कप्पाल	मुन्टो	टाउको
छाक्ला	छाक्काल	दोफरी, दिन	दिउसो
अन्यार, मुख	अन्यार, मुखम्भ	अनार	अनुहार
काला	कनौटो	कलहल्लु	हल्ला
भाकडा	कलहुल्लो	कअल	भगडा
देली	दयाली	देली	ढोका
ढकदु, ढक्दु	ढाक्दु	ढकदु	ढाक्नु
गुसाइनी	नन्नु	गोसी	नन्द
गालो	गालाम्भ	गला	घाटी
सिन्तोला	सिन्तोला	सन्तोला	सुन्तोला

ओकल्दु	ओक्लम्	उकल्दु	उक्लनु
ओराड, ओराण	ओरड	ओरड	ओडार
पच्छयाण	पछयाण	जान्नु	जानकारी
रौउ, जावर	रवा	भाकरा	कपाल
फाणो	फाडो	लिटो	ढिडो
कल्यउ	कलेवार	कल्यउ	नास्ता
गेदामेदा	मुलयामुली	नान्तीना	केटाकेटी
पुसाइ	पुस्या	पुसाइ	फुपाजू
पुइजू	पुइजू	पुइजू	फुपू
बट्कु	बडुकु	बट्कु	बारा
गोर	गोरु	गोरु	गाई
बल्दु	बल्दु	बल्लु	गोरु
थोरो	थोर्या	थोरी	पाडो
पन्यार	पन्यार	नोला	धारा
लउन	लाउन	लउन	पुरी
खन्त्या	खन्त्या	खाती	दया
बउस्या, घरबालो	बैकान, बैक	बउस्या, घरबाला	लोगने
पोती	पोत्या, माल	पोती	माला
चेलो	रौतेलो	चेलोबेटो	छोरा

दाचुलेली भाषाका सामाजिक भेद

भाषा सामाजिक व्यवहार हो । भाषा व्यवहार सम्पादनको एक एकाइ भएकै हुनाले पाइकले भाषालाई मानवीय व्यवहारको एक एकाइका रूपमा हेरेका छन् (गौतम र चौलागाई, २०७२, पृ. २०) । पाइकको भनाइलाई उद्धृत गर्दै भनेका छन् । मान्छे सामाजिक प्राणी हो । मानव समाजमा व्यवहार गरिने भएकाले भाषा पनि अत्यन्त सामाजिक वस्तु हो । यसबाट भाषा र समाजको पारस्परिक सम्बन्ध स्वतः स्थापित भएको पाइन्छ । समाज र भाषामा पाइने यही सम्बन्धले गर्दा समाजको प्रतिविम्ब भाषामा पनि प्रकट हुन्छ । सामाजिक भाषिका चाहिँ समाजका विभिन्न वर्ग, जात, जाति, व्यवसाय, लिङ्ग, उमेर, शिक्षा, बसोवासको स्थिति, शक्ति

आदिका आधारमा विभेदित हुन्छ । भाषाको सामाजिक भेदलाई सामाजिक भाषिका भनिन्छ । क्षेत्रीय भाषिकामा समतलीय विविधता पाइन्छ भने सामाजिक भाषिकामा तहीय विविधता पाइन्छ । क्षेत्रीय भेदमा भाषिक भेदको एउटै तह र दिशा हुन्छ भने सामाजिक भेदमा एउटै भेदभित्र पनि विभिन्न उपभेदहरू हुन्छन् (अधिकारी, २०५६, पृ.२२) । भाषा सामाजिक व्यवहार सम्पन्न गर्ने पहिलो माध्यम हो । समयगत र स्थानगत परिवेशका कारणले भाषालाई गतिशीलता दिन्छ । कुनै एक क्षेत्रमा बोलिने भाषा अर्को क्षेत्रमा बोलिने त्यही भाषाभन्दा भिन्न हुन्छ । उच्चारण प्रक्रिया, ध्वनि, प्रयुक्त शब्द र अर्थ व्याकरणका विभिन्न पक्ष र तहमा भिन्नता पाइन्छ । मानिसले विहान उठेदेखि बेलुका नसुतुज्जेल गर्ने सबै कार्यहरू व्यवहार भएपनि सामाजिक भिन्नताका कारण तिनीहरूमा केही न केही भिन्नता रहेको हुन्छ (गौतम र चौलागाई, २०७०, पृ.२०) । कुनै पनि समाजमा बस्ने एउटै भाषिक समुदायका विभिन्न वर्गका व्यक्तिहरूले बोल्ने फरक फरक भाषिक स्वरूपलाई सामाजिक भाषिका भनिन्छ । दार्चुलेली भाषामा पाइने सामाजिक भेद अन्तर्गत उच्च र निम्न, भिन्न भिन्न जातिकै बोली, शिक्षित र अशिक्षितको बोली, निम्न स्तरको पेसा र उच्च स्तरको पेसामा आवद्ध व्यक्तिको बोली, सहरी र ग्रामीण, बाल, युवा, वृद्धको बोली, पुरुष र स्त्रीको बोली आदिलाई लिएर भाषाको सामाजिक भेदलाई उल्लेख गरिएको छ ।

समाजका व्यक्तिहरूको व्यवहारका आधारमा रहेको एउटै भाषाको भिन्नतालाई सामाजिक भेद अन्तर्गत राखिन्छ । यस्ता सामाजिक भाषिकाहरूमा उच्चारण, व्याकरण र शब्दभण्डारमा भिन्नता देखिन्छ (बन्धु, २०५३, पृ. ११९) । समाजमा विभिन्न जातजाति, धर्म, वर्ग, पेसा, र स्तर भएका व्यक्तिहरूको बसोबास हुन्छ । यिनीहरूले सन्दर्भअनुसार आफ्नै तरिकाले भाषाको प्रयोग गर्दछन् । भाषा प्रयोगका सन्दर्भमा सहज बोधगम्यताको स्थिति फेला परे पनि उच्चारण, व्याकरण र शब्दभण्डारमा केही भिन्नता पाइन्छ । यही सामाजिक संरचनाका कारण उत्पन्न हुने भाषिक भेदलाई भाषाको सामाजिक भेद भनिन्छ ।

दार्चुलेली भाषामा स्थानगत भेदका अतिरिक्त विविध सामाजिक भेद पनि पाइन्छन् । यहाँ विभिन्न जातजातिका मानिसको बसोबास भएकाले पनि यस भाषाको प्रयोगको सन्दर्भमा केही फरकपन पाउन सकिन्छ । तर त्यो फरकपन शाब्दिक एवम् उच्चारणका तहमा सामान्य रूपमा रहेको हुन्छ । विशेष गरेर जातीय हिसाबले उच्च वर्ग मानिने समुदायका मानिसले प्रयोग गर्ने, माध्यम र निम्न वर्गका मानिसले प्रयोग गर्ने भाषिक रूपमा भिन्नता पाउन सकिन्छ । दार्चुलेली भाषा बोल्ने विभिन्न भाषिक समुदायका विभिन्न क्षेत्रमा बसोबास गर्ने

ठकुरीहरूले उच्च आदरार्थी शब्दको प्रयोग गरेको पाइन्छ । ठकुरी जातकी श्रीमतीलाई ठकुरानी, छोरीलाई मैयासाहेब, आमालाई 'जी' सम्बोधन गरिन्छ । त्यसैगरी ज्यूनार (खानु), मर्जी (भन्नु), चलाई (जानु, आउनु) को प्रयोग गर्छन् । तर यहाँ, हजुर क्रियाका पछाडि 'बक्सन' को प्रयोग गरिन्छ, एवम् त्यसको सट्टामा 'स्यो' जोडेर (खाइस्यो, गइस्यो, आइस्यो) रूपको प्रयोग गरिन्छ । तर निम्न वर्गमा यस्ता किसिमका शब्द र रूपहरू प्रचलित नभई अनादर वा सामान्य आदर कै शब्दहरू प्रचलित देखिन्छन् । यसरी हेर्दा एउटा श्रीमती शब्दलाई बुझाउन, ठकुरीकी श्रीमतीलाई ठकुरानी, बाहुनकी श्रीमतीलाई बाहुनी, क्षेत्रीकी श्रीमतीलाई स्वास्नी भनेको पाइन्छ । त्यस्तै यसलाई बुझाउन पनि ठाउँ पिच्छे घरवाली, घरिना, पुतारी, स्वानी, बैकिनीआदि शब्दको समेत प्रयोग भएको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषिकाका सामाजिक भेदहरूको चर्चा यसरी गर्न सकिन्छ ।

वर्गगत आधार

यस आधारमा दार्चुलेली समाज ठकुरी जाति र बाहुन, क्षेत्री जातिको रूपमा छुट्टिन्छ । ठकुरी जातिको भाषिक व्यवहार अरु जातिको भन्दा भिन्न हुन्छ । ठकुरी र ठकुरी बाहेकका जातिले प्रयोग गर्ने भाषिक व्यवहारमा भिन्नता देखिन्छ । यसलाई सामाजिक उपभेदका रूपमा लिन सकिन्छ । ठकुरीले उच्च आदरार्थी प्रयोग गर्दछन् भने अरु जातिले सामान्य शब्द प्रयोग गर्दछन् । यसरी हेर्दा दार्चुलेली समाजमा रहेका जातीय विभेदले पनि सामाजिक विभेदलाई जन्माएको पाइन्छ । ठकुरी समाज र ठकुरी बाहेकका समाजको भाषिक स्वरूपको भिन्नतालाई निम्नअनुसार देखाउन सकिन्छ ।

तालिका ३

वर्गगत भाषिक अवस्था

ठकुरी जाति	ठकुरी बाहेकका जाति
मुआ/आमा	इजा/ ज्या /इज्या
बुआ/बुबा	बाबा/ बा /बुबा
मैया/छोरी	चेली/मुलाइ
मैसाव/नन्द/महारानी	गुसाइनी /गोसी
जिजुबुबा/बाजे	बुबु/बज्या, बाज्या
जिजुमुआँ/बज्यै	आमा
दाजि/दाइ	दादा/दुदा/भउल्या
भुजा	भात
दुलै/बुहारी	नानी/ब्वारी/दुल्लै
ठकुरानी, रानीसाइव	स्वानी/पुतारी/ परिवार

अभिवादनको भाषिक व्यवहार

सबै जाति र वर्गका मानिसहरूको अभिवादन गर्ने चलन आफ्नै किसिमको हुन्छ । साधारणतया आफू भन्दा माथिल्लो तहको व्यक्तिलाई अभिवादन गर्दा पैला, ढोगदियाँ, पाउलागि, 'जधौ' शब्दको प्रयोग गर्दछन् भने आशिर्वाद दिँदा बचीरये, जिजागी रये, ठूलो भए, भाग्यमानी भए, जिरये आदि शब्दको प्रयोग गरिन्छ । तल्लो जातको मानिसले माथिल्लो जातको मानिसलाई अभिवादन गर्दा जौउ, जदउ, जौ साप शब्दको प्रयोग गरेको सुनिन्छ । उमेर र नाताले माथिल्लो स्तरको व्यक्तिलाई अभिवादन गर्दा ढोकदिया, शब्दको प्रयोग गरिन्छ । त्यसैगरी ब्राम्हण र ठकुरी बिचको अभिवादन र भाषिक व्यवहार छुट्टै छ । ब्राम्हणलाई ठकुरीले 'पाउलागि' भन्दछन् भने ठकुरीलाई ब्राम्हणले 'स्वस्ति' शब्दको प्रयोग गर्दछन् । तल्लो जातिले माथिल्लो जातिलाई जौ, 'जधौ' भनेर अभिवादन गर्दा माथिल्लो जातिले 'जयहोस्' शब्दको प्रयोग गर्दछन् । यसरी दार्चुलेली समाजमा अभिवादनको प्रयोगले समेत समाजमा भाषिक भेद जन्माएको देखिन्छ ।

जातिगत आधारको भाषिक व्यवहार

जातिगत आधारमा दार्चुलेली समाज तल्लो जात र माथिल्लो जातमा विभाजित छ । जातीय व्यवस्था अनुसार दार्चुलेली समाजमा बाहुन, ठकुरी, क्षेत्री, गरेर क्रमशः माथिल्लो, उच्च, तल्लो जाति र निम्न जाति भनेर कहलिएको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषी वक्ताको जातीय प्रभाव उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा परेको देखिन्छ । सम्बन्धवाचक शब्दको तुलनाबाट जातीय आधारमा देखिएको सामाजिक भाषिक स्वरूप निम्न अनुसार देखाउन सकिन्छ ।

तालिका ४

जातिगत भाषिक अवस्था

माथिल्लो जाति	निम्न जाति
बुआ/बाबा	बा/ए बा
मैया/नन्द/महारानी/मैइसाव	गोसी/गुसाइनी
दिज्यू/दिदी	दि/दिदी
फुपू	पुइजू
कान्सा बाबा	कान्सा बा

दार्चुलेली भाषामा दुई किसिमका सर्वनाम भेटिन्छन्- तइ र तम्, नेपाली भाषाको सर्वनाम 'तँ' को लागि दार्चुलेली भाषामा 'तइ' प्रयोग गरिन्छ । नेपाली भाषाको सर्वनाम तिमी, तपाईं, हजुरको लागि दार्चुलेली भाषामा 'तम्' को प्रयोग गरिन्छ । परिवारमा नाता सम्बन्धमा ठूलाले सानालाई 'तइ' र सानाले ठूलालाई 'तम्' सर्वनामको प्रयोग गरेको पाइन्छ । माथिल्लो जातले सानो जातका मानिसलाई 'तइ' सर्वनामिक शब्दको प्रयोग गर्दछन् भने तल्लो जातका मानिसले माथिल्लो जातका मानिसलाई 'तम्' सर्वनामिक शब्दको प्रयोग गर्दछन् ।

लैङ्गिक तथा उमेरगत आधारमा भाषिक व्यवहार

लैङ्गिक तथा उमेरगत विविधताको प्रभाव दार्चुलेली भाषाको सम्बोधनमा पनि परेको देखिन्छ । दार्चुलेली समाजमा स्वास्नीले लोग्नेको र लोग्नेले स्वास्नीको नामबाट बोलाउने चलन छैन । यिनीहरूले सम्बोधन यसरी गर्ने गर्दछन् ।

तालिका ५

लैङ्गिक तथा उमेरगत भाषिक अवस्था

लोग्नेले स्वास्नीलाई सम्बोधन गर्दा	स्वास्नीले लोग्नेलाई सम्बोधन गर्दा
ए इथ आइ/ए याआइ/ए वर आउ	ओ इथ अनाप/ओ वर आउनुस् /
मेरी स्वानी /घरवाली/मेरी श्रीमती'	एइका बाबा/यसका बुवा'
एइकी इजा,/यसकी आमा'	मेरा उन/आफू/मेरा श्रीमान
(छोराछोरी देखाएर)	(छोराछोरी देखाएर)
ठूलालाई सम्बोधन	सानालाई सम्बोधन
ओ बा/ओ बुबा	ए चेली/ए छोरी
ओ इजा/ओ आमा	ए बुना/ए भाइ
ए दादा/ओ दाइ	ए बुनी/ए बहिनी
ए दिदी/ओ दिदी	

दार्चुलेली भाषामा स्थानवाची शब्दलाई विशेषण बनाएको पाइन्छ ।

तालिका ६

स्थानवाची शब्दको विशेषण बनाउने प्रचलन

ठाँउ	पुरुष	स्त्री
दुँहुँ	द्ववाल	द्वालेनी, दवाल्ली
मार्मा	मरमाल	मर्माल्ली
धाप	धप्याल	धपेल्ली
लेकम्	लेकमाल	लेकम्याल्ली/लेकमेल्ली
मड	मडाल	मडाल्ली
हिक्ला	हिकल्याल	हिकलेली
भुस्कु	भुस्क्याल	भुस्केल्ली

यसरी दार्चुलेली समाजमा लैङ्गिक तथा उमेरका आधारमा प्रचलित सम्बोधन तथा विविध शैलीले दार्चुलेली भाषामा विविधता ल्याएको छ । यस भाषामा उच्चवर्ग, (माथिल्लोवर्ग) तल्लो र निम्नवर्गका बिचमा वर्गगत आधार, जातिगत आधार, अभिवादनको आधार, र लैङ्गिक आधारले गर्दा समाजमा सामाजिक भेद छुट्टयाएको छ । यिनै कारणलाई आधार मानेर दार्चुलेली भाषाका सामाजिक स्वरूपको निर्धारण गर्न सकिन्छ ।

सारांश

यस अध्यायमा दार्चुलेली भाषिक भेदको परिचय, भाषाको भौगोलिक ऐतिहासिक, सामाजिक, राजनैतिक, प्रशासनिक तथा शैक्षिक आधारमा स्वरूपगत परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । दार्चुला जिल्लाको नाम 'दार्चुला' रहनुको कारण, शोधको सीमाङ्कन, दार्चुला जिल्लाको ऐतिहासिक र भौगोलिक स्वरूपको उल्लेख गरी यहाँ विभिन्न जात जाति भाषा र संस्कृतिका मानिसहरूको बसोबास रहेकाले उक्त जाति र संस्कृति अनुसार भाषिक प्रयोगमा विविधता रहेको कुरा उल्लेख गर्दै सामाजिक विविधताका कारण भाषिक प्रयोगमा पनि विविधता आउने गर्दछ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ । यसमा 'दार्चुला' जिल्लाको राजनैतिक प्रशासनिक र शैक्षिक स्वरूपको अवस्थाको अध्ययन गरिएको छ । यसमा दार्चुलेली भाषाका भेदहरू दुँहुली, मारमाली र लेकमेली गरी तीनवटै भेदहरूको अध्ययन गरी नेपाली भाषासँग तुलनासमेत गरिएको छ । यसमा 'दार्चुला' जिल्लाभित्र समेत नेपाली भाषाका कतिपय रूपहरूमा समानता रहेको र कतिपय रूपहरूमा असमानता रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । दार्चुलेली भाषाका सामाजिक भेदहरूको समेत अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनमा सामाजिक भेद विभिन्न जात, वर्ग, पेसा, धर्ममा र लिंगका आधारमा विभाजित रहेको पाइएको छ । यसरी हेर्दा दार्चुलेली भाषाका भौगोलिक र सामाजिक भेदमा प्रशस्त अन्तर रहेको छ ।

अध्याय पाँच

व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा

एघारौँ शताब्दीमा कर्णाली प्रदेश अन्तर्गत जुम्लाको सिञ्जाका गर्भबाट जन्मिएको नेपाली भाषा अनेकौँ उकाली ओराली र घुम्तिहरू पार गर्दै आज राष्ट्र भाषाको रूपमा, शिक्षा, सञ्चार र प्रशासनको माध्यमको रूपमा स्थापित छ । नेपाली भाषा र साहित्यको क्षेत्र निकै सम्बृद्ध र विकसित छ । त्यस्तै समसामयिक व्याकरण लेखन र शब्दकोश निर्माणका कार्यहरू पनि नियमित रूपमा भैरहेका छन् । यसमा ज्ञान, विज्ञान र प्रविधिको क्षेत्रमा देखिएका नव आयामहरूलाई अभिव्यक्त गर्ने सामर्थ्य बढ्दै गइरहेको छ । यसरी सम्बृद्ध बनेको नेपाली भाषा नेपालभित्र मात्र होइन नेपालबाहिर समेत प्रयोग प्रचलनमा छ । स्वदेश तथा विदेशका विशाल क्षेत्र ओगटेको नेपाली भाषा सबै ठाँउमा एकैनासको देखिदैन । भौगोलिक दूरी, सम्पर्कको अभाव, बोधगम्यता सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक आदि विविध कारणले गर्दा नेपाली भाषाका भिन्न भिन्न भेद उपभेदहरू देखापरेका छन् । यिनै भेद उपभेदबाट कालान्तरमा अनेकौँ भाषाहरू जन्मे । फलस्वरूप क्षेत्रीय भाषाका रूपमा मान्यता प्राप्त गर्दै गए । नेपाली भाषाका भाषिकाका सम्बन्धमा भाषाशास्त्री एकमत छैनन् । उनीहरूले नेपाली भाषाका भाषिकालाई विभिन्न सङ्ख्यामा देखाएका छन् । भाषाशास्त्रीहरूले सङ्ख्यात्मक दृष्टिले नेपाली भाषालाई जेजति रूपमा देखाएपनि ठाउँअनुसार पाइने भिन्नतामा सबैको सहमति देखिन्छ । यसरी हेर्दा नेपाली भाषाका भाषिकाहरूमा सामाजिक र क्षेत्रीय विभेद पाइन्छन । दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषामा व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा हेर्दा प्रशस्त भिन्नताहरू रहेका पाइन्छन । यस शोध प्रबन्धमा व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाका बिच तुलनात्मक रूपमा अध्ययन गरिएको छ ।

लिङ्ग, वचन, पुरुष, कारक र आदरका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन र तुलना

व्याकरणात्मक कोटि भन्नाले रूपको व्याकरणिक पहिचान हो, जसलाई रूपसँग सम्बद्ध लिङ्ग, वचन आदिले वहन गर्दछन् । रूपायनले शब्दको यही व्याकरणात्मक कोटिमा परिवर्तन गर्छ (शर्मा, २०५७, पृ. १५३) । तसर्थ रूपायनका आधार र किसिम भाषामा उपलब्ध विभिन्न व्याकरणात्मक कोटिहरूका आधारमा हुन्छन । वाक्य अन्तर्गत आउने प्रत्ययद्वारा गरिएका लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, भाव, पक्ष, वाच्य, कारक आदिलाईनै व्याकरणात्मक कोटि

भनिन्छ । प्रत्येक भाषाको शब्द निर्माण पद्धति फरक फरक किसिमको हुन्छ । त्यसैगरी हरेक भाषाको व्याकरणात्मक कोटि काल सापेक्ष हुन्छ । कालक्रम अनुसार यस्ता व्याकरणात्मक कोटिमा भिन्नता हुन्छ । कुनै भाषामा लिङ्गको सङ्ख्या कम हुन्छ, भने कुनै भाषामा वचनको सङ्ख्या बढी हुन्छ । त्यसैले प्रत्येक भाषाको संरचनाका आधारमा व्याकरणात्मक कोटिको निर्माण र वर्गीकरण गरिन्छ । यसकै आधारमा विवेचना र विश्लेषण गरिन्छ, तथा नयाँ शब्द निर्माणमा यिनबाट सहायता लिइन्छ । यस शोधमा भाषा व्याकरणमा उल्लेख गरिएका व्याकरणात्मक कोटिलाई छुट्टाछुट्टै रूपमा व्यावहारिक उदाहरणसहित दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाका लिङ्ग, वचन, पुरुष, कारक र आदरका, आधारमा तुलनात्मक र रूपायनिक दृष्टिले प्रस्तुतीकरण गरिएको छ ।

लिङ्गका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन

व्याकरणात्मक कोटि अन्तर्गत लिङ्गले जातिलाई बुझाउँछ । शब्द स्तरमा पदका मानवीय मानवेतर, सजीव निर्जीव, पुरुष स्त्री, स्थूल सूक्ष्म, कठोर कोमल जस्ता आकारको सङ्केत गर्नेलाई लिङ्ग भनिन्छ । वाक्यात्मक स्तरमा भने लिङ्ग मानवीय सन्दर्भसँग मात्र सम्बद्ध रहेको हुन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ५४) । लिङ्ग नामसँग सम्बद्ध व्याकरणात्मक कोटि हो । यसले सामान्यतया भाले र पोथीलाई छुट्टयाउँछ (बन्धु, २०५३, पृ. ८४) । दार्चुलेली भाषामा लिङ्ग मानवीय र मानवेतर तथा केही निर्जीव वस्तुसँग पनि सम्बन्धित रहेको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषामा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग गरी लिङ्ग दुई प्रकारका छन् । दार्चुलेली भाषामा स्त्रीलिङ्गी व्यवस्था रूपायन र व्युत्पादन दुवैसँग सम्बन्धित रहेको देखिन्छ । पुलिङ्गबाट स्त्रीलिङ्ग हुन सक्ने आधार पदमा इनि, यानि, इ, लि, एलि, नि/प्रत्ययका लागी स्त्रीलिङ्गी शब्दहरू व्युत्पन्न हुन्छन् । यस्ता शब्दहरू रूपायनभन्दा व्युत्पादनसँग बढी नजिक देखिन्छन् भने केही शब्दमा कुनै प्रत्यय नलागी शब्द मात्रै परिवर्तन गरेर पनि स्त्रीलिङ्गी शब्द बनेका देखिन्छन् । यस्ता शब्दमा पुलिङ्गबाट स्त्रीलिङ्ग व्यक्त गर्दा ओकारान्त नाम इकारान्त हुन्छ । दार्चुलेली भाषामा सजीव वर्गका नामको लिङ्गका आधारमा हुने रूपायनलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ ।

तालिका ७

रूपायनबाट हुने लिङ्ग भेदका रूप

दार्चुलेली भाषा		नेपाली भाषा	
पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
बडज्यु	ज्युउ	ससुरा	सासू
बुना	बुनी	भाइ	बहिनी
बैक, बउस्या	स्वानी, पुतारी, घरबाली	लोगने	स्वास्नी
गेणो	गेणी	भँगेरो	भँगेरी
गोसि	गुसाइनी	देवर	नन्द
वामन/वामुन	वामनी/वामुनी	बाहुन	बाहुनी
थोरो	थोरी	पाडो	पाडी
दादा	बउजु	दाजु	भाउजु
नाना बाबा	नाना इजा	सानो बुबा	सानी आमा
पाठो	पाठी	पाठो	पाठी
कस्वाब	कइजा	सानो बुबा	सानी आमा
पुसाइ	पुइजु	फुपाजु	फुपू
गेदो	गेदी	बच्चा	बच्ची

माथिको तालिकामा आएका दार्चुलेली भाषाका पुलिङ्गी आधार शब्दमा /इ, इनी, नि/ जस्ता प्रत्यय लागेर/गेदी, बुनी, स्वानी, गेणी, गुसाइनी, वामनी, थोरी/आदि स्त्रीवाची शब्दको रूपायन भएको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषाका पुलिङ्गी रूपभन्दा भिन्न रूप भएकाले यी स्त्रीवाची शब्दहरूले लिङ्ग भेद व्यक्त गर्ने काम गरेका छन् । यसकारण यी स्त्रीलिङ्गी शब्द मानिन्छन् । नेपाली भाषामा पुलिङ्गी आधार पदमा इ, इनी, नी प्रत्यय लागेर स्त्रीलिङ्गी बुझाएका देखिन्छन् । नेपाली भाषामा पनि इ, इनी र नी प्रत्यय लगाएर रूपायन भएको पाइन्छ । लिङ्गगत रूपायनका दृष्टिले पनि दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषामा भिन्नता रहेको छ ।

लिङ्गका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना

लिङ्ग नामसँग सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटि हो । यसले व्याकरणमा पुरुष, स्त्री आदि शब्दलाई बुझाउँछ । सामान्यतः लिङ्गले भाले र पोथी जातिलाई जनाउँछ । तर सबै भाषाका सबै अवस्थामा यो नियम लागु नहुन सक्छ । जुनसुकै भाषाका वाक्यमा नामसँग अर्को कुनै नाम, सर्वनाम, विशेषण, सम्बन्धपद र क्रियाको पदसंगतिका भेदले जति किसिमको अर्थभेद देखिन्छ । त्यसलाई लिङ्ग भनिन्छ । लिङ्ग पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग गरी दुई प्रकारका छन् । लिङ्ग मूलतः नामसँग सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटि हो । यसले नामको खास प्रकृतिलाई जनाउँछ (अधिकारी, २०६२, पृ. ७५) । स्तरीय नेपाली भाषामा भै दार्चुलेली भाषामा पनि पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग गरी दुई प्रकारका लिङ्ग छन् । नेपाली भाषामा जस्तै दार्चुलेली भाषामा पनि मुख्यतः नाम विशेषण र क्रियापदमा लिङ्ग भेद हुने गरेको पाइन्छ ।

तालिका ८

लिङ्गका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा

	दार्चुलेली भाषा		नेपाली भाषा	
	पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
नाम	चेलो गयो ।	चेली गई ।	छोरो गयो ।	छोरी गई ।
	गेदाले खायो ।	गेदीले खायो ।	बच्चाले खायो ।	बच्चीले खाई
विशेषण	यो गेदो निको छ ।	यो गेदी निकी छ ।	यो बच्चा राम्रो छ ।	यो बच्ची राम्री छे ।
	लामा काका आया ।	लामी काखी आइ ।	अग्ला काका	अग्ली काकी
			आउनुभयो ।	आउनुभयो ।
क्रियापद	भाइ काम गरन्छ ।	बैनी काम गरन्छे ।	भाइ काम गर्छ ।	बहिनी काम गर्छे ।
	दादा गयाथ्यो ।	बउजु गयाथ्या ।	दाजु जानुभयो ।	भाउजू जानुभयो ।

माथिको तालिकामा लिङ्गको अभिव्यक्ति नामका माध्यमबाट हुँदा दार्चुलेली भाषामा प्रयुक्त 'चेलो' र 'चेली' शब्दलाई नेपाली भाषामा 'छोरा' र 'छोरी' भनिएको छ । यहाँ नेपाली भाषाको छोरा र छोरी व्यतिरेक भएर चेलो र चेलीमा परिणत भएको छ । त्यसैगरी दोस्रो वाक्यमा नेपाली भाषामा प्रयुक्त बालकले खायो । बालिकाले खाइन् । वाक्यलाई दार्चुलेली भाषामा क्रमशः गेदाले खायो । गेदीले खायो । प्रयोग गरिएको छ । यहाँ नामिक शब्दमै व्यतिरेक देखिन्छ ।

लिङ्गत अभिव्यक्ति विशेषणका माध्यमबाट हुँदा नेपाली भाषाको यो बालक राम्रो छ । यो बालिका राम्री छिन् । वाक्यलाई दार्चुलेली भाषामा यो गेदो निको छ । यो गेदी निकी छ, भनिएको छ । त्यसैगरी नेपाली भाषामा प्रयुक्त अग्ला काका आउनुभयो । अग्ली काखी आउनुभयो । वाक्य दार्चुलेली भाषामा लामा काका आया । लामी काखी आइ । वाक्यको प्रयोग भएको छ । यहाँ भेदक विशेषणमा लिङ्गभेद पाइन्छ । तर दार्चुलेली भाषामा आदरसूचक नामका लागि भेदक विशेषणको प्रयोग हुँदा लिङ्ग भेद हुँदैन । त्यसैले दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषामा आदरसूचक भेदक विशेषणमा व्यतिरेक हुने गर्दछ ।

लिङ्गको अभिव्यक्ति क्रियापदका माध्यमबाट हुँदा नेपाली भाषामा भाइ काम गर्छ । बहिनी काम गर्छे । वाक्यलाई दार्चुलेली भाषामा क्रमश भाइ काम गरन्छ । बैनी काम गरन्छे, भनिएको छ । नेपाली भाषामा प्रयोग भएका गर्छ र गर्छे । क्रियापद दार्चुलेली भाषामा गरन्छ र गरन्छे । भनिने हुँदा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको प्रयोगमा पनि भिन्नता रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी नेपाली भाषामा दाजु जानुभयो । भाउजु जानुभयो । वाक्यलाई दार्चुलेली भाषामा क्रमशः दादा गया । वउजु गया । भनिने हुनाले यहाँ दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाका क्रियापद प्रयोगमा पनि प्रशस्त भिन्नता रहेको छ । दार्चुलेली भाषाको आदरार्थी भेदक विशेषणमा लिङ्गभेद रहेको छैन भने निर्जिव वस्तुसँग आउने अधिकांश क्रियापदका ठाँउमा लिङ्गभेद रहेको छ । जुनकुरा मानक नेपाली भाषाको व्याकरण व्यवस्थसँग असमान वा फरक रहेको पाइन्छ । नेपाली भाषा र दार्चुलेली भाषाको लिङ्ग व्यवस्थामा रूपगत तथा वाक्यगत भिन्नता देखिए पनि लिङ्गत भिन्नता देखिँदैन । आदरार्थी क्रियापदमा भने स्तरीय नेपालीमा जस्तो समान नभएर लिङ्गत भिन्नता रहेको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषामा निर्जिव वस्तुको पनि लिङ्गभेद गरेको पाइन्छ । जस्तै बेलीकी रात, उइकी कुरडी, चडाकी घोल, सुकिली टोपी आदि जस्ता थुप्रै लिङ्गगत व्यतिरेकी भिन्नता दार्चुलेली भाषामा पाइन्छन । त्यसैले दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको लिङ्गत प्रयोगमा व्यतिरेकी भिन्नता पाइन्छ ।

वचनका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन

वचनले सङ्ख्यालाई बुझाउँछ । एक सङ्ख्याले एकवचन र एकभन्दा बढी सङ्ख्याले बहुवचनको बोध गराउँछ । दार्चुलेली भाषामा एकवचन र बहुवचन गरी वचन दुई प्रकारका छन् । दार्चुलेली भाषाका एकवचनबाट बहुवचनमा रूपायन हुने नाम पदको निम्न लिखित रूपमा वर्णन र तुलना गरिएको छ ।

दार्चुलेली भाषामा सजीव वर्गका सङ्ख्येय नाममा बहुवचन व्यक्त गर्न नामले रूपायन लिन्छ । ओकारान्त नामहरू बहुवचनमा रूपायित हुँदा आकारान्त बन्दछन् र नेपालीमा 'हरू' पनि लिन सक्दछन् । दार्चुलेलीमा भने ओकारान्तको बहुवचन आकारान्तमात्र हुन्छ, 'हरू' लाग्दैन ।

तालिका ९

दार्चुलेली भाषामा वचनका आधारमा रूपायन

दार्चुलेली भाषा		नेपाली भाषा	
एकवचन	बहुवचन	एकवचन	बहुवचन
चेलो आयो ।	चेलान आया ।	छोरो आयो ।	छोरा/छोराहरू आए ।
बुना खालो ।	बुनान खान्ना ।	भाइ खाला ।	भाइहरू खालान् ।
गेदो रोयो ।	गेदान रोया ।	बच्चा रोयो ।	बच्चा/बच्चाहरू रोए ।
कइजा आया ।	कइजान आया ।	सानीआमा आउनुभयो ।	सानी आमाहरू आउनुभयो ।
ब्यउलो बटियो ।	ब्यउलान बटिया ।	बेहुलो तयार भयो ।	बेहुला/बेहुलाहरू तयार भए ।
दादा गयो ।	दादान गया ।	दाजु जानुभयो ।	दाजुहरू गए ।
छउतो बास्यो ।	छउना बास्या ।	चल्ला कराए ।	चल्लाहरू कराए ।

माथिको तालिकामा प्रस्तुत दार्चुलेली भाषामा /चेलो बुना, गेदो, कइजा, ब्यउलो, दादा, छउतो, शब्द चेलान, गेदान, बुनान, कइजान, ब्यउलान, दादान, छउनान/जस्ता शब्दमा एकवचन बोधक /ओ, अ/ का ठाउँमा /आ, आन/ प्रत्यय लागेर बहुवचनमा नाम शब्दको रूपायन भएको पाइन्छ । नेपाली भाषामा एवचनका शब्दमा भएको 'ओ' को बहुवचनमा रूपायन हुँदा 'आ' हुनुका साथै वैकल्पिक रूपमा 'हरू' पनि लागेको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषामा 'हरू' नलागीकन 'आन' प्रत्यय लागेर बहुवचन भएको पाइन्छ । यसरी रूपायनका दृष्टिले हेर्दा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायनिक प्रत्ययको प्रयोगमा भिन्नता रहेको छ ।

वचनका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना

सङ्ख्यासँग सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटिलाई वचन भनिन्छ । नामको सङ्ख्यासँग सम्बन्धित कोटि वचन हो । त्यसैले यसको सम्बन्ध सङ्ख्येय नामसँग हुन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ८०) । नेपाली भाषामा जस्तै दार्चुलेली भाषामा पनि वचन दुई किसिमका छन् । भाषाको

प्रकृति अनुसार वचनको सङ्ख्या र व्यवस्थामा विविधता पाइन्छ । नेपाली हिन्दी, अङ्ग्रेजी भाषामा एकवचन र बहुवचन गरी वचनका दुई प्रकार रहेका छन् भने संस्कृत राई, लिम्बू भाषामा एकवचन, दुईवचन र बहुवचन गरी वचनका तीन भेद रहेका छन् । एउटालाई बुझाउँदा एकवचन र एकभन्दा बढीलाई बुझाउँदा बहुवचनको प्रयोग हुन्छ । दार्चुलेली भाषामा पनि एकवचन र बहुवचन गरी वचन दुई प्रकारका छन् । दार्चुलेली भाषामा वचनको अभिव्यक्ति नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियापदसँग हुन्छ । जसलाई निम्नअनुसार देखाउन सकिन्छ ।

तालिका १०

वचनका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा

	दार्चुलेली भाषा		नेपाली भाषा	
	एकवचन	बहुवचन	एकवचन	बहुवचन
नाम	चेलो आयो ।	चेलान आया ।	छोरो आयो ।	छोराहरू आए ।
	चडो उड्यो ।	चडा उड्या ।	चरो उड्यो ।	चराहरू उडे ।
	भैसाले खायो ।	भैसानले खायो ।	भैसीले खायो ।	भैसीहरूले खाए ।
सर्वनाम	मुई गया ।	हमु गया ।	म गएँ ।	हामीहरू गर्यौँ ।
	तम् गया ।	तमुन गया ।	तपाईँ जानुभयो ।	तपाईँहरू जानुभयो ।
	उन आया ।	उनुन आया ।	उनी आउनुभयो ।	उनहरू आउनुभयो ।
विशेषण	मेरो बुना निको छ ।	मेरा बुनान निका छन् ।	मेरी बहिनी राम्री छ ।	मेरा बहिनीहरू राम्रा छन् ।
	आम गुल्यो छ ।	आम गुल्या छन् ।	आँप मिठो छ ।	आँपहरू मिठा छन् ।
	तम कसा छौ ?	तमुन कसा छौ ?	तपाईँ कस्तो हुनुहुन्छ ?	तपाईँहरू कस्ता हुनुहुन्छ ?
क्रियापद	बुनी पढ्छे ।	बुनीन पड्डान ।	बहिनी पढ्छे ।	बहिनीहरू पढ्छन् ।
	पुइज खान्छे ।	पुइजुन खानान ।	फुपू खानुहुन्छ ।	फुपूहरू खानुहुन्छ ।
	गोसि घुम्दान ।	गोसिन घुम्दान ।	देवर घुम्छ ।	देवरहरू घुम्छन् ।

माथि प्रस्तुत तालिकामा वचनको अभिव्यक्ति नामसँग हुँदा नेपाली भाषामा एकवचन र बहुवचनको अभिव्यक्तिका लागि क्रमशः चेलो गयो, चडो उड्यो । भैसाले खायो । वाक्यहरू क्रमशः छोराहरू गए । चराहरू उडे । भैसीले खायो । प्रयोग भएको छ । दार्चुलेली भाषामा बुनीको बहुवचन बनाउदा बुनीन, पुइजुको बहुवचन बनाउँदा पुइजून, गोसिको बहुवचन बनाउँदा गोसिन भएको छ भने नेपाली भाषामा बहिनीको बहुवचन बनाउँदा बहिनीहरू फुपूको बहुवचन बनाउँदा फुपूहरू तथा देवरको बहुवचन बनाउँदा देवरहरू प्रत्यय जोडिएको छ । यसरी हेर्दा नेपाली भाषामा बहुवचन बनाउँदा 'हरू' प्रत्यय जोडिन्छ भने दार्चुलेली भाषामा बहुवचन बनाउँदा 'उनुन' 'उन' आन प्रत्यय जोडने गरिन्छ ।

वचनको अभिव्यक्ति सर्वनामसँग हुँदा दार्चुलेली भाषामा 'मुई गया' । को बहुवचन हमुन गया । तम गयाको बहुवचन तमुन गया र उन आयाको बहुवचन उनुन आया । यिनै वाक्यहरूलाई नेपालीमा अनुवाद गर्दा क्रमशः म गए, को हामी गयौ । तम् गया, को तिमीहरू गयौ । उन गया, को उनीहरू गए हुन्छ । यसरी वचनको अभिव्यक्ति सर्वनामका माध्यमबाट हुँदा दार्चुलेली भाषामा मुई तईको अभिव्यक्तिमा 'हमुन' 'तमुन' हुन्छ भने नेपाली भाषामा म, तिमी, तपाईं, उनीको अभिव्यक्ति हामीहरू, तपाईंहरू, उनीहरू हुन्छ । यसरी दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको व्याकरणात्मक कोटि अन्तर्गत वचनको प्रयोगमा पनि व्यतिरेकी भिन्नता रहेको छ ।

वचनको अभिव्यक्ति विशेषणसँग हुँदा दार्चुलेली भाषामा मेरो बुना निको छ । आम गूल्यो छ । तम् कसा छउलाई बहुवचनमा परिवर्तन गर्दा क्रमशः मेरा बुनान निका छन् । आम गुल्या छन् । तमुन कसा छउ हुने गर्दछ । प्रस्तुत वाक्यहरूलाई नेपालीमा परिवर्तन गर्दा एकवचनको मेरी बहिनी राम्री छ । आँप मिठो छ । तपाईं कस्तो हुनुहुन्छ ? लाई बहुवचनमा परिवर्तन गर्दा मेरा बहिनीहरू राम्रा छन् । आँपहरू मिठा छन् । तपाईंहरू कस्ता हुनुहुन्छ ? यसरी विशेषण माध्यमबाट वचनको अभिव्यक्तिगर्दा नेपाली भाषाका राम्रो राम्री जस्ता शब्द दार्चुलेली भाषामा निको, निका, निकी प्रयोग हुने हुँदा वचनको अभिव्यक्तिमा पनि व्यतिरेकी भिन्नता रहेको पाइन्छ ।

वचनको अभिव्यक्ति क्रियासँग हुँदा दार्चुलेली भाषामा एकवचनमा बुनी पड्छे । गोसि घुम्या । पुइजु खान्छे लाई बहुवचन बनाउँदा क्रमशः बुनीन पड्डान । गोसिन घुम्दान । पुइजून खानान हुन्छ । नेपाली भाषामा वचनको अभिव्यक्ति क्रिया माध्यमबाट गर्दा एकवचनमा बहिनी पढ्छे । देवर घुम्दछ । फुपू खानुहुन्छ । वाक्यलाई बहुवचनमा परिवर्तन गर्दा क्रमशः बहिनीहरू

पठछन् । देवरहरू घुम्छन् । फुपूहरू खान्छन् हुने गर्दछ । यहाँ नेपाली भाषामा प्रयुक्त एकवचनका क्रियापद पठछ, घुम्छ, खानुहुन्छ लाई बहुवचनमा परिवर्तन गर्दा पठछन्, घुम्छन् खान्छन् हुन्छ भने दार्चुलेली भाषाको एकवचन क्रियापद पडन्छे, घुम्या, खान्छीलाई बहुवचनमा परिवर्तन गर्दा क्रमशः पडान, घुम्दान, खानान, हुन्छ । यसरी नेपाली भाषाका क्रियापदलाई दार्चुलेलीमा परिवर्तन गर्दा 'पठछ'को पडन्छ, 'घुम्छ' को घुमन्छ, 'खान्छ' को 'खान्छ' हुने हुँदा दार्चुलेली मातृभाषी वक्ताले नेपाली भाषाको उच्चारण गर्दा भिन्नता आउनुका साथै व्यतिरेक हुने गर्दछ । यसरी वचनका आधारमा व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन गर्दा नेपाली भाषाको बहुवचन बोधक 'हरू' प्रत्ययको सट्टा दार्चुलेली भाषामा नुन, उन, डान, डुन जस्ता प्रत्ययको प्रयोग गरिन्छ ।

यसरी हेर्दा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाका वचन प्रयोगमा शब्दगत भेद नदेखिए पनि ध्वन्यात्मक भेद पाइन्छ । नेपाली भाषामा व्याकरणात्मक कोटिकर वचनमा 'ओटा' प्रयोग हुन्छ भने दार्चुलेली प्रयोगमा ओकारान्त र आकारान्तले एकवचन र बहुवचन जनाउँछ । नेपाली भाषामा बहुवचन बनाउँदा 'हरू' प्रत्ययको प्रयोग हुन्छ तर दार्चुलेली भाषामा 'हरू' प्रत्ययको प्रयोग नभै उनुन, तमुन, इनुन, हमुन जस्ता प्रत्ययको प्रयोग गरी बहुवचन बनाइन्छ । यसरी दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको बहुवचन प्रयोगमा पनि व्यतिरेकी भिन्नता रहेको पाइन्छ ।

पुरुषका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन

दार्चुलेली भाषामा प्रथम, द्वितीय र तृतीय गरी तीन ओटा पुरुषका आधारमा सर्वनाम शब्दको रूपायन हुन्छ ।

तालिका ११

पुरुषका आधारमा रूपायन

दार्चुलेली भाषा		नेपाली भाषा		
पुरुष	एकवचन	बहुवचन	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	मुइ/हम	हमुन	म	हामी
द्वितीय पुरुष	तइ, तम्	तमुन	तँ, तिमी, तपाईँ, हजुर	तिमीहरू, तपाईँहरू, हजुरहरू
तृतीय पुरुष	उ, उन, तिन	उनी, उनुन	यो, त्यो, उ, यी, ती, उनी, यिनी, तिनी	यी, यिनीहरू, ति, तिनीहरू, उनी, उनीहरू

माथिको तालिकामा दार्चुलेली भाषामा पुरुषवाचक सर्वनामको रूपावली प्रस्तुत गरिएको छ । दार्चुलेली भाषामा प्रथम पुरुष /मुइ हम्/, द्वितीय पुरुषमा /तइ तम्/, तृतीय पुरुषमा /उन, उ/ मा रूपायित भएका देखिन्छन् । नेपाली भाषामा पनि सर्वनाम शब्दको प्रथम, द्वितीय र तृतीय गरी तीनै पुरुषमा रूपायन भएको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको प्रथम पुरुषका रूपमा म, हामीको प्रयोगमा समानता हुनुका साथै तृतीय पुरुषका /त्यो, उ/ मा समानता छ । यी सर्वनामले नेपाली भाषामा आदर रहित र सामान्य आदर बुझाउने हुनाले दार्चुलेली भाषामा पनि यस्ता सर्वनाम शब्द प्रयोग भएका पाइन्छन् । दार्चुलेली भाषामा उच्च, उच्चतर र उच्चतम् आदर सामान्य आदरबाटै बुझिने हुनाले नेपाली भाषामा पाइने द्वितीय र तृतीय पुरुषवाचक सर्वनाम तपाईं, यहाँ, उहाँ, हजुर, आदि दार्चुलेली भाषाभन्दा भिन्न छन् । यस्तो भिन्नताले दार्चुलेली मातृभाषी सिकारुहरूलाई नेपाली भाषाको अभिव्यक्तिमा कठिनाई उत्पन्न हुने देखिन्छ ।

पुरुषका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना

व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा पुरुषले व्यक्तिलाई जनाउँछ । कुराकानीका सन्दर्भमा बोल्ने वक्ता सुन्ने श्रोता र विषयवस्तुलाई जनाउने पुरुष हो । यसले कथनका सन्दर्भमा सम्लग्न भएका सहभागीहरूको प्रकृतिलाई जनाउँछ (अधिकारी, २०४९, पृ.८८) । यो विशेषतः सर्वनामसँग सम्बन्धित हुन्छ । नेपाली भाषामा पुरुष तीन किसिमका छन् । ती हुन् प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष, तृतीय पुरुष, प्रथम पुरुष वक्ता सन्दर्भित हुन्छ । द्वितीय पुरुष श्रोता सन्दर्भित हुन्छ र तृतीय पुरुष अन्य सन्दर्भित हुन्छ । यस्तै व्यवस्था दार्चुलेली भाषामा पनि रहेको छ । कुराकानी भैरहेका बेला हेर्नो भने त्यहाँ एकजना बोल्ने व्यक्ति अर्को सुन्ने व्यक्ति, अर्को बोल्ने वा सुन्नेबाहेकको तेस्रो व्यक्ति स्पष्ट छुट्टयाउन सकिन्छ । यी मध्ये तेस्रो पक्ष त्यहाँ नहुन पनि सक्छ । यिनलाई क्रमशः प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुष भनिन्छ । यसरी वक्ता, श्रोता र विषयवस्तुलाई जनाउने व्याकरणात्मक कोटिलाई पुरुष भनिन्छ । अधिकांश भाषामा प्रथम द्वितीय र तृतीय गरी पुरुषका तीन प्रकार हुन्छन् । दार्चुलेली भाषामा पनि पुरुषका प्रथम, द्वितीय र तृतीय गरी तीन प्रकार छन् । यस भाषामा सर्वनाम र क्रियापदमा पुरुष भेद देख्न सकिन्छ । दार्चुलेली र नेपाली भाषामा रहेको पुरुषगत व्यतिरेकी भिन्नतालाई निम्न तालिकाबाट देखाउन सकिन्छ ।

तालिका १२

पुरुषका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा

दार्चुलेली भाषा			नेपाली भाषा		
प्रथम पुरुष	द्वितीय पुरुष	तृतीय पुरुष	प्रथम पुरुष	द्वितीय पुरुष	तृतीय पुरुष
सर्वनाम मुई गया ।	तइ गए ।	उ गया हो ।	म गएँ ।	त गइस् ।	उ गयो ।
हम गया ।	तम गया ।	उन गया ।	हामी गयौँ ।	तिमी गयौ ।	उनी गए ।
मेरी दिदी	तेरी दिदी	उइकी दिदी	मेरी दिदी	तिमी दिदी	उसकी दिदी
गई ।	गई ।	गई ।	जानुभयो ।	जानुभयो ।	जानुभयो ।
क्रियापद मुई भानु ।	तइ भा ।	उ गयो ।	म जान्छु ।	त जा ।	उ जान्छ ।
मुई पड्डु ।	तइ पड ।	उ पडलो ।	म पढ्छु ।	त पढ ।	उ पढ्छ ।
हम् खानउँ ।	तम् खा ।	उन खानान ।	हामी खान्छौँ ।	तिमी खान्छौ ।	उनी खान्छन् ।

माथि प्रस्तुत तालिकामा पुरुषको प्रस्तुति सर्वनामका माध्यमबाट हुँदा दार्चुलेली भाषामा प्रथम पुरुषमा 'मुई गया'द्वितीय पुरुषमा तइ गए । तृतीय पुरुषमा 'उ गयो' प्रयोग गरिएको पाइन्छ । नेपाली भाषामा क्रमशः प्रथम पुरुषमा म गए । द्वितीय पुरुषमा त गइस् । तृतीय पुरुषमा ऊ गयो यहाँ प्रयुक्त म, तँ, उ लाई दार्चुलेली भाषामा मुइ, तइ, उइ प्रयोग भएकाले नेपाली भाषाको प्रयोगका सन्दर्भमा दार्चुलेली मातृभाषी वक्ताले त्रुटि गर्ने सम्भावना अत्यधिक देखिन्छ । त्यसैगरी नेपाली भाषामा प्रयुक्त प्रथम पुरुषमा म गए द्वितीय पुरुषमा त गइस् । तृतीय पुरुषमा उ गयो लाई दार्चुलेली भाषामा क्रमशः मुई गया । तई गए । उ गयोको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

यसरी वचनको प्रस्तुति क्रियाका माध्यमबाट हुँदा नेपाली भाषामा प्रथम द्वितीय र तृतीय पुरुष अन्तर्गत क्रमशः म गएँ । त गइस् । उ गयो । दार्चुलेली भाषामा क्रमशः मुई गया । तइ गए । उ गयो । प्रयोग भएको छ । त्यसैगरी नेपाली भाषामा म जान्छु । त जा । उ जान्छलाई दार्चुलेली भाषामा क्रमशः मुई भानु । तइ भा । उ भालो । प्रयोग भएको पाइन्छ । यसरी वचनको प्रस्तुति क्रियापदका माध्यमबाट गर्दा नेपाली भाषाका क्रियापदभन्दा दार्चुलेली भाषाका क्रियापदमा रूपात्मक र ध्वन्यात्मक परिवर्तन देखा पर्छ । त्यसैगरी सर्वनामका रूपहरूमा भने केही भिन्नता देखिन्छ । त्यसैगरी द्वितीय पुरुषका सबै सर्वनामसँग आज्ञार्थक

एउटै क्रियापदका रूप प्रयोग हुन्छन् । तर नेपाली भाषामा भने यो व्यतिरेकी देखिन्छ । तसर्थ दार्चुलेली र नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको तुलनात्मक अध्ययन अन्तर्गत पुरुषको प्रयोगमा पनि प्रशस्त भिन्नता रहेको पाइन्छ ।

आदरका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन

दार्चुलेली भाषामा आदर रहित र आदर सहित गरी आदरका दुई तह मात्रै छन् । नेपाली भाषामा आदर रहित, मध्यम आदर, उच्च आदर, उच्चतर आदर र उच्चतम् आदर गरी आदरका पाँच तह उल्लेख गरिएको छ (अधिकारी, २०६८, पृ. २०१) । दार्चुलेली भाषाका सर्वनामको आदरलाई निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ ।

तालिका १३

आदरका आधारमा रूपायन

दार्चुलेली भाषामा आदरका तह		नेपाली भाषामा आदरका तह	
आदर रहित	तइ, उ, यो	आदर रहित	तँ, ऊ, यो
आदरार्थी	तम्, उन, यिन, उनुन	सामान्य आदर	तिमी, उनी, यिनी, यी, ती
		उच्च आदर	तपाईं, उहाँ, यहाँ, हजुर
		उच्चतर र उच्चतम्	आफू, मौसुफ (हरू)
		आदर	

माथिको तालिकामा दार्चुलेली भाषामा /तइ, उ, यो/ जस्ता सर्वनाम शब्दहरूबाट आदर रहित बुझिन्छ भने /तम्, उन, इन/ शब्दबाट आदर बुझिन्छ । दार्चुलेली भाषाको आदरले नेपाली भाषाको सामान्य आदर मात्रै बुझाउँछ । नेपाली भाषामा आदर रहितबाहेक तिमी, उनी, यिनी, यी, ती ले सामान्य आदर, तपाईं, उहाँ, यहाँले उच्च आदर, हजुर, आफूले उच्चतर आदर तथा मौसुफले उच्चतम् आदर बुझाउने शब्दका रूपमा देखिन्छन् । दार्चुलेली भाषामा आदर रहित र आदर बुझाउने सर्वनाम शब्दका रूप मात्रै पाइन्छन् भने नेपाली भाषामा आदर रहित, सामान्य, उच्च, उच्चतर र उच्चतम् आदरका भिन्न भिन्न रूपहरू पाइन्छन् । आदरका तहको यस्तो भिन्नताले दार्चुलेली मातृभाषी सिकारुहरूलाई नेपाली भाषाको अभिव्यक्तिका क्रममा कठिनाइ उत्पन्न हुन सक्ने देखिन्छ ।

आदरका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना

भाषिक सम्पर्कका सन्दर्भमा आदरार्थी भाव जनाउने व्याकरणात्मक कोटिलाई आदर भनिन्छ । यसले भाषिक कथनका सन्दर्भमा सम्मान वा आदर भाव जनाउँछ । आदर सर्वनाम तथा क्रियासँग सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटि हो । यो मानवीय प्रसङ्गमा बहुवचनमा संयुक्त क्रियाद्वारा व्यक्त हुन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ९१) । प्रत्येक भाषाको आफ्नै व्याकरणिक व्यवस्था हुन्छ । त्यसैले हरेक भाषाका आ-आफ्नै व्यवस्थाअनुसार आदर जनाउन प्रयोग गरिने शब्द र सर्गमा विविधता पाइन्छ । आदर मानवीय प्रसङ्गमा बहुवचन वा संयुक्त क्रियाद्वारा व्यक्त हुन्छ । आदर खास गरेर द्वितीय पुरुष श्रोता र तृतीय पुरुष अन्य सन्दर्भमा व्यक्त हुन्छ । कुनै पनि भाषामा आदरका कति तह छन् भन्ने कुरा उक्त भाषाको भाषिक व्यवस्थामा भर पर्दछ । नेपाली भाषामा पनि आदरका तहका सम्बन्धमा विद्वान्हरू बिच तहगत समानता रहेको पाइँदैन । (भुसाल, २०७१) ले नेपाली भाषामा आदरका चार तह सामान्य, मध्यम, उच्च र अति उच्च रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी (गौतम र चौलागाईं) ले पनि आदरका चार तह नै रहेको कुरा स्वीकारेका छन् । (अधिकारी, २०७१) ले आदरलाई यसमा निहित आदरको मात्राका आधारमा पाँच तहमा देखाउन सकिने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले आदरका तहलाई मध्यम आदर, उच्च आदर, विशेष आदर, उच्चतर आदर, र उच्चतम आदर गरी वर्गीकरण गरेका छन् । (न्यौपाने र न्यौपाने, २०६३) ले नेपालीमा सामान्य मध्यम स्नेही, उच्च, अत्युच्च र विशिष्ट गरी आदरका पाँच तह भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । (पौडेल, भट्टराई र चौलागाईं, २०७७) ले नेपालीमा निम्न आदर, मध्यम आदर र उच्च आदर गरी आदरका तीन तह रहेको कुरा बताएका छन् । यसरी विभिन्न विद्वान्हरूका आदर सम्बन्धी विचारहरूका आधारमा नेपाली भाषाको वर्तमान स्वरूपलाई हेर्दा तीन तहमा वर्गीकरण गर्नु उपयुक्त देखिन्छ । तर दार्चुलेली भाषामा भने आदरका सामान्य र उच्च गरी दुई तह छन् । दार्चुलेली भाषामा सामान्य आदरका रूपमा 'तइ' र उच्च आदरका रूपमा 'तम्' को प्रयोग गरिन्छ । यसरी हेर्दा दार्चुलेली र नेपाली दुवै भाषामा क्रियापदबाट आदरार्थी भाव व्यक्त हुन्छ । जसलाई निम्नअनुसारको तालिकाबाट पनि देखाउन सकिन्छ ।

तालिका १४

आदरका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा

	दार्चुलेली भाषा		नेपाली भाषा		
	सामान्य आदर	उच्च आदर	सामान्य आदर	मध्यम आदर	उच्च आदर
नाम	चेलो घर आयो ।	चेला घर आया ।	छोरो घर आयो ।	छोरा घर आए ।	छोराघर आउँनुभयो ।
	गेदो रोयो ।	गेदा रोया ।	बच्चा रोयो ।	बच्चा रोए ।	बच्चा रुदैछन् ।
	दादा पड्डुलाछ ।		दाजुपढदै छ ।	दाजु पढदै छन् ।	दाजु पढदैहुनुहुन्छ ।
सर्वनाम	तई खा ।	तम खा ।	तँ खान्छस् ।	तिमी खान्छौ ।	तपाईं खानुहुन्छ ।
	तई भ्ना ।	तम भ्ना ।	तँ जान्छस् ।	तिमी जान्छौ ।	तपाईं जानुहुन्छ ।
	उ निको छ ।	उन निका छन् ।	ऊ राम्रो छ ।	उनी राम्रा छन् ।	उनी राम्रा हुनुहुन्छ ।
विशेषण	यो मान्सु निको छ ।	इन मान्सु निका छन् ।	यो मान्छे राम्रो छ ।	यिनी मान्छे राम्रा छन् ।	यिनहरू राम्रा हुनुहुन्छ ।
	यो धौलो/गोरो मान्सु काआको हो ?	इन गोरा मान्सु काआका हुन् ?	यो गोरो मान्छे कहाँ को हो ?	यिनी गोरा मान्छे कताँका हुन् ?	यिनी गोरा मान्छे कहाँ का हुनुहुन्छ ।
	यो काली दिदी का बठे आएकी हो ?	इन काला दिदी का बठे आया हुन् ?	यो काली दिदी कँहाबाट आई ।	यिनी काली दिदी कताबाट आइन ।	यि काली दिदी कताबाट आउँनुभयो ।
क्रियापद	तई खा ।	तम् खा ।	तँ खा ।	तिमी खाऊ ।	तपाईं खानुहोस् ।
	तई आइ ।	तम् आस ।	तँ आ ।	तिमी आऊ ।	तपाईं आउनुहोस् ।
	तई से ।	तम् सिय ।	त सुत् ।	तिमी सुत ।	तपाईं सुत्नुहोस् ।

आदरका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना गर्दा दार्चुलेली भाषामा पनि आदरको प्रयोग मानवीय सन्दर्भमा मात्र हुन्छ । आदरको तहअनुसार क्रियाका रूपमा भिन्नता आउँछ । मानवेत्तर नाममा आदर तटस्थ रहेको हुन्छ । माथि प्रस्तुत तालिकामा आदर नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियाका माध्यमबाट व्यक्त भएको पाइन्छ । यसरी दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको आदरका तहमा तुलनात्मक अध्ययन गर्दा दार्चुलेली भाषामा आदरका दुई तहमात्र छन् भने नेपाली भाषामा आदरका चार तह छन् । यसरी सङ्ख्यात्मक रूपमा हेर्दा दार्चुलेली भाषामा आदरका तह कम् र नेपाली भाषामा बढी पाइन्छन ।

कारक/विभक्ति प्रयोगका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन

दार्चुलेली भाषाका विशेषण शब्दमा विभक्ति चिह्नहरू लाग्दा बन्ने सरल र तिर्यक् रूपहरूको निम्न लिखित आधारमा वर्णन गरिएको छ

तालिका १५

कारक/विभक्ति प्रयोगका आधारमा रूपायन

दार्चुलेली भाषा		नेपाली भाषा	
सरल कारक	तिर्यक कारक	सरल कारक	तिर्यक कारक
निको	निका	राम्रो	राम्रा
आफू	आफनो	आफ्नो	आफ्ना
उ	उइको उनरो	उ	उस, उन
यो	यइको, इनरो	यो	यस, यिन
तो	त्यइको, तिनरो	त्यो	त्यस, तिन
को	कइको	का	कस, कुन
जो	जइको	जो	जस, जुन

माथिको तालिकामा आएका दार्चुलेली भाषाका /निको आफनो/ जस्ता विशेषण शब्दहरूले एकवचन बुझाएका छन् । यिनमा लागेका ओकारको आकारान्त /निको, आफ्नो/ भएर तिर्यक रूपहरू बनेका देखिन्छन् । यसबाहेकका 'अरू' सर्वनाबाट व्युत्पन्न विशेषण शब्दहरूका सरल रूपहरू नेपाली भाषासँग समान देखिन्छन् । दार्चुलेली भाषाका सार्वनामिक विशेषणका /उन्, उनु, यइ, यिनु, त्यइ, तिनु, कनु, जइ, जनु/ जस्ता रूपहरूले दार्चुलेली भाषाका तिर्यक् रूप जनाएका छन् । दार्चुलेली भाषाका तिर्यक् रूप हुँदा /इ/ विशेषणको अन्तमा /उ/ को आगमन भएको पाइन्छ भने नेपाली भाषाका तिर्यक रूपमा 'स' र सर्वनामको सुरुमा 'उ' को आगमन भएर विशेषणको कारक/विभक्तिका आधारमा भिन्न भिन्न तरिकाले रूपायन भएको पाइन्छ । यस्तो भिन्नताले दार्चुलेली मातृभाषी सिकारुहरूलाई नेपाली भाषाको अभिव्यक्तिमा कठिनाइ हुने देखिन्छ ।

कारक विभक्तिका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना

वाक्यमा क्रियाको कार्यमा अर्थगत सम्बन्ध दर्शाउने व्याकरणात्मक कोटिलाई कारक भनिन्छ । नेपाली भाषामा कारक भनेर कर्ता, कर्म करण, सम्प्रदान, अपादान र अधिकरणका रूपमा चिनिन्छन् । दार्चुलेली भाषामा पनि यही स्थिति देखिन्छ । क्रियाको कार्य सम्पादन गर्ने कारकलाई कर्ताकारक भनिन्छ । क्रियाको कार्यबाट प्रभावित हुने कारकलाई कर्मकारक भनिन्छ । वाक्यमा क्रियाका कार्यको उद्देश्य वा प्रयोजन बन्नेलाई सम्प्रदान कारक भनिन्छ । कुनै विन्दुबाट छुट्टिनु वा वियोग हुनुलाई अपादान कारक भनिन्छ । कर्ता वा कर्मको आधार जनाउनेलाई अधिकरण भनिन्छ । सम्बन्धको वाक्यमा क्रियासँग प्रत्यक्ष अन्वय नहुनाले यसलाई कारक मानिदैन । तथापि वाक्यमा त्यस्ता शब्दहरूले छुट्टै पहिचान बोकेको छ । यसरी कारक भनेको त्यस्तो व्याकरणात्मक कोटि हो । जसले नामपद र क्रियापदका बिचको सम्बन्धलाई सङ्केत गर्दछ । कारकका प्रकारहरू बारे विद्वान्हरू बिच एकमत नरहेपनि सामान्य रूपमा कारकलाई सरल र तिर्यकगरी दुई भागमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । दार्चुलेली र नेपाली भाषामा कारकको अवस्था निम्नअनुसार रहेको छ ।

तालिका १६

कारक विभक्तिका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा

कारक	विभक्ति	चिन्ह	
		दार्चुलेली भाषा	स्तरीय नेपाली
कर्ता	प्रथमा	ले, बठे, बठ्यै/बठाइ, बटी/ बाटा	ले
कर्म	द्वितीय	लाई/किलाई/लेखा,ल्याआ	लाई
करण	तृतीया	ले, बठे, बाठाइ	ले, बाट
सम्प्रदान	चतुर्थी	खिलाई/किलाइ/लाई/निमित्तिर तेरालेखा/ तोखिलेखा	लागि, निम्ति
अपादान	पञ्चमी	बठै/बठाइ/बठे	देखि, बाट
सम्बन्ध	षष्ठी	का, को, की, रा, रो, री, ना, नो, नी	का, को, की, रा, रो, री, ना, नो, नी
अधिकरण	सप्तमी	माइ/मथिमाइ/ मल्लिर/मथिमभइ/मत्थिमाइ	मा, माथि

तालिका १७

सरल कारक र तिर्यक कारकको तुलना

शब्दवर्ग	दार्चुलेली भाषा		नेपाली भाषा	
	सरल कारक	तिर्यक कारक	सरल कारक	तिर्यक कारक
नाम	बुनी रोटो खान्छी । पुइजू भात खान्छे ।	बुनीले रोटो खायो । पुइजूले भात खायो ।	बहिनी रोटो खान्छे । फुपू भात खानुहुन्छ ।	बहिनीले रोटो खायो । फुपूले भात खानुभयो ।
सर्वनाम	मुई किताब पड्डु । उ लेखन्छ ।	मुइले किताब पड्या । उइले लेख्यो ।	म किताब पढ्छु । उ लेख्छु ।	मैले किताब पढे । उसले लेख्यो ।
विशेषण	लामो मान्सु आयो । कालो बल्दु गयो ।	लामा मान्सु आया । काला बल्दु गया ।	अग्लो मान्छे आयो । कालो गोरु गयो ।	अग्ला मान्छे आए । काला गोरु गए ।

माथि प्रस्तुत तालिकामा नामका माध्यमबाट कारकको प्रस्तुति हुँदा दार्चुलेली भाषाको सरल कारक बुना रोटो खान्छी । वाक्यलाई तिर्यक बनाउँदा बुनीले रोटो खायो हुन्छ । त्यसैगरी पुइजू भात खान्छीको पुइजूले भात खायो हुन्छ । उल्लेखित वाक्य सन्दर्भलाई नेपाली भाषामा देखाउँदा बहिनी रोटो खान्छे, सरल वाक्यलाई तिर्यक कारकमा परिवर्तन गर्दा बहिनीले रोटो खायो हुन्छ । त्यसैगरी फुपू भात खानुहुन्छ । सरल वाक्यको तिर्यक कारक बनाउँदा फुपूले भात खानुभयो हुन्छ । यहाँ दार्चुलेली भाषाका सरल कारक नामपद बुनी र पुइजू तिर्यक कारकमा परिवर्तन हुँदा बुनाले र पुइजूले भएको छ । नेपाली भाषाका सरल कारक नामपद बहिनी र फुपू तिर्यक कारकमा परिवर्तन गर्दा क्रमशः बहिनीले र फुपूले हुन्छ । यसरी दार्चुलेली र नेपाली भाषामा नामका माध्यमबाट कारकको प्रस्तुति गर्दा समानता रहेको पाइन्छ ।

कारकको प्रस्तुति सर्वनामका माध्यमबाट हुँदा दार्चुलेली भाषामा मुई किताप पड्डु । सरल कारकको तिर्यक रूप मुइले किताप पड्या हुन्छ । ऊ लेखन्छ । को तिर्यकरूप उइले लेख्यो हुन्छ । उल्लेखित वाक्य सन्दर्भलाई नेपाली भाषामा परिवर्तन गर्दा म किताव पढ्छु । सरल कारकको तिर्यक रूप मैले किताव पढे हुन्छ । त्यसैगरी उ लेख्छु को तिर्यक रूप उसले लेख्यो हुन्छ । यहाँ दार्चुलेली भाषाका सरल कारक सर्वनाम पद मुइ, उइ, लाई, तिर्यक कारकमा परिवर्तन गर्दा मुईले, उइले, भएको छ भने नेपाली भाषामा सरल कारक सर्वनाम पद बहिनी र फुपू तिर्यक कारकमा परिवर्तन हुँदा क्रमशः बहिनीले र फुपूले भएको छ । यसरी सर्वनामका माध्यमबाट कारकको प्रस्तुति हुँदा दार्चुलेली र नेपाली भाषामा समानता देखिन्छ । कारकको

प्रस्तुति विशेषणका माध्यमबाट हुँदा दार्चुलेली भाषामा लामो मान्सु आयोको तिर्यक रूप लामा मान्सु आया हुन्छ । त्यसैगरी कालो बल्दु गयोको तिर्यक रूप काला बल्दु गया हुन्छ । उल्लिखित वाक्य सन्दर्भलाई नेपाली भाषामा प्रस्तुत गर्दा अग्लो मान्छे आयो हुने गर्दछ । सरल कारकको तिर्यक रूप अग्ला मान्छे आए हुन्छ । त्यसैगरी कालो गोरु आयो । सरल कारकको तिर्यक रूप काला गोरु आए हुन्छ । यहाँ दार्चुलेली भाषाका सरल कारक विशेषण पद लामा र काला तिर्यक कारक हुँदा लामो र कालो भएका छन् भने नेपाली भाषाका सरल कारक विशेषण पद अग्लो र कालो तिर्यक कारक हुँदा अग्ला र कालामा परिवर्तन भएका छन् । यसरी विशेषण मार्फत कारकको प्रस्तुति गर्दा दार्चुलेली र नेपाली भाषामा समानता रहेको छ । कारकको प्रयोगमा दार्चुलेली र नेपाली भाषामा ठूलो अन्तर नरहे पनि रूपविन्यास र ध्वनिको तहमा भने अन्तर रहेको पाइन्छ ।

सम्भावित त्रुटि

नानो भाइ आयो । निकी बैना तिनै हुन । कान्सी चेली स्कुल पडन्छे । आउना वर्षनमाइ हामी हिमालमाइ चढ्छौ । नानी केटी पढेकी छन् । उनुनका किताब निका छन् । त्यइ ठाउँ म पहिल्यै गएको छु । दार्चुलेली र नेपालीमा पाइने भिन्न भिन्न विशेषण शब्द, विशेषणबोधक स्त्रीलिङ्गी प्रत्ययको भिन्नता र सार्वनामिक विशेषणमा पाइने तिर्यक रूपको भिन्नताका कारण दार्चुलेली मातृभाषी सिकारुहरूले नेपाली भाषाको अभिव्यक्ति गर्दा उपर्युक्त वाक्यमा आएका पदको प्रयोग गरेर त्रुटि गर्न सक्छन् भनी सम्भावित त्रुटिको पहिचान गरिएको छ ।

सारांश

यस अध्यायमा व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । व्याकरणात्मक कोटिअन्तर्गतको लिङ्ग व्यवस्थामा स्त्रीलिङ्ग र पुलिङ्ग गरी दुइवटै लिङ्गको प्रयोग दार्चुलेली भाषामा भएपनि दार्चुलेली भाषामा मानवेत्तर नामको पनि लिङ्ग विधान छुट्टयाइएको पाइन्छ । जस्तै: बेली की रात रात, उइकी कुरडी, चडाकी घोल, सुकिली टोपी आदि प्रयोग गरिएको पाइन्छ । लिङ्ग व्यवस्थामा दार्चुलेली भाषामा नामिक शब्दको रूपमा भिन्नता रहेको पाइन्छ । भेदक विशेषणको प्रयोगमा दार्चुलेली भाषामा लिङ्ग भेद देखिदैन भने कुनै कुनै ठाउँमा निर्जीव वस्तुको पनि लिङ्ग भेद छुट्टयाउने गरिन्छ । यो नेपाली भाषाको व्याकरण व्यवस्थासँग केही फरक देखिन्छ । त्यसैगरी लिङ्का आधारमा रूपायन गर्दा इ इनी, नी प्रत्यय लागेर स्त्रीलिङ्गी बनाउने प्रचलन दार्चुलेली भाषामा

हुने हुँदा भिन्नता रहेको छ । त्यसैगरी वचनको प्रयोगमा पनि दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषामा प्रशस्त अन्तरहरू देखिन्छन् । दार्चुलेली भाषामा बहुवचनबोधक शब्दमा हमुन, तमुन, उनुन, आन, इन उन, प्रत्यय जोडेर बहुवचन बनाइन्छ । जुन नेपाली भाषाको व्याकरणबोधक 'हरू' को प्रयोगभन्दा केही भिन्न रहेको पाइन्छ । यसरी वचनको प्रयोगमा पनि दार्चुलेली र नेपाली भाषामा प्रशस्त भिन्नता पाइन्छ । वचनका आधारमा रूपायन गर्दा ओ, को कासाथै हर्नु प्रत्यय जोडेर नेपाली भाषामा बहुवचन बनाइन्छ भने दार्चुलेली भाषामा आन प्रत्यय थप्ने गरिन्छ । त्यसैगरी पुरुषको प्रयोगलाई हेर्दा दार्चुलेली र नेपाली भाषामा समान किसिमको रहेपनि रूपात्मक र ध्वन्यात्मक तहमा भिन्नता रहेको पाइन्छ । नेपाली भाषामा प्रथम पुरुष म, हामीको सट्टामा दार्चुलेली भाषामा मुइ, हम्, को प्रयोग गरिन्छ । त्यसैगरी द्वितीय पुरुष त, तिमि तपाईंको सट्टामा दार्चुलेली भाषामा तइ, तम, को प्रयोग गरिन्छ । नेपाली भाषाका तृतीय पुरुष सर्वनाम उ, उनी, उनीहरूको सट्टामा दार्चुलेली भाषामा उ, उन, उनुन् को प्रयोग गरिन्छ । पुरुषका आधारमा रूपायन गर्दा प्रथम र तृतीय पुरुषको प्रयोगमा समानता देखिएपनि द्वितीय पुरुषको रूपायनमा भिन्नता रहेको छ ।

आदर व्यवस्थाका सन्दर्भमा पनि दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषामा भिन्नता रहेको छ । नेपाली भाषामा आदरका तीन देखि पाँच तह छन् भने दार्चुलेली भाषामा आदरका दुई तह 'तइ' र 'तम्' मात्र प्रयोग गरिन्छन् । आदरको रूपायनलाई हेर्दा नेपाली भाषाका आदर रहित शब्दले दार्चुलेली भाषाका सबै आदर जनाउने हुँदा प्रयोगमा भिन्नता देखिन्छ । दार्चुलेली भाषामा स्तरीय नेपाली भाषामा भै आदरार्थी व्यवस्था पाइदैन । नेपाली भाषामा आदरका पाँच तह पाइन्छन् भने दार्चुलेली भाषामा आदरका दुई तहमात्र पाइन्छन् । दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक कोटि समान रहेपनि रूपायक प्रत्ययमा भिन्नता पाइन्छ । आदर व्यवस्थाका सन्दर्भमा पनि दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषामा भिन्नता रहेको छ । नेपाली भाषामा आदरका तीन देखि पाँच तह छन् भने दार्चुलेली भाषामा आदरका दुई तह 'तइ' र 'तम्' मात्र प्रयोग गरिन्छन् । यसैगरी कारकको प्रयोगलाई हेर्दा नेपाली भाषाका कर्ता कारक 'ले' विभक्ति जनाउने क्रिया दार्चुलेली भाषामा पनि 'ले' नै हुने गर्दछ । कर्म कारकका सन्दर्भमा हेर्दा नेपाली भाषाको 'लाई' विभक्ति दार्चुलेली भाषामा लेखा हुने गर्दछ । नेपाली भाषाको करण कारक जनाउने ले, द्वारा विभक्ति दार्चुलेली भाषामा ले, लेखा हुने गर्दछ । नेपाली भाषाको सम्प्रदान कारक जनाउने लाई, लागि, निम्ति, जनाउँन दार्चुलेली भाषामा लाई लेखा, निमित्तिर प्रयोग हुने गर्दछ । नेपाली भाषाको अपादान कारक जनाउँने देखि, बाट, कालागि दार्चुलेली

भाषामा बठे, बठइ, प्रयोग हुने गर्दछ । त्यसैगरी नेपाली भाषाका सम्बन्ध कारक जनाउँन आउँने को, का, की, रो, रा, री, नो, ना, नी, दार्चुलेली भाषा को, का, की, रो, रा, री, नो, ना, नी, नै हुने हुँदा दुवै भाषामा सम्बन्ध कारकको प्रयोगमा समानता रहेको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषाको कारक व्यवस्थामा पनि भिन्नता रहेकोले रूपायनका दृष्टिले असमानता रहेको छ ।

अध्याय छ

काल, पक्ष, भाव/वृत्तिका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा

काल, पक्ष र भाव, वा वृत्ति क्रियासँग सम्बद्ध व्याकरणात्मक कोटि हुन् । यी प्रायः एकअर्कासँग सम्बन्धित भएर व्यक्त हुन सक्छन् (अधिकारी, २०४९, पृ. ११७) । यिनलाई व्यक्त गर्ने रूपायनिक विभेदकहरू सीमित भएकाले पनि यिनी एक अर्काका लागि अर्न्तमिश्रित एवम् अन्तः सङ्क्रमित स्थितिमा रहेका हुन्छन् । वाक्यमा क्रियाले सङ्केत गर्ने समयलाई काल भनिन्छ । भाषिक सन्दर्भमा यसले कथन समयका सापेक्षतामा कुनै परिस्थितिले समयलाई जनाउँछ । यस परिप्रेक्ष्यमा दृष्टिगत गर्दा कथन क्षणका सापेक्षतामा भएको र हुँदा कार्यव्यपारको अधिकरण रहेको समय नै भाषिक काल हो भने पक्ष भनेको कुनै कालगत क्षेत्रभित्र हुने घटना वा कार्यव्यपारको विशेष अवस्था नै पक्ष हो । पक्षले खास कालको परिवेशभित्र क्रियाका कार्यको प्रकृति तथा वितरणलाई जनाउँछ (अधिकारी, २०४९, पृ. १२१) । परम्परागत रूपमा कालको सुक्ष्म वा अवान्तर भेद नै पक्ष हो । क्रियाद्वारा वक्ताका मनोभाव वा मनोवृत्ति जनाउने कोटिलाई भाव वा वृत्ति भनिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. १२५) । नेपाली भाषाका परिप्रेक्ष्यमा हेर्ने हो भने पक्ष भनेको कुनै कालका परिवेशमा व्यक्त हुने कार्य व्यपारको अवस्था वा वितरण हो । भाव भन्नाले मानसिक प्रतिक्रिया, प्रवृत्ति, मनोवृत्ति वा अर्थ भन्ने बुझिन्छ । यसैले क्रियाबाट निश्चय, अनिश्चय, सम्भावना, विन्ति, इच्छा, आज्ञा आदि व्यक्त गर्नु क्रियाको भाव हो । यसै सन्दर्भमा काल, पक्ष र भावका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन निम्नअनुसार गरिएको छ ।

काल, पक्ष, भाव/वृत्तिका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना

काल क्रियाको समय सङ्केतक कोटि हो । सामान्यतः जसरी बाह्य जगत्मा समयलाई भूत, वर्तमान र भविष्यत् गरी तीन क्षेत्रमा विभाजित गरिन्छ । त्यसरी नै व्याकरणात्मक काललाई पनि तीन भागमा छुट्याउन खोजिन्छ । तर रूपायनिक विशेषताहरूले विभेदित भई व्यक्त हुन सकेमा मात्र कालहरू व्याकरणात्मक आधारमा विभेदित मानिन सक्छन् (अधिकारी, २०४९, ११७) । पक्षले खास कालको परिवेशभित्र क्रियाका कार्यको प्रकृति तथा वितरणलाई जनाउँछ । त्यसैले यसबाट क्रियाका विभिन्न अवस्था वा चरणहरू व्यक्त हुन्छन् । क्रियाद्वारा वक्ताको मनोभाव वा मनोवृत्ति जनाउने कोटिलाई भाव वा वृत्ति भनिन्छ । काल, पक्ष र भावका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन र तुलना निम्नअनुसार गरिएको छ ।

कालका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन

दार्चुलेली भाषामा क्रियापदको भूत र अभूत कालका आधारमा रूपायन भएको पाइन्छ । दुवै कालमा सहायक क्रियापदको करण र अकरणका रूपावलीहरू तयारपारी तिनको निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ ।

सहायक क्रियापद 'छ्' को रूपायन : दार्चुलेली भाषाको सहायक क्रियापद 'छ्' का भूत र अभूत कालका करण र अकरण क्रियाको रूपायनलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ ।

तालिका १८

करण/अकरण क्रियाको सहायक क्रियापद 'छ्' का आधारमा रूपायन

काल	ध्रुवीयता	दार्चुलेली भाषा			नेपाली भाषा		
		पुरुष	एकवचन	बहुवचन	एकवचन	बहुवचन	
भूत	करण	प्रथम	थ्या	थ्या	थिए	थियोँ	
		द्वितीय	थेइ	थ्या	थिइस्	थियो	
		तृतीय	थ्यो	थ्या	थियो, थिई	थिए	
	अकरण	प्रथम	नथ्या	नाइथ्या	थिइन्	थिएनौँ	
		द्वितीय	नथी	नाइथ्यी	थिइन्	थिएनौ	
		तृतीय	नथ्यो	नाइथ्या	थिइनस्	थिएनन्	
	अभूत	करण	प्रथम	छौँउ	छन	छु	छौँ
			द्वितीय	छइ	छौ	छस्, छ्यौ	छौ
			तृतीय	छ	छन्, छिन्	छ, छिन्	छन्
अकरण		प्रथम	नाइथीन	छैनौँ	छैनँ	छैनौँ	
		द्वितीय	नाइथी	नाइथिन्	छैनस्	छैनौ	
		तृतीय	नाइथी	नाइथिन्	छैन	छैनन्	

माथिको तालिकामा आएका दार्चुलेली भाषिकाका /थ्यो, थ्या, थि, लाथ्या, लारइथ्या/जस्ता भूत कालका करण क्रियाहरू /नाइथ्योँ, नाइथ्या, नाइथी, लाथ्या, लारइथी, लारइथ्या/ जस्ता भूत कालकै अकरणमा रूपायित भएका छन् । यस्तै अभूत कालका करण

क्रियापदहरू/छु, छौं, छइ, छओ, छ, छन्, इन्/ अकरणमा रूपायन हुँदा/छैनं, छैनौं, छैनइ, छैनओ, छैन, छैनन्/ मा रूपायित भएका छन् । दार्चुलेली भाषाका भूत र अभूत कालका करण तथा अकरण क्रियापदहरू द्वितीय पुरुष एकवचन र बहुवचन तथा तृतीय पुरुष बहुवचनमा नेपाली भाषाभन्दा भिन्न छन् । दार्चुलेली भाषामा यस्ता क्रियापदको अन्तमा /इ, या, ओ/ जस्ता रूपायक प्रत्यय लागेका छन् भने नेपाली भाषाका क्रियापदमा 'छस्, औ, ए जस्ता रूपायक प्रत्यय लागेका देखिन्छन् । भूत कालको तृतीय पुरुषका करण क्रियामा /न/ दार्चुलेली भाषामा कुनै परिवर्तन भएको देखिँदैन भने नेपाली भाषामा 'यो' प्रत्यय 'ए' मा परिवर्तन भएर दार्चुलेली भाषाभन्दा भिन्न देखिएको छ । यी क्रियापदका रूपमा देखिने भिन्नताका कारण दार्चुलेली मातृभाषी सिकारुहरूलाई नेपाली भाषाको अभिव्यक्ति गर्दा कठिनाइ उत्पन्न हुने देखिन्छ ।

कालका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना

काल समय सङ्केतक व्याकरणात्मक कोटि हो । सामान्यतः काल भूत र अभूत गरी दुई किसिमका हुन्छन् । क्रियाद्वारा काम भैरहेको जनाउन भूतकालको प्रयोग हुन्छ भने सो,बाहेकको स्थिति जनाउन अभूतकालको प्रयोग गरिन्छ । तार्किक दृष्टिले काल सामान्यतः तीन किसिमका हुन्छन् : भूत, वर्तमान र भविष्यत् । वक्ताले आफ्नो अभिव्यक्ति प्रकट गर्दाका समय बिन्दुलाई आधार मानेर क्रियाको समय अभिव्यक्त गर्ने व्याकरणिक कोटिलाई काल भनिन्छ । नेपाली भाषामा जस्तै दार्चुलेली भाषामा पनि काल भूत र अभूत गरी दुई किसिमका छन् । वर्तमान कालले अहिलेको समय जस्तै जान्छु, खान्छु, भन्छु, हेर्छु आदिलाई जनाउँछ । भूतकालले अघिको समय गए, खाए, लेखे जनाउँछ भने भविष्यत् कालले पछिको समय जानेछु, खानेछु, लेखौंला आदिलाई जनाउँछ । आधुनिक नेपाली व्याकरणमा उपर्युक्त तीन परम्परित काललाई दुई भागमा समेटेर प्रस्तुत गरिएको छ । परम्परागत व्याकरणले नेपाली भाषाका काललाई वर्तमान, भूत र भविष्यत् गरी तीन भागमा वर्गीकरण गरेको भए तापनि आधुनिक दृष्टिमा यसलाई भूत र अभूत गरी दुई भागमा विभाजन गरेको पाइन्छ । तसर्थ दार्चुलेली भाषामा पनि क्रियापदको माध्यमबाट कालको प्रस्तुति गरिएको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषामा कालको प्रयोगको अवस्था निम्नानुसार रहेको छ ।

तालिका १९

कालका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा

दार्चुलेली भाषा		नेपाली भाषा	
भूतकाल	अभूतकाल	भूतकाल	अभूतकाल
क्रियापद उइले खायो ।	ऊ खान लाछ ।	उसले खायो ।	ऊ खान्छ ।
ऊ खान लाथ्यो ।	ऊ खालो ।	उसले खाएको थियो ।	ऊ खाने छ ।
उइले नाइ खायो ।	ऊ नाइ खान लारयो ।	उसले खाएको थिएन ।	उसले खाएको छ ।
ऊ न खान लाथ्यो ।	ऊ न खालो ।	ऊ खादैनथ्यो ।	उसले खाएको हुने छ ।
उइले खाया नथ्यो ।	ऊखान नाइ लारयो ।	उसले खाएको थिएन ।	उसले खाएको छैन ।
	ऊ खान्या न हो ।		उसले खाएको हुने छैन ।
	ऊ नाइ खान लारयो ।		ऊ खादैन ।
	ऊ न खाएयो हो ।		ऊ खाने छैन ।
	उइले नाइ खाइ राख्यो ।		उसले खाएको छैन ।
	ऊ नखाया होलो ।		उसले खाएको हुने छैन ।

माथिको तालिकामा प्रस्तुत कालिक विवरणलाई हेर्दा दार्चुलेली भाषामा उइले खायो । भूतकालको उइले खायो । ऊ खालो अभूतकाल हुन्छ । त्यसैगरी ऊ खान लाथ्यो भूतकालको ऊ खानलाछ वा ऊ खान लारया होलो । अभूतकालमा हुन्छ । उइले नाइ खायो । भूतकालको उइले नाइ खाइराख्यो । ऊ न खालो । उइले नखाया होलो अभूतकाल हुन्छ । अनि ऊ नखानलाथ्यो भूतकालको ऊ नाइ खान लारयो उ नखालो अभूतकाल हुन्छ । त्यसैगरी उइले खाया नथ्यो । भूतकालको उइले खाया नाइथी । ऊ न खालो । अभूतकाल हुन्छ ।

यसरी क्रियापदका माध्यमबाट व्याकरणात्मक कोटिको अवस्थालाई प्रस्तुत वाक्यका आधारमा हेर्दा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाका कालबोधक रूपायक प्रत्ययहरूमा धेरै कुरामा समानता पाइन्छ । दार्चुलेली भाषाका भूतकालिक रूपहरूमा थ्यो, थि, थ्या, लाथि, लाथ्या, लाथ्यो, लागि रइथ्यो, लागि रइथी, लागि रइथ्या जस्ता भूतकालिक रूपहरू जोडिएका पाइन्छन् भने अभूतकालिक क्रियापदमा लारयौं, लारयान, लारयो, लान्छ, न्याछ, न्याछन्, लारयाछन्, ल्यन्ता, भान्ता, अउन्ता जस्ता रूपहरूको प्रयोग हुने गर्दछ । दार्चुलेली भाषा र नेपाली

भाषाको व्याकरणिक व्यवस्थामा भिन्नता नदेखिएपनि रूपविन्यास र ध्वनिको तहमा भिन्नता देखिन्छ ।

पक्षका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन

दार्चुलेली भाषामा भूत कालको पूर्ण, अपूर्ण, अज्ञात र अभ्यस्त पक्षका आधारमा तथा अभूत कालको पूर्ण र अपूर्ण पक्षका आधारमा रूपायन हुन्छ । यहाँ भूत काल र अभूत कालका पक्षको अलग अलग वर्णन गरिएको छ ।

भूत कालको पक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन : दार्चुलेली भाषामा भूत कालका पूर्ण, अपूर्ण, अज्ञात र अभ्यस्त गरी जम्मा चार ओटा पक्ष छन् । यी चार ओटै पक्षमा आधारित दार्चुलेली भाषाको 'गरदु' अर्थमा प्रयोग हुने /गर्नु/ धातुका क्रियाको रूपायनलाई निम्न अनुसार वर्णन गरिएको छ ।

तालिका २०

भूतकालका पक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन

पक्ष	दार्चुलेली भाषा		नेपाली भाषा	
	एकवचन	बहुवचन	एकवचन	बहुवचन
अपूर्ण	गद्दु लाथ्यो	गद्दु लाथ्या	गर्दै थिएँ	गर्दै थियोँ
	गद्दुलाथेइ	गद्दु लाथया, गरदुइलाथ्या	गर्दै थिइस्	गर्दै थियौ
पूर्ण	गरया थ्या	गरन्थ्या	गर्दै थियो, गर्दै थिइ	गर्दै थियोँ
	गर्याको/गर्याकि थ्या	गरयाका थ्या, गरिथ्या	गर्को थिएँ/गर्की थिएँ	गर्का थियोँ
अज्ञात	गरिथ्यु, गरन्थ्या	गरनथ्या	गर्को/गर्की थिइस्	गर्का/की थियोँ
	गरिछन्	गरयारइछन्	गरेछु, गरिछु	गरेछौँ
			गरेछ, गरिछ	गरेछन्

माथिको तालिकामा दार्चुलेली भाषाको भूत कालका क्रियापदहरू पूर्ण, अपूर्ण, अज्ञात र अभ्यस्त पक्षमा रूपायित भएका छन् । दार्चुलेली भाषामा भूत कालका क्रियाको रूपायन नेपाली भाषामा जस्तै चार ओटै पक्षमा व्यक्त भएको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषाको अपूर्ण पक्षको एकवचनमा /दु/ बहुवचनमा /दाइ/ र स्त्रीलिङ्गमा /दि/ प्रत्यय लागेका देखिन्छन् भने नेपाली भाषामा 'तै' वा 'दै' मात्र लागेर दार्चुलेली भाषाभन्दा भिन्न तरिकाले क्रियाको रूपायन भएको पाइन्छ । यस्तै दार्चुलेली भाषाको पूर्ण पक्षमा /गरयाको, याका, याकि/ प्रत्यय लागेको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा एको, एका, एकी प्रत्यय लागेका देखिन्छन् । पूर्ण पक्षका रूपावलीमा भने समानता देखिन्छ । दार्चुलेली भाषिकाको अज्ञात पक्षमा धातुका पछाडि /थ्यो थ्या, थि/ प्रत्यय लागेपछि /थ्या, थ्यौँ, थिइ/ आदि जस्ता सहायक क्रियापद लागेका छन् भने नेपाली भाषामा धातुका पछाडि 'ए, इ' प्रत्यय लागेर क्रियापदको रूपायन भएको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषाका अभ्यस्त पक्षमा धातुका पछाडि /या, इ/ प्रत्यय र त्यसपछि सहायक क्रियापद लागेका छन् भने नेपाली भाषामा संकुचित क्रियाको प्रयोग गरेर दार्चुलेली भाषाभन्दा भिन्न रूप बनेका छन् । अभ्यस्त पक्षका क्रियापदमा पनि भिन्नता थोरै र समानता बढी देखिन्छ । दार्चुलेली र नेपाली भाषाका पक्षका आधारमा रूपायित क्रियाको तुलना गर्दा अपूर्ण र अभ्यस्त पक्षका क्रियापदहरू समान देखिन्छन् भने पूर्ण र अज्ञात पक्षका क्रियापदहरू भिन्न देखिन्छन् । यस्तो भिन्नताले दार्चुलेली मातृभाषी सिकारुहरूले नेपाली भाषाको अभिव्यक्ति गर्दा कठिनाई उत्पन्न हुने देखिन्छ ।

अभूत कालको पक्षका आधारमा क्रियापदको रूपायन : दार्चुलेली भाषामा अभूत कालका अपूर्ण र पूर्ण गरी जम्मा दुई ओटा पक्ष छन् । यी दुवै पक्षमा आधारित दार्चुलेली भाषाको 'गरदु' अर्थमा प्रयोग हुने /गर्/ धातुका क्रियाको रूपायनलाई निम्नानुसार वर्णन गरिएको छ ।

तालिका २१

अभूतकालको पक्षका आधारमा रूपायन

पक्ष	दार्चुलेली भाषा	नेपाली भाषा
अपूर्ण	गददुलाछौं, छु, गददुलाछइ, छइ	गददुलारयौ छौं गद्दाइ छओ, गद्दि छओ
		गदैं छु, गरदया छु गदैं छस्, गर्दि छेस्, गर्दी गदैं छौ छ्यौ
	गद्दइ छइ, गद्दि छइ	गद्दाइ छन्, गद्दि छन्
	गददुलारया हुन्या छउ	गदैं लारया हुन्या छउ
	गदैं/गद्दि हुन्या छइ	गदैं हुने छु गदैं हुने छस्/हुने छेस्
	गरदैं हुन्या छ	गदैं हुने छ गदैं हुने छन्
पूर्ण	गन्या छउ गन्याइ छइ गन्या छउ	गरेको छु, गरेकी छु
	गन्या छइ, गन्याइ छइ गन्या छ, गन्याइ छ	गरेका छौं गरेको छस्, गरेकी छेस्
	गन्या छन्, गन्याइ छ	गरेका/गरेकी छौ गरेको छ, गरेका/की
	गन्याको/गन्याकि हुन्या छु	गरेका छन् गरेको हुने छु, गरेकी हुने गरेका हुने छौं छु
	गन्याको हुन्या छइ	गरेका हुने छौं
	गन्याकि हुन्या छइ	गरेकी हुने छेस्/छ्यौ
	गन्याको हुन्या छ	गरेका हुने छन्
	गन्याकि हुन्या छ	गरेकी हुने छे

माथिको तालिकामा आएका दार्चुलेली भाषाका अभूत कालको एकवचन र बहुवचनका क्रियापद अपूर्ण पक्ष र पूर्ण पक्षमा रूपायित भएका छन् । दार्चुलेली भाषामा अभूत कालका क्रियाको रूपायन नेपाली भाषामा जस्तै दुई ओटा पक्षमा व्यक्त भएको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषाकाको अपूर्ण पक्षमा धातु र रूपायक प्रत्ययका बिचमा एकवचनमा /दइ/, बहुवचनमा /दाइ/ र स्त्रीलिङ्गमा /दि/ तथा /न्या/ प्रत्यय लागेका छन् भने नेपाली भाषामा तै वा दै, प्रत्यय लागेर दार्चुलेली भाषाभन्दा भिन्न क्रियापदको रूपायन भएको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषाको पूर्ण पक्षमा धातु र रूपायक प्रत्ययका बिचमा /याको, याका, याकि, न्या/ प्रत्यय

लागेको पाइन्छ भने नेपाली भाषामा 'एको, एका, एकी, ने' प्रत्यय लागेर क्रियाको रूपायन भएको पाइन्छ। दार्चुलेली र नेपाली भाषाका अभूत कालका दुवै पक्षका क्रियापद मध्ये प्रथम पुरुष र तृतीय पुरुषका रूपायक प्रत्ययहरू समान छन् भने द्वितीय पुरुषमा भिन्नता देखिन्छ। यसैगरी पूर्ण पक्षका क्रियापदमा समानता देखिन्छ भने अपूर्ण पक्षका क्रियापदहरू भिन्न छन्। नेपाली भाषामा सहायक क्रियापदमै लिङ्ग र वचन सूचक प्रत्यय लागेको हुन्छ तर दार्चुलेली भाषामा यसका अतिरिक्त धातु र रूपायक प्रत्ययको विचमा आउने /ओ, इ, आ/ जस्ता प्रत्ययले क्रमशः पुलिङ्ग एकवचन, स्त्रीलिङ्ग एकवचन र बहुवचन तथा आदर बुझाएका देखिन्छन्। यस्ता प्रत्यय नेपाली भाषामा पाइँदैनन्। क्रियापदको विचमा लाग्ने यस्ता प्रत्ययगत भिन्नताले दार्चुलेली मातृभाषी सिकारुहरूलाई नेपाली भाषाको अभिव्यक्ति गर्दा कठिनाइ हुने देखिन्छ।

पक्षका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना

पक्षले क्रियाको कार्यको अवस्था तथा वितरणलाई जनाउँछ। क्रियाको पक्षले त्यसकालको सीमा भित्र भएको घटना वा कार्य विशेषको अवस्थालाई बुझाउँछ। पक्ष क्रियासँग सम्बद्ध व्याकरणात्मक कोटि हो। परम्परागत व्याकरणमा पक्षलाई कालको भेदका रूपमा देखाएको पाइन्छ, जुन उपयुक्त देखिँदैनन्। (अधिकारी, २०४९, पृ. १२१)। किनभने पक्षले क्रियाको आन्तरिक प्रकृतिलाई जनाउँछ भने कालले चाहिँ क्रियाको बाह्य परिवेशमात्र जनाउने हुन्छ। यसले समयको सूक्ष्म रूपलाई सङ्केत गर्छ। यसले काम कुन समयमा भयो भन्ने कुरा बताउँछ। समयमा काम भएको नभएको, अघिदेखि भएको वा भर्खरै सकिएको बारे पनि सङ्केत गर्छ। (बन्धु, २०५०, पृ. ७४)। काल समयको मोटो विभाजनका रूपमा र पक्ष त्यसको मसिनो विभाजनका रूपमा देखिन्छ। पक्षले खास कालको परिवेशभित्र रहेर क्रियाको कार्यको प्रकृति तथा वितरणलाई जनाउँछ। त्यसैले यसबाट क्रियाका विभिन्न अवस्था वा चरण व्यक्त हुन्छन्। पक्षलाई काल भित्रको काल वा समयभित्रको समय पनि भनिन्छ। नेपाली भाषामा जस्तै दार्चुलेली भाषामा पनि पक्ष सामान्य, अपूर्ण, पूर्ण अभ्यस्त र अज्ञात गरी पाँच किसिमका छन्। सामान्य पक्षमा क्रियापदका सामान्य रूपको प्रयोग हुन्छ। अचिन्हित रूपको सामान्य पक्ष जनाउँछन्। अपूर्ण पक्षले कार्यको निरन्तरतालाई जनाउँछ। पूर्ण पक्षले कार्यको पूर्णतालाई जनाउँछ। अभ्यस्त पक्षले कार्यको आवृत्ति वा अभ्यस्त भाव जनाउँछ। त्यसै प्रकारले अज्ञात पक्षले पहिले थाहा नभइसकेको पछि अनुभव गरेको अवस्थालाई जनाउँछ।

अभ्यस्त पक्ष र अज्ञात पक्ष भूतकालका परिवेशमा मात्र आउँछन् । दार्चुलेली भाषामा यसको प्रयोग निम्नअनुसार रहेको छ ।

तालिका २२

पक्षका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा

पक्ष	दार्चुलेली भाषा	नेपाली भाषा
पूर्ण	बुनाले खाइसक्या थ्यो ।	भाइले खाएको थियो ।
	बुनाले खाइसक्या छ ।	भाइले खाएको छ ।
	बुनाले खाइसक्या होलो ।	भाइले खाएको हुनेछ ।
अपूर्ण	बुना खान्नाथ्यो ।	भाइ खादै थियो ।
	बुना खान्नाछ ।	भाइ खादै छ ।
	बुना खान्नारया होलो ।	भाइ खादै हुनेछ ।
अज्ञात	बुनाले खाइछ ।	भाइले खाएछ ।
	बुनालेखाया रइछ ।	
अभ्यस्त	बुनाले खाइथ्यो ।	भाइ खान्थ्यो ।
	बुनाले खाई थ्यो ।	

प्रस्तुत तालिकामा नेपाली भाषाका अपूर्ण पक्ष अन्तर्गतका वाक्यहरू क्रमशः भाइ खादै छ । भाइ खादै थियो । भाइ खादै हुने छ । वाक्यहरूलाई क्रमशः दार्चुलेली भाषामा रूपान्तरण गर्दा भाइ खानलाछ । भाइ खान्नाथ्यो । भाइ खानलारया होलो । वाक्यको प्रयोग भएको छ । यसरी हेर्दा नेपाली भाषाका सापेक्षतामा दार्चुलेली भाषामा कालको प्रस्तुतीकरणमा रूप र ध्वनिमा भिन्नता देखिन्छ ।

दार्चुलेली भाषाका पूर्ण पक्ष अन्तर्गतका वाक्यहरूमा बुनाले खाइसक्या थ्यो । बुना खानलाछ । बुना खानलारया होलो । वाक्यलाई नेपाली भाषामा रूपान्तरण गर्दा भाइले खाएको थियो, भाइले खाएको छ, भाइले खाइसकेको हुनेछ, जस्ता रूपहरूको प्रयोग हुने गर्दछ । नेपाली भाषाको पूर्ण पक्षका लागि प्रयुक्त क्रियापद र दार्चुलेली भाषामा प्रयुक्त क्रियापदहरूमा व्याकरणिक दृष्टिले समानता रहेपनि रूप र ध्वनिमा व्यापक अन्तर रहेको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषाको अज्ञात पक्ष अन्तर्गत बुनाले पडिछ । वाक्यलाई नेपाली भाषामा परिवर्तन गर्दा भाइले

पढेछ भन्ने हुन्छ । त्यसैगरी नेपाली भाषाको अभ्यस्त पक्ष अन्तर्गतको वाक्य भाइ पढथ्यो वाक्य लाई दार्चुलेली भाषामा परिवर्तन गर्दा बुना पडन्थ्यो भनी प्रयोग गरिएको छ । यहाँ दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषामा पक्ष जनाउन प्रयोग भएका क्रियापदहरूमा रूपगत र ध्वन्यात्मक भिन्नता रहेको छ । पक्षको प्रयोगमा दार्चुलेली र नेपाली भाषामा भिन्नता नदेखिए पनि रूपविन्यास र ध्वनिको तहमा भने व्यतिरेकी भिन्नता रहेको पाइन्छ ।

भूतकालको क्रियापद प्रयोगका सम्भावित त्रुटि

रमा हिजो तिमी कहाँ भान लाथे ? उनीहरू काम गददु लाथेए । सीताले काम गरी छइ । दार्चुलेली भाषाका क्रियाको रूपायन अपूर्ण र अज्ञात पक्षमा नेपाली भाषाभन्दा भिन्न हुने भएकाले दार्चुलेली मातृभाषीहरूले नेपाली भाषाको अभिव्यक्तिका क्रममा उपर्युक्त वाक्यहरूको प्रयोग गरेर त्रुटि गर्न सक्छन् भनी सम्भावित त्रुटिको पहिचान गरिएको छ ।

अभूतकालको क्रियापद प्रयोगका सम्भावित त्रुटि

मुइले काम गरेकी छु । तँ मामाघर भान छइ । तिमी अभै काम गर्दै छौत । अभूत कालमा अपूर्ण पक्षको द्वितीय पुरुषका रूपायक प्रत्ययहरू तथा धातु र रूपायक प्रत्ययका बिचमा आउने लिङ्ग, वचन र आदर बोधक प्रत्ययको भिन्नताका कारण दार्चुलेली मातृभाषी सिकारुहरूले नेपाली भाषाको अभिव्यक्ति गर्दा माथिको उदाहरणमा दिइएका जस्ता वाक्यको अभिव्यक्ति गरेर त्रुटि गर्न सक्छन् भनी सम्भावित त्रुटिको पहिचान गरिएको छ ।

भाव/वृत्तिका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन

क्रियाद्वारा वक्ताको मनोभाव वा मनोवृत्ति जनाउने कोटिलाई भाव वा वृत्ति भनिन्छ । नेपाली भाषामा व्याकरणात्मक कोटिले चिन्हित हुन सक्ने भाव मुख्यतया तीन किसिमका छन् (अधिकारी, २०४९, पृ.१२५) । विध्यर्थ, सम्भावनार्थ र सङ्केतार्थ, यसबाहेक कुनै विशेष भाव नजनाई वाक्यको सामान्य अवधारणा मात्र बुझाउनेलाई सामान्यार्थ भनिन्छ । दार्चुलेली भाषामा भाव वा अर्थका आधारमा क्रियाको रूपायन विध्यर्थ (इच्छार्थ, आज्ञार्थ) र सम्भावनार्थ गरी दुई ओटा अर्थका आधारमा भएको पाइन्छ । त्यस्तै यी भावको करण र अकरणमा पनि रूपायन हुन्छ । यहाँ यी भावको करण अकरण दुवैका आधारमा रूपायन गरी वर्णन गरिएको छ ।

क्रियाको विध्यर्थ (इच्छार्थ, आज्ञार्थ) करणका आधारमा रूपायन

दार्चुलेली भाषामा क्रियाको विध्यर्थ (इच्छार्थ, आज्ञार्थ) करणका आधारमा हुने रूपायनलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ ।

तालिका २३

विध्यर्थ (इच्छार्थ, आज्ञार्थ) करण क्रियाका आधारमा रूपायन

धातु	पुरुष	दार्चुलेली भाषा		नेपाली भाषा	
		एकवचन	बहुवचन	एकवचन	बहुवचन
सिक्	प्रथम	सिक्कुँ	सिक्दउ	सिक्कुँ	सिक्कौँ
	द्वितीय	सिक्, सिक्केइ	सिक्क्या	सिक्, सिक्, सिक्केस्, सिक्के	सिक्के
	तृतीय	सिक्कौन	सिक्कुन	सिक्कोस्, सिक्कुन	सिक्कुन्
हेर	प्रथम	हेर	हेरौँ	हेरुँ हेर,	हेरौँ
	द्वितीय	हेर, हेरन्ना	हेर्या	हेरे, हेर	हेरे
	तृतीय	हेरौन	हेरौन्	हेरोस्, हेरुन्	हेरुन्

माथिको तालिकामा दार्चुलेली भाषाका विध्यर्थ (आज्ञार्थ र इच्छार्थ) करण क्रियापदको रूपायन प्रस्तुत गरिएको छ । दार्चुलेली भाषाको /उँ, औँ, येइ, या, औँ, उन्/ जस्ता रूपायक प्रत्ययहरूले विध्यर्थ करण एकवचन र बहुवचन बुझाएका छन् । दार्चुलेली भाषाका र नेपाली भाषाका विध्यर्थ करणका क्रियापदहरू मध्ये दार्चुलेली भाषामा द्वितीय पुरुष एकवचनको स्त्रीलिङ्गी रूप र तृतीय पुरुष एकवचनका रूपमा भिन्नता पाइन्छ । यस भिन्नताले दार्चुलेली मातृभाषी सिकारुहरूलाई नेपाली भाषाको अभिव्यक्तिका क्रममा कठिनाइ उत्पन्न हुन सक्ने देखिन्छ ।

सम्भावनार्थ भावका क्रियाको करणका आधारमा रूपायन

दार्चुलेली भाषामा सम्भावनार्थ भावका क्रियाको करणका आधारमा हुने रूपायनलाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ ।

तालिका २४

सम्भावनार्थ भावका क्रियाको करणका आधारमा रूपायन

धातु	पुरुष	दार्चुलेली भाषा		नेपाली भाषा	
		एकवचन	बहुवचन	एकवचन	बहुवचन
धेक्/	प्रथम	धेक्लो	धेक्ला	देखुँला	देखौँला
देख्	द्वितीय	धेकलइ/धेकली	धेकला	देख्लास्/देख्लिस्/ देखौली	देखौला
	तृतीय	धेकलो/धेकली	धेकन्ना	देख्ला/देख्ली/देख्लिन	देख्लान्
कास्/	प्रथम	कासलो	कासन्ना	खोकुँला	खोकौँला
खोक्	द्वितीय	कासल्लइ/कासला	कासन्ना	खोक्लास्/खोक्लिस्/ खोकौली	खोकौला
	तृतीय	कासलो/कासलि	कासन्ना/कासन्निन	खोक्ला/खोक्ली/ खोक्लिन्	खोक्लान

माथिको तालिकामा प्रस्तुत दार्चुलेली भाषाका सम्भावनार्थ भावका करण क्रियाको एक वचनमा /उँला, लाइ, लि, ला, लि/ र बहुवचनमा /औँला, ओला, ओलि, न्नान्, न्निन्/ जस्ता रूपायक प्रत्ययहरू लागेर सम्भावनार्थक करण क्रियाका रूपहरूको निर्माण भएको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषाका /धेक् कास्/ धातुहरू नेपाली भाषामा 'ख्' र 'खोक्' जस्ता रूपमा परिवर्तन भएका छन् । नेपालीमा सम्भावनार्थक क्रियाका रूपहरू बन्न एक वचनमा उँला, लास्, लिस्, ला, ली, औली, लिन् र बहुवचनमा औँला, यौला, लान् जस्ता रूपायक प्रत्ययहरू लागेका पाइन्छन् । दार्चुलेली र नेपाली भाषाका केही धातुका संरचनामा भिन्नता पाइन्छ । यस्तो भिन्नता सबै धातुमा नपाइने भए तापनि माथि प्रस्तुत गरिएका धातुका रूपमा भिन्नता पाइन्छ । धातुमै भिन्नता भएपछि तिनका रूपमा पनि भिन्नता हुनु स्वाभाविक देखिन्छ । धातुमा लाग्ने प्रत्ययहरूलाई हेर्दा द्वितीय पुरुष एक वचनका रूपमा दार्चुलेलीमा /लइ, लाइ, लि/ जस्ता रूप पाइन्छन् भने नेपालीमा 'लास्, लिस्' जस्ता रूपायक प्रत्ययहरू पाइन्छन् । यसबाट धातुका मूल संरचना र द्वितीय पुरुष एक वचनका रूपायक प्रत्ययमा भिन्नता देखिन्छ । यस्तो भिन्नताले दार्चुलेली मातृभाषी सिकारुहरूलाई नेपाली भाषाको अभिव्यक्तिका क्रममा कठिनाइ उत्पन्न हुन सक्ने देखिन्छ ।

भावका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना

वक्ताको मनोभाव वा मनोवृत्ति जनाउने व्याकरणात्मक कोटिलाई भाव भनिन्छ । नेपाली भाषाका दृष्टिले चिन्हित हुन सक्ने भाव मुख्यतया तीन किसिमका छन् । १) विध्यर्थ (२) सम्भावनार्थ ३) सङ्केतार्थ (अधिकारी, २०७१, पृ. १३८) । क्रियामा निहित इच्छा, सम्भावना, आज्ञा, आदि वक्ताको आशय अर्थ वा भाव अभिव्यक्ति गर्ने धारा अर्थ हो । यसलाई नेपालीमा भाव भनिन्छ । नेपाली भाषामा जस्तै दार्चुलेली भाषामा भावका सामान्यार्थ, आज्ञार्थ, इच्छार्थ, सम्भावनार्थ र सङ्केतार्थ गरी पाँच तह छन् । क्रियाबाट सामान्य अभिप्रायमात्र बुझाउने भावलाई सामान्यार्थ भनिन्छ । क्रियापदबाट आज्ञा, आदेश, अनुरोध, आदि भाव बुझाउने भावलाई आज्ञार्थ, भाव भनिन्छ । वाक्यमा अनुरोध प्रार्थना आदि बुझाउने भावलाई इच्छार्थ भाव भनिन्छ । वाक्यमा अनुमान वा सम्भावना बुझाउने भावलाई सम्भावनार्थ, र कार्य कारणको स्थिति बुझाउने भावलाई सङ्केतार्थ भाव भनिन्छ । दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषामा रहेको भावको अवस्थालाई निम्नअनुसार देखाउन सकिन्छ ।

तालिका २५

भाव वा अर्थका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा

भाव	दार्चुलेली भाषा	नेपाली भाषा
आज्ञार्थक	तई घर भा ।	त घर जा ।
इच्छार्थक	तइ निको मान्सु होइभेइ ।	त राम्रो मान्छे बने ।
सम्भावनार्थक	तिन घर भाला ।	तिनीहरू घर जालान ।
सङ्केतार्थक	पानी पड्यावटी धान निका हुन्ना ।	पानी परे धान सप्रिएला ।

माथिको तालिकामा आज्ञार्थ भाव जनाउने वाक्य दार्चुलेली भाषाको तई घर भा । वाक्य नेपाली भाषामा त घर जा, हुने गर्दछ । त्यसैगरी दार्चुलेली भाषामा इच्छार्थक भाव जनाउने वाक्य तइ निको मान्सु होइभेइ । वाक्य नेपाली भाषामा त राम्रो मान्छे बने, भन्ने गरिन्छ । दार्चुलेली भाषाको तिन घर भाला । सम्भावनार्थक वाक्यलाई नेपाली भाषामा तिनीहरू घर जालान् प्रयोग गरिन्छ । त्यसैगरी दार्चुलेली भाषाको पानी पड्यावटी धान निका हुन्ना । वाक्यलाई नेपाली भाषामा पानी परे धान सप्रिएला सङ्केतार्थक वाक्यका रूपमा प्रयोग गरिन्छ । भावको प्रयोगमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको व्याकरणिक व्यवस्थामा खासै अन्तर नदेखिए पनि रूपविन्यास र ध्वनिको तहमा प्रशस्त असमानताहरू रहेका देखिन्छन् ।

विध्यर्थ क्रियाको प्रयोगका सम्भावित त्रुटि

रमा तैले सिप सिकेइ । उसले चलचित्र हेरौ । तइ बाजार भा । दार्चुलेली भाषामा द्वितीय पुरुष एक वचनको स्त्रीलिङ्गी रूप र तृतीय पुरुष एकवचनका रूपमा भिन्नता पाइने हुनाले दार्चुलेली मातृभाषी सिकारुहरूले नेपाली भाषाको अभिव्यक्ति गर्दा उपर्युक्त वाक्यहरूको अभिव्यक्ति गरेर त्रुटि गर्न सक्छन् भनी सम्भावित त्रुटिको पहिचान गरिएको छ ।

सम्भावनार्थ क्रियाको प्रयोगका सम्भावित त्रुटि

तँ भाइलाई पाठ सिकाउलइ । तमून भोलि आँम नभडाला । दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाका सम्भावनार्थक भावका करण क्रियापद मध्ये द्वितीय पुरुष एकवचन र बहुवचनका रूपमा भिन्नता पाइने हुनाले दार्चुलेली मातृभाषी सिकारुहरूले नेपाली भाषाको अभिव्यक्ति गर्दा उपर्युक्त वाक्यको प्रयोग गरेर त्रुटि गर्न सक्छन् भनी सम्भावित त्रुटिको पहिचान गरिएको छ ।

सारांश

कालको प्रयोगमा पनि दार्चुलेली र नेपाली भाषामा भिन्नता रहेको पाइन्छ । नेपाली भाषामा कालका वर्तमान भूत र भविष्यत गरी तीन किसिम छन् भने दार्चुलेली भाषामा पनि भूत वर्तमान र भविष्य गरी काल तीन किसिमका छन् तर कालको रूप र ध्वन्यात्मक प्रयोगमा प्रशस्त भिन्नता रहेको पाइन्छ । जस्तै नेपाली भाषाको मैले भात खाए । भूतकालिक वाक्य दार्चुलेली भाषामा मुइले भात खाया हुन्छ । त्यसैगरी क्रमश म भात खान्छु वाक्य मुइ भात खानलारयौँ हुन्छ भने म भात खाने छु वाक्य मुइ भात खान्या हुँलो प्रयोग हुने गर्दछ । त्यसैगरी पक्षको प्रयोगमा पनि दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषामा भिन्नता रहेको छ । नेपाली भाषाका म बजार गए । म बजार जादैं थिए, म बजार गएको थिए । म बजार गएछु । म बजार जान्थ्ये । वाक्यहरू क्रमशः दार्चुलेली भाषामा मुइ बजार गया । मुइ बजार भानलाथ्या । मुइ बजार गइथ्या । मुइ बजार गयाथ्या, मुइ बजार भान्थ्या हुने गर्दछ । भावका आधारमा हेर्दा नेपाली भाषाका सामान्यार्थक वाक्य भाइले खायो, भाइ खाओस्, भाइ खाऊ, भाइ खाला, भाइ खाओस् । वाक्य क्रमशः दार्चुलेली भाषामा भाइले खायो । भाइ खाइ हालउ । भाइ खा । भाइ खान सकलो । भाइ खाइ हालउ हुने गर्दछ । यसरी यसरी काल, पक्ष र भावका आधारमा दार्चुलेली भाषाको तुलना गर्दा कुनै व्याकरणात्मक कोटिमा समानता र कुनैमा असमानता रहेको पाइन्छ । रूपायनका दृष्टिले पनि भावको प्रयोगमा भिन्नता रहेको पाइन्छ ।

अध्याय सात

वाच्य, ध्रुवीयता र प्रेरणार्थकका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा

कर्तृवाच्यको अभिव्यक्ति वाक्यमा कर्ता, कर्म र भाव मध्ये कुनै एकलाई प्रधान मान्ने व्याकरणात्मक युक्तिलाई वाच्य भनिन्छ । यो मुख्यतया क्रियासँग सम्बन्धित भएर आउँछ (अधिकारी, २०४९, पृ. १६५) । वाक्यभित्रको प्रधानता वा वाच्यताका आधारमा नेपालीमा वाच्यहरू तीन किसिमका हुन्छन् । कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य, भाववाच्य, व्याकरणका सन्दर्भमा यसले वाक्यमा कर्ता, कर्म, भाव, र क्रियामध्ये कुनै एकको वाच्यता अर्थात् प्रधानता हुने स्थितिलाई जनाउँछ । वाक्यमा क्रियासँग सम्बद्ध व्याकरणात्मक कोटिलाई ध्रुवीयता भनिन्छ । यसमा करण र अकरण पर्दछन् । अर्थका दृष्टिले करणले सकारात्मक अर्थ दिन्छ भने अकरणले नकारात्मक अर्थ दिन्छ । वाक्यका दृष्टिले हेर्दा करण वाक्य अकरण वाक्यको आधार वाक्य हो तापनि करण र अकरण वाक्य दुई विपरित ध्रुव प्रतीत हुन्छन् । त्यसैले यसलाई ध्रुवीयता पनि भनिन्छ । दुई वाक्यका बिच निहित हुने हेतुमुलक वा प्रेरक प्रेय सम्बन्ध जनाउने क्रियालाई प्रेरणार्थक भनिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. १७७) । यसरी हेर्दा वाक्यमा प्रेरक प्रेय सम्बन्ध जनाउने क्रियालाई प्रेरणार्थक भनिन्छ । क्रियाको कार्य आफैबाट पूरा हुने स्थितिमा अप्रेरणार्थक क्रियाको प्रयोग हुन्छ । यिनै कोटिका आधारमा दार्चुलेली र नेपाली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन यहाँ गरिएको छ ।

वाच्य, ध्रुवीयता र प्रेरणार्थकका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना

वाक्यमा कर्ता, कर्म वा भाव मध्ये कुनै एकलाई प्रधान मान्ने व्याकरणात्मक युक्तिलाई वाच्य भनिन्छ । यो मुख्य क्रियासित सम्बन्धित भएर व्यक्त हुन्छ । वाक्यतत्त्वको प्रधानता वा वाच्यताका आधारमा वाच्यको वर्गीकरण गरिन्छ । त्यसैगरी करण र अकरण वाक्यका दुई व्यतिरेकी ध्रुव हुन् । करण वाक्यको अर्को ध्रुव अकरण वाक्य हो भने अकरण वाक्यको अर्को ध्रुव करण वाक्य हो (शर्मा, २०५७, पृ. २५०) । वाक्यको यस करण अकरण व्यवस्थालाई ध्रुवीयता भनिन्छ । अनिषेधात्मक वाक्यलाई (न) द्वारा निषेधात्मक तुल्याउने प्रक्रियालाई अकरण भन्दछन् भने निषेधात्मक वाक्यलाई (न) भिकेर अनिषेधात्मक तुल्याउने प्रक्रियालाई करण भन्दछन् । वाक्यका वैकल्पिक अन्तरणहरूमा कारणात्मक (प्रेरणात्मक) सम्बन्धलाई प्रेरणार्थक भन्दछन् । यिनै व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा रूपायनिक र तुलनात्मक दृष्टिले निम्नअनुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका २६

कर्तृवाच्यको अभिव्यक्ति

दार्चुलेली भाषा	नेपाली भाषा	दार्चुलेली भाषा	नेपाली भाषा
अकर्मक क्रिया		सकर्मक क्रिया	
मुइ छाक्ला घरइ बस्छु ।	म दिउंसो घरै बस्छु ।	हम किताप पड्डु	हामी किताब पढ्छौं ।
तइ कव अउन्या हइ ?	तिमी कहिले आउंछौ ?	लारयौ ।	
गोरुले फट्टकु हाण्यो ।	गोरु दगुच्यो ।	मोहनले तोइ हाण्यो ।	मोहनले तँलाई
तइ घर भित्तर पस्सुलाछइ ।	तँघरभित्र पस्छस् ।		पिट्यो ।
कुकुर भुक्कदु लाछ ।	कुकुर भुक्छ ।	तइ रमालाई हेद्दु	तँ रमालाई हेर्छस् ।
		लाछइ ।	
		उनुले सिरक किन्यो ।	उनीहरूले सिरक
			किने ।
		तम खोल धोओ ।	तिमी खोल धोऊ ।

माथिको तालिकामा आएका दार्चुलेली भाषाका वाक्यमा कर्ता अनुसार क्रियाको सङ्गति र धातु तथा प्रत्ययका विच 'इ' प्रत्यय नगाँसिएका कारण यी क्रियापदले कर्तृवाच्य जनाएका छन् । दार्चुलेली भाषामा कर्तृवाच्यको अभिव्यक्ति अकर्मक र सकर्मक दुवै प्रकारका क्रियाबाट भएको देखिन्छ ।

वाच्यका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन

वाक्यमा कर्ता कर्म र भाव मध्ये कुनै एकलाई प्रधान मान्ने व्याकरणात्मक युक्तिलाई वाच्य भनिन्छ । यो मुख्यतः क्रियासँग सम्बन्धित भएर व्यक्त हुन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. १६५) । वाक्य तत्त्वको प्रधानता वा वाच्यताका आधारमा नेपालीमा वाच्यहरू तीन किसिमका मानिन्छन् । कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्य यिनै वाच्यहरूलाई दार्चुलेली र नेपाली भाषामा निम्न आधारमा रूपायन गर्न सकिन्छ ।

तालिका २७

कर्मवाच्यको रूपायन

दार्चुलेली भाषा	नेपाली भाषा	दार्चुलेली भाषा	नेपाली भाषा
हमबठेकिताप	हामीबाट किताव	ताबठेइबाजार धेकिन्छ ।	त्यँहाबाट बजार देखिन्छ ।
पडिन्छ ।	पढिन्छ ।	मुइबठेइकापडा	मद्वारा कपडा धोइन्न ।
रामबठेइ तँइ	रामद्वारा तँ पिटिइस् ।	धोइनाइनन् ।	
कुटिन्छइ ।			

उपर्युक्त दार्चुलेली भाषाका वाक्यमा आएका /पडिन्छ, कुटिन्छइ, धेकिन्छ, धोइनाइनन्/ जस्ता क्रियापदहरूले दार्चुलेली भाषामा कर्मवाच्य जनाएका छन् । यी सकर्मक धातुबाट बनेका क्रियापद हुन् । उपर्युक्त वाक्य संरचनामा देखिएका विशेषताका आधारमा दार्चुलेली भाषामा कर्म वाच्यको पहिचानका निम्न लिखित आधार देखिन्छन् :

- (क) धातु र प्रत्ययका बिचमा 'इ' लाग्छ ।
 (ख) क्रियाको अन्तिम प्रत्यय र कर्म बिच सङ्गति हुन्छ ।
 (ग) कर्तृवाच्यको कर्ता लोप हुन्छ अथवा त्यसले /बठे बठाइ/ विभक्ति लिई गौण रूपमा रहन्छ ।

तालिका २८

भाववाच्यको रूपायन

दार्चुलेली भाषा		नेपाली भाषा	
कर्तृवाच्य	भाववाच्य	कर्तृवाच्य	भाववाच्य
ताबठे भोल अउना ।	ताबठे भोल आइन्छ ।	तिमी भोलि आउँछौ ।	(तिमीद्वारा) भोलि आइन्छ ।
मुइ छुमचिबटी रुज्या ।	छुमचिबटी रुजियो ।		
हम गलगलअ हाँस्या ।	गलगलअ हाँसियो ।	म निथुक्क भिजेँ ।	निथुक्क भिजियो ।
उ कब अउन्या हो ?	कब आइन्छ ?	हामी बेसरी हाँस्यौँ ।	बेसरी हाँसियो ।
		ऊ कहिले आउँछ ?	कहिले आइन्छ ?

उपर्युक्त दार्चुलेली भाषामा भाववाच्यका वाक्यमा आएका / (ताबठे भोल अउनु, मुइ छुमचिबटी रुज्या, मुइ गलगल हाँस्या, उ कब अउन्या हो/ जस्ता वाक्यमा कर्ता र कर्म दुवैको अप्रधानता देखिन्छ । यी वाक्यमा आएका / आइन्छ, रुजियो, हाँसियो, आइन्छ/ जस्ता क्रियापदहरूले क्रियाको भाव मात्रै बुझाएका हुनाले यी दार्चुलेली भाषामा भाववाच्यका उदाहरण हुन् । भाववाच्यको वाक्य संरचनाका आधारमा दार्चुलेली भाषाका भाववाच्यको पहिचानका निम्न लिखित आधारहरू देखिन्छन् :

- (क) अकर्मक क्रियाको कर्तृवाच्यबाट भाववाच्य बनाइन्छ ।
- (ख) धातु र रूपायक प्रत्ययका विचमा /इ/ प्रत्यय लाग्छ ।
- (ग) वाक्यमा कर्ता र कर्म केही नबुझाएर क्रियाको भाव मात्रै बुझिन्छ ।
- (घ) कर्ता हुँदैन, भए पनि गौण हुन्छ र गौण कर्तामा /बठेइ, बाठेइ/ विभक्ति लागेको हुन्छ ।
- (ङ) क्रियापद सधैं तृतीय पुरुषको हुन्छ ।

वाच्यका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना

वाक्यमा कर्ता, कर्म वा कुनै एकलाई प्रधान मान्ने युक्तिलाई वाच्य भनिन्छ । यो मुख्यगरी क्रियासँग सम्बन्धित भएर व्यक्त हुन्छ । त्यसैले अर्थमा परिवर्तन नगरी वाक्यमा क्रियाको सम्बन्ध कर्ता वा कर्मसँग बदल्ने गर्दछ । कर्मलाई कर्ताका रूपमा स्थापितगरी वाक्य परिवर्तन गरिएमा कर्मवाच्य हुन्छ । कर्मवाच्य सकर्मक क्रियाबाट मात्र बन्दछ । वाक्यमा क्रियाको प्रधानता रहने युक्तिलाई भाववाच्य भनिन्छ । भाववाच्यको प्रयोग अकर्मक क्रियामा हुन्छ । वाक्यमा कर्ता कर्म र भावमध्ये कुनै एकलाई प्रधान मान्ने व्याकरणात्मक युक्तिलाई वाच्य भनिन्छ (अधिकारी, २०६२, पृ. २३७) । यो मुख्य गरी क्रियासँग सम्बन्धित भएर व्यक्त हुन्छ । यसले अर्थमा परिवर्तन नगरी वाक्यमा क्रियाको सम्बन्धकर्ताको वा कर्मसँग बदल्ने गर्दछ । कर्तृवाच्य कर्मवाच्य र भाववाच्य गरी नेपाली भाषामा तीन किसिमका वाच्य रहे जस्तै दार्चुलेली भाषामा पनि तीन किसिमका वाच्य छन् । वाक्यमा कर्ता प्रधान भई प्रयोग हुने युक्तिलाई कर्तृवाच्य भनिन्छ । कर्मलाई कर्ताका रूपमा स्थापितगरी वाक्य प्रस्तुत गरेमा कर्म वाच्य हुन्छ । कर्म वाच्य सकर्मक क्रियाबाट मात्र बन्दछ । वाक्यमा क्रियाको प्रधानता रहने युक्तिलाई भाववाच्य भनिन्छ । भाववाच्यको प्रयोग अकर्मक क्रियाहरूमा मात्र हुन्छ । दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको वाच्य व्यवस्थाको तुलनात्मक अध्ययन निम्नअनुसार रहेको छ ।

तालिका २९

वाच्यका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा

वाच्य	दार्चुलेली भाषा	नेपाली भाषा
कर्तृवाच्य	उइले च्या खायो । बुनाले चिठी लेख्यो । ऊ सिन्छ । तम कब भान्या हप ।	उसले चिया खायो । भाइले चिठी लेख्यो । ऊ सुन्छ । तिमी कहिले जान्छौ ?
कर्मवाच्य	उइ बठेइ च्या खाइयो । बन्धुकले चडो मारियो । आगाले हात पोलियो ।	उसद्वारा चिया खाइयो । बन्दुकद्वारा चरा मारिए । आगोद्वारा हात पोलियो ।
भाववाच्य	याँ बठेइ भोल प्रभातै हिटिन्छ । आज तँ याइ बसिन्छ ।	बिहानै हिडियो । यतै बसिन्छ ।

माथि प्रस्तुत तालिकामा दार्चुलेली भाषाका कर्तृवाच्यात्मक वाक्य उइले च्या खायो । बुनाले चिठीलेख्यो । ऊ सिन्छ । तम् कब भान्या हप । लाई दार्चुलेली भाषामा प्रस्तुत गर्दा क्रमशः उसले चिया खायो । भाइले चिठी लेख्यो । ऊ सुन्छ । तिमी कहिले जान्छौ । भनिएको छ । यहाँ प्रस्तुत वाक्यहरूमा कर्ताको प्रधानता रहेको छ । त्यसैले कर्ता अनुसारकै लिङ्ग, वचन, पुरुषको क्रियापदको प्रयोग भएको छ । त्यसैगरी दार्चुलेली भाषाका कर्मवाच्यात्मक वाक्यहरू उइबठे भात खाइयो, बन्धुकले चडो मारियो, आगाले हात पोलियो । वाक्यहरू नेपाली भाषामा प्रस्तुत गर्दा उसद्वारा भात खाइयो, बन्दुकद्वारा चडा मारिए । आगोद्वारा हात पोलियो हुने गर्दछ । यी वाक्यहरूमा कर्मको प्रधानता रहेको छ । दार्चुलेली भाषाको भाव वाच्यमा याँ बठेइ भोल परभातइ भ्नाइन्या हो । आज ताइ बसिन्या हो लाई नेपाली भाषामा बिहानै हिडियो, यतै बसिन्छ । प्रयोग भएको छ । यहाँ भाव वा अर्थको प्रधानता रहेको देखिन्छ । वाच्यको प्रयोगमा दार्चुलेली र नेपाली भाषामा खासै अन्तर छैन । तर रूपविन्यास र ध्वनिको तहमा भने असमानता देखिन्छ ।

दार्चुलेली भाषामा करण अकरणका आधारमा रूपायन

क्रियाको सकारात्मक (अनिषेधात्मक) कार्य जनाउने व्याकरणात्मक कोटिलाई करण र नकारात्मक (निषेधात्मक) कार्य जनाउने व्याकरणात्मक कोटिलाई अकरण भनिन्छ । नेपाली भाषामा क्रियापदमा 'न' रूप लागेर अकरण बन्दछ भने करणमा 'न' रूप लाग्दैन । दार्चुलेली र नेपाली भाषाको व्याकरण व्यवस्थामा प्रशस्त अन्तर पाइन्छ । दार्चुलेली भाषामा अकरण व्यवस्था स्तरीय नेपालीमा जस्तो नभएर विभिन्न रूपहरूमा हुने गर्दछ । दार्चुलेली भाषामा, नु नाइ, नाइथी इन जन, न, जस्ता रूपहरू लागेर अकरण बनाइन्छ । दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको करण अकरण व्यवस्था निम्नअनुसार रहेको छ ।

तालिका ३०

ध्रुवीयताका आधारमा दार्चुलेली र नेपाली भाषा

दार्चुलेली भाषा		नेपाली भाषा	
करण	अकरण	करण	अकरण
यो खानाकी निको छ ।	यो खानाकि निको नाइथी ।	यो खाना राम्रो छ ।	यो खाना राम्रो छैन ।
तम बाजार भ्ना ।	तम बाजार जन भ्ना ।	तपाईं बजार जानुहोस् ।	तपाईंबजार नजानुहोस् ।
मुइ किताब पड्डया हु ।	मुइ किताब नपड्डया हु ।	म किताब पढछु ।	म किताब पढ्दैन ।
आज पुसाइ आया ।	आज पुसाइ नाइआया ।	आज फुपाजु आउनुभयो ।	आज फुपाजु आउनुभएन ।

माथि प्रस्तुत तालिकामा करण कारकको प्रस्तुति दार्चुलेली भाषामा हुँदा यो खानाकी निको छ । तम् बजार भ्ना । मुइ किताब पड्डया हु । आज पुसाइ आया आदि वाक्य दार्चुलेली भाषामा अकरण बनाउदा क्रमशः यो खानाकी निको नाइथी । तम् बाजार जन भ्ना । मुइ किताब नपड्डया हु । आज पुसाइ नाइ आया हुने गर्दछ । त्यसैगरी नेपाली भाषाका करण वाक्य यो खाना राम्रो छ । तपाईं बजार जानुहोस् । म किताब पढछु । आज फुपाजु आउनुभयो । वाक्यहरू नेपाली भाषामा अकरण बनाउँदा क्रमशः यो खाना राम्रो छैन । तपाईं बजार नजानुहोस । म किताब पढ्दैन । आज फुपाजु आउनुभएन हुन्छ । यसरी हेर्दा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको अकरण व्यवस्थामा थुप्रै असमानताहरू रहेका छन् । दार्चुलेली भाषाको अकरण व्यवस्थामा विभिन्न रूपहरू पाइन्छन् । दार्चुलेली भाषामा अकरण बनाउँदा नाइ, नाइथी, जन, न, नुहु, नहु, जस्ता रूपहरू जोडने प्रचलन रहेको छ ।

ध्रुवीयताका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलना

करण

क्रियापदबाट निषेधात्मक कार्य नजनाउने व्याकरणात्मक कोटिलाई करण भनिन्छ (अधिकारी, २०६८, पृ. २३०) । दार्चुलेली भाषामा सकारात्मक कार्य जनाउने करण क्रियाको अभिव्यक्ति निम्नानुसार भएको पाइन्छ ।

तालिका ३१

दार्चुलेली भाषामा करणको अवस्था

दार्चुलेली भाषा	नेपाली भाषा
मुइ दउड्डु ।	म दगुछु ।
हमले कुरडी सुन्नु पड्न्छ ।	हामीले कुरा सुन्नु पर्छ ।
तम बाजार भान्थया ।	तपाईं बजार जानु हुन्थ्यो ।
गिता आयाबटी मुइ भान्या हु ।	गिता आए म जान्छु ।
सउनमाइ पानी पडेलो ।	साउनमा पानी पर्ला ।

उपर्युक्त दार्चुलेली भाषाका वाक्यमा आएका /मुइ दउड्डु । हमले कुरडी सुन्नु पड्न्छ । तम बाजार भान्थया । गिता आया मुइ भान्या हु । सउन पानी पडेलो/ जस्ता क्रियापदहरूले दार्चुलेली भाषामा सकारात्मक अर्थ जनाएका हुनाले यी करण क्रियाका उदाहरण हुन् ।

अकरण

निषेधात्मक कार्य जनाउने क्रियाको व्याकरणात्मक कोटिलाई अकरण भनिन्छ (अधिकारी, २०६८, पृ. २३०) । अकरणलाई वाक्यको पुरै वा आंशिक अर्थलाई निषेध गर्ने संरचना वा प्रक्रियाका रूपमा पनि चिनाइएको छ (पोखरेल, २०५४, पृ. ६५) । दार्चुलेली भाषामा अकरण व्यक्त गर्दा करण जनाउने क्रियापदमा निषेध वाचक /न-नाइ-नुहु/ प्रत्यय लाग्छ । यसलाई निम्नलिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ ।

तालिका ३२

दार्चुलेली भाषामा अकरणको अवस्था

दार्चुलेली भाषा	नेपाली भाषा
मुइ दगुड्या नुहु ।	म दगुदैँन ।
हमले कुरडी सुन्नु नाइ हो ।	हामीले कुरा सुन्नु पदैँन ।
तम बाजार नभान्याथ्या ।	तपाईँ बजार जानु हुँदैँनथ्यो ।
असौज पानी नपडलो ।	असोजमा पानी नपर्ला ।

उपर्युक्त दार्चुलेली भाषाका वाक्यमा आएका /नुहु, नाइहो नभान्याथ्या, नपडलो/ जस्ता क्रियापदहरूले निषेध अर्थ जनाएका हुनाले यी दार्चुलेली भाषाका अकरणका उदाहरण हुन् । दार्चुलेली भाषाका करण जनाउने क्रियापदमा निषेधवाचक /नु-नाइ-नाइहो/ प्रत्यय लागेर अकरणका क्रियापदको निर्माण भएको पाइन्छ ।

अकरण प्रक्रिया

दार्चुलेली भाषाका करण जनाउने क्रियापदमा /नुहु-नाइ-नाइ हो/ हु प्रत्यय लागेर अकरण व्यक्त भएको पाइन्छ । नेपाली भाषामा क्रियाका निषेधार्थी रूप 'न' मात्रै हुन्छ । न, अहँ, नाइँ, नत्र निषेधार्थकका संरूप हुन् (पोखरेल, २०५६, पृ.६९) । दार्चुलेली भाषाका सामान्यार्थ र अपूर्ण पक्ष तथा सम्भावनार्थ र इच्छार्थमा /न, नुहु, नाइहो, नाइ/ प्रत्यय वैकल्पिक रूपले लाग्दछन् भने पूर्ण, अभ्यस्त र अज्ञात पक्ष तथा आज्ञार्थ र सङ्केतार्थमा /न/ प्रत्यय मात्रै लाग्दछ । /नइ-नाइ/ निषेधार्थी प्रत्ययले अकरणका साथै निषेधार्थी क्रियाको पनि काम गरेको हुन्छ । दार्चुलेली भाषामा /न-नइ-नाइ/ प्रत्यय क्रियाको, बिचमा र सुरुमा गरी दुई तरिकाले लागेको पाइन्छ । सबै प्रकारका करण क्रियामा भने समान तरिकाले निषेधार्थक प्रत्यय लागेको हुँदैँन ।

प्रेरणार्थकका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको रूपायन

दार्चुलेली भाषाको प्रेरणार्थक प्रक्रियालाई निम्न लिखित रूपमा वर्णन गरिएको छ : (क) अप्रेरणार्थक क्रियालाई प्रेरणार्थक क्रिया बनाउन दार्चुलेली भाषाको कुनै धातु वा प्रातिपदिकका पछाडि प्रायः /इ, आउ, याउ, उन/ प्रत्यय गाँसिन्छ ।

तालिका ३३

दार्चुलेली भाषामा प्रेरणार्थक बनाउने तरिका

दार्चुलेली भाषा	नेपाली भाषा
कुट् + आउ = कुटाउ (नु)	पिट् + आउ = पिटाउ (नु)
हिँट् + आउ = हिँटाउ (नु)	हिँड् + आउ = हिँडाउ (नु)
गर् + आउ = गरउ (नु)	गर् + आउ = गराउ (नु)
धेक् + आउ = धेकाउ (नु)	देख् + आउ = देखाउ (नु)
उच्च + आउ = उचाउनु (नु)	फुल् + आउ = फुलाउ (नु)

उपर्युक्त दार्चुलेली भाषामा धातुमा /आउ, याउ/ प्रत्यय लागेर प्रेरणार्थक क्रियाको निर्माण भएको छ । (ख) दार्चुलेली भाषामा अनेकाक्षरी धातुको अन्तमा 'इ' कार भएको अवस्थामा तीनमा /याउ/ प्रत्यय लाग्दा तीनको 'इ'कार लोप भएको पाइन्छ ।

प्रेरणार्थकका आधारमा दार्चुलेली र नेपाली भाषाको तुलना

दुई वाक्यका बिच निहित हुने हेतुमूलक वा प्रेरक-प्रेय सम्बन्ध जनाउने क्रियालाई प्रेरणार्थक क्रिया भनिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. १२४) । जस्तै :

(क) भाइ दौडियो । (ख) श्यामले भाइलाई दौडायो ।

उपर्युक्त उदाहरणमा वाक्य (क) अप्रेरणार्थक र वाक्य (ख) प्रेरणार्थक हो । वाक्य (क) ले कुनै प्रेरक-प्रेय सम्बन्ध लिएको छैन तर वाक्य (ख) ले प्रेरक-प्रेय सम्बन्ध दर्साएको छ । प्रेरणार्थक क्रियाको व्युत्पादनद्वारा अप्रेरक वाक्यमा रहेको कर्तालाई कर्म बनाई त्यसअघि नयाँ कर्ता थपिन्छ । व्युत्पादित क्रिया लाग्ने वाक्यमा अर्को कर्ता समावेश गरिएको हुन्छ । वाक्य (ख) ले यस्तै अवस्थालाई बुझाएको छ । /गरउन्छ क्रियाको प्रयोग भएको वाक्य (ख) ले प्रेरक-प्रेय दुवै कर्ता लिएको छ । यस्ता वाक्यमा प्रेय कर्ता निम्न पदिक वा गौण स्थितिमा रहेने हुँदा यो प्रायः कर्म बनेर आउँछ अनि प्रेरक कर्ता भने उच्च पदिक वा मुख्य स्थितिमा हुँदा वाक्यात्मक कर्ता बनेको हुन्छ । यस्ता वाक्यमा क्रियापदको सङ्गति उच्च पदिक कर्ता अनुसार हुन्छ ।

तालिका ३४

प्रेरणार्थकका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषा

दार्चुलेली भाषा	नेपाली भाषा
भाइ भात खान्छ । हम भाइलाइ भात खोयनउ ।	भाइ भात खान्छ । हामी भाइलाई भात खुवाउँछौं ।
राम विउज्यो । मुइले रामलाई विउजाया ।	राम विउभियो । मैले रामलाई विउभाएँ ।

उपर्युक्त /हम भायलाई भात खोयनउ, मुइले रामलाई विउजाया/ जस्ता वाक्यमा आएका कर्ता /भाइ/ लाई कर्म बनाई /भाइलाई/ नयाँ कर्ता /हम, मुइ/ थपेर उक्त कर्ता अनुसार क्रियाका संरचना /खोयनउ विउजायाँ/ मा पनि परिवर्तन भएर कर्ता अनुसारको सङ्गति कायम भएको पाइन्छ । यी क्रियापदले प्रेरणार्थ बुझाएका छन् । यसैले “प्रेरणार्थक भनेको प्रेरणाको अर्थ बुझाउने वाक्य वा क्रियाको संरचनामा परिवर्तन गरेर व्युत्पन्न भएको संरचना हो” (पोखरेल, २०५६, पृ. ३१) । प्रेरणार्थक वाक्यमा दुई ओटा कर्ता हुन्छन् । कुनै प्रेरणार्थक वाक्यमा एउटै कर्ता पाइयो भने त्यहाँ अर्को कर्ता लुप्त रूपमा विद्यमान रहेको हुन्छ । लुप्त कर्तालाई अध्याहार गरी पठन गरिन्छ । प्रेरणार्थ दिने प्रकृतिको कर्तालाई प्रयोजक कर्ता र प्रेरित हुने कर्तालाई प्रयोज्य कर्ता भनिन्छ ।

तालिका ३५

दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषामा प्रेरणार्थकको अवस्था

दार्चुलेली भाषा	नेपाली भाषा
रिडिउबठे रैबार गयो । रैबर्याले रिडिउकी लेखा रैबार पठायो ।	रेडियोका लागि समाचार गयो । पत्रकारले रेडियोलाई समाचार पठाए
पडयान्की लेखा किताप छापियो । मोहनले पडयानकी लेखा किताप छाप्यो ।	पाठकका लागि किताब छापियो । मोहनले पाठकका लागि किताब छपायो ।

उपर्युक्त उदाहरणमा दिइएका दार्चुलेली भाषाका वाक्यमा आएका /रैबर्या, मोहन/ प्रयोजक कर्ता हुन् भने /रिडिउ पडयान/ प्रयोज्य कर्ताका रूपमा आएका छन् ।

सारांश

वाच्य, ध्रुवीयता र प्रेरणार्थकका तहमा पनि नेपाली भाषाको तुलनामा दार्चुलेली भाषामा केही भिन्नता रहेको छ । वाच्य प्रयोगका आधारमा हेर्दा नेपाली भाषाका कर्तृवाच्य कर्मवाच्य र भाववाच्यको प्रयोग दार्चुलेली भाषामा पनि हुने गर्दछ । नेपाली भाषाका वाच्य भाइले कलम किन्यो । भाइद्वारा कलम किनियो । खुब हासिन्छ । वाच्य दार्चुलेली भाषामा क्रमशः भाइले कलम किन्यो । भाइबठे कलम किनियो र खुप हाँस्यो, हुने गर्दछ । यसैगरी नेपाली भाषामा करणबाट अकरण बनाउँदा पदको सुरु बिच र अन्तमा 'न' थपिन्छ भने दार्चुलेली भाषा अकरण बनाउँदा पदको शुरु र बिचमा नाइ, न, नु, जन जस्ता रूपायक प्रत्यय थपेर बनाउने गरिन्छ । करणबाट अकरण बनाउँदा नेपाली भाषामा क्रियाको अगाडि पछाडि र बिचमा 'न' अकरणबोधक प्रत्ययको प्रयोग गरिन्छ भने दार्चुलेली भाषामा प्रायः क्रियाको अगाडि र बिचमा 'नाइ', 'नुहु' र 'जन' प्रत्यय थपेर अकरण बनाउने गरिन्छ । यसैगरी प्रेरणार्थकका सन्दर्भमा हेर्दा दार्चुलेली र नेपाली भाषामा समानता रहेपनि रूपायनिक दृष्टिले केही भिन्नता रहेको छ ।

अध्याय आठ

सारांश, निष्कर्ष र उपयोगिता

सारांश

दार्चुला जिल्लाको दुँहु गाउँपालिका, व्याँस गाउँपालिका र महाकाली नगरपालिकामा बोलिने दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन प्रस्तुत अनुसन्धानको विषय हो । यो शोध प्रबन्ध प्रमुख आठ परिच्छेद, परिशिष्ट खण्ड, र सन्दर्भ सामग्रीमा विभाजित र विस्तारित छ । पहिलो परिच्छेद शोध परिचयसित सम्बन्धित छ । यसमा विषय परिचय, समस्याकथन, शोधका उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधको क्षेत्र तथा सीमा, शोधको औचित्य र शोधविधि, विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा र शोध प्रबन्धको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत शोधको शीर्षकलाई विषय परिचयमा परिभाषित गरी पूर्वकार्यको समीक्षाका आधारमा शोध समस्याको निर्धारण गरिएको छ । यिनै शोध समस्याका आधारमा दार्चुला जिल्लामा प्रचलित बोलिचालीमा सीमित भाषालाई प्रस्तुति प्रक्रिया र भाषिक अध्ययनको आधारमा विश्लेषण गर्ने उद्देश्य रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

यहाँ शोधकार्य सम्पन्न गर्नका लागि मूलभूत रूपमा सम्बन्धित क्षेत्र र विषय निकट भएर यसभन्दा अघि गरिएका अध्ययनलाई पूर्वकार्यको रूपमा समीक्षा गरिएको छ । यस शोधकार्यको शीर्षकसम्बद्ध ती पूर्व अध्ययनहरू भाषाको सैद्धान्तिक पक्षको अध्ययन, वर्गीकरण तथा विश्लेषण गर्न सहयोगी भए पनि दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन विश्लेषणमा केन्द्रित नरहेको र सो क्षेत्रमा प्रयोग व्यवहारमा प्रचलित भाषाको कोटिका बारेमा अध्ययन हुन बाँकी रहेको प्रस्ट पाउँदै यही अनुसन्धानात्मक कार्य पूरा गर्न यो शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ । दार्चुला जिल्लामा बोलिने भाषाका स्थानीय केही रूपहरू लोप भैसकेका छन् भने केही भाषिक रूपहरू लोपोन्मुख अवस्थामा छन् । यस्तो अवस्थामा रहेको स्थानीय भाषा र व्याकरणलाई जनसमक्ष ल्याउन प्रस्तुत शोधकार्य महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

यस अनुसन्धान कार्यले दार्चुला जिल्लाको मात्र होइन समग्र सुदूरपश्चिम प्रदेशकै भाषा तथा संस्कृतिको संरक्षण र सम्बर्द्धनका निम्ति समेत टेवा दिने हुनाले यो शोधकार्य औचित्यपूर्ण हुने तथ्य प्रस्ट गरिएको छ । शोधकार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा दार्चुला जिल्लामा बोलिने दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन विश्लेषणका लागि शोधकर्ता त्यसै भाषाको मूल वक्ता भएकोले उक्त भाषा बोल्ने वक्तासँग आफू समेत सहभागी भएर भाषाको अध्ययन सङ्कलन,

वर्णन तथा तिनको विश्लेषणलाई शोधको भौगोलिक तथा भाषिक सीमा मानिएको छ । सम्बन्धित क्षेत्रबाट सङ्कलित व्याकरणात्मक कोटिहरूको प्रस्तुति प्रक्रियालाई भाषा व्याकरणका आधारमा तुलनात्मक रूपले वर्णन विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत शोध प्रबन्धको दोस्रो अध्यायमा साहित्यको पुनरावलोकन गरिएको छ । सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन नीतिहरूको पुनरावलोकन, नीतिहरूमा आलोचनात्मक प्रतिविम्ब, अनुसन्धान अन्तर र समग्र शोध प्रबन्धको सैद्धान्तिक रूपरेखालाई प्रस्तुत गरिएको छ । अध्याय तीनमा अध्ययन विधिहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसअन्तर्गत अध्ययनका दार्शनिक आधारहरू तत्त्वमीमांसा, ज्ञानमीमांसा र मूल्यमीमांशाको अध्ययन गरिएको छ । अनुसन्धान प्रतिमानहरूका रूपमा मुख्य गरेर व्याख्यावादका आधारमा अनुसन्धानलाई पूर्णता प्रदान गरिएको छ । अनुसन्धान ढाँचा अन्तर्गत गुणात्मक ढाँचा प्रयोगगरी दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययनका लागि अन्तर्वार्ता र अवलोकन विधिको प्रयोग गरी सङ्कलन गरिएका सामग्रीहरूको विश्लेषण गरिएको छ । अनुसन्धान विधि छनोट अन्तर्गत यो गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचा भएकाले दार्चुलेली भाषाका वक्ताहरू लाई प्राकृतिक अवस्थामै भेटेर शाब्दिक र व्याख्यात्मक प्रकृतिका सूचना सङ्कलन गरी सहभागितामूलक अवलोकन, गहन अन्तर्वार्ता दस्तावेज विश्लेषण जस्ता विधिहरूको प्रयोग गरिएको छ । अनुसन्धानलाई बढी विश्वसनीय वैध बनाउन खुला प्रश्नावली, अनुसन्धानकर्ताले तयार पारेका लिखित नोट रेकर्ड जस्ता साधनको माध्यमबाट गहन अन्तर्वार्ता अवलोकनका आधारमा दार्चुलेली भाषाका वक्ताहरूका भाषिक व्यवहारहरूको सङ्कलन गरिएको छ । गुणात्मक अनुसन्धानमा नमुना छनोटको पूर्ण भूमिका रहने भएकाले छनोटकालागि सम्भावनारहित नमुना छनोट विधि अन्तर्गत उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरेर अनुसन्धानलाई पूर्णता प्रदान गरिएको छ । तथ्याङ्कको सङ्कलन व्याख्या र विश्लेषणका लागि अन्तर्वार्ता र अवलोकनबाट प्राप्त सामग्रीलाई एकीकृत गरी विभिन्न लिङ्ग, जाति, वर्ग र उमेरमा विभाजन गरी दार्चुलेली भाषिक भेदको निर्धारण गरिएको छ । शोधकार्यलाई पूर्णता प्रदान गर्न अनुसन्धान कर्ता अध्ययन क्षेत्रमा भौतिक रूपमा नै उपस्थित भएर सूचकलाई भेटी सूचनाको सङ्कलन तथा सत्यापन कार्य गरिएको छ । सूचना सङ्कलनका क्रममा सूचकहरूलाई निडर भएर प्रयाप्त जानकारीका साथ सूचना सङ्कलनमा सहभागी गराई अनुसन्धानलाई अगाडि बढाइएको छ ।

अध्याय चारमा दार्चुलेली भाषाको परिचय, भाषिक भेदको परिचय, दार्चुला जिल्लाको नामाकरण सीमाङ्कन, ऐतिहासिक, भौगोलिक, सामाजिक, राजनैतिक, प्रशासनिक र शैक्षिक

स्वरूप तथा दार्चुलेली भाषाका भौगोलिक र सामाजिक भेदहरूको अध्ययन गरिएको छ । अध्याय पाँचमा व्याकरणात्मक कोटि र रूपायनका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनमा व्याकरणात्मक कोटि अन्तर्गत लिङ्गको प्रयोगमा स्त्री लिङ्ग र पुलिङ्ग गरी दुईवटै लिङ्ग दार्चुलेली भाषामा रहेपनि दार्चुलेली भाषामा मानवेत्तर नामको पनि लिङ्ग विधान छुट्टयाइएको पाइन्छ । वचनको प्रयोगमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषामा प्रशस्त अन्तरहरू देखिन्छन । दार्चुलेली भाषामा बहुवचनबोधक शब्दमा हमुन, तमुन, उनुन, जोडेर बहुवचन बनाइन्छ भने नेपाली भाषामा 'हरू' जोडेर बहुवचन बनाइन्छ । यसरी वचनको प्रयोगमा पनि दार्चुलेली र नेपाली भाषामा प्रशस्त भिन्नता पाइन्छ । त्यसैगरी पुरुषको प्रयोगलाई हेर्दा दार्चुलेली र नेपाली भाषामा समान किसिमको रहेपनि रूपात्मक र ध्वन्यात्मक तहमा भिन्नता रहेको पाइन्छ । अध्याय छ मा आदर काल, पक्षका आधारमा तुलना गरिएको छ । आदरको प्रयोगमा दार्चुलेली र नेपाली भाषाको तुलना गर्दा दार्चुलेली भाषामा आदरका दुई तह 'तइ' तम् मात्र रहेका छन भने नेपाली भाषामा आदरका तँ, तिमी, तपाईँ हजुर गरी चार तह रहेका छन । कालको प्रयोगमा पनि दार्चुलेली र नेपाली भाषामा भिन्नता रहेको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषामा पनि भूत वर्तमान र भविष्यत् गरी काल तीन किसिमका छन् तर कालको रूप र ध्वन्यात्मक प्रयोगमा प्रशस्त भिन्नता रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी अध्याय सातमा भाव,वाच्य कारक र ध्रुवीयताका आधारमा तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । भावात्मक तहमा पनि नेपाली भाषाको तुलना गर्दा दार्चुलेली भाषामा केही भिन्नता रहेका छन् । करण अकरणको प्रयोगमा दार्चुलेली भाषामा क्रियापदको सुरुमा र बिचमा 'नुहु' र 'नाइ' थपेर अकरण बनाइन्छ भने नेपाली भाषामा क्रियापदको शुरुमा बिचमा र अन्तमा 'न' थपेर अकरण बनाइन्छ । दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटि र रूपायनका आधारमा हेर्दा यस भाषाले त्यस क्षेत्रका परम्परागत नेपाली ग्रामीण समाजको जनजीवन र त्यसले अँगालेका धार्मिक, सांस्कृतिक र सामाजिक जीवनशैली झल्काएको छ ।

प्रस्तुत शोध प्रबन्धको आठौँ परिच्छेदमा सारांश, निष्कर्ष र उपयोगितालाई प्रस्तुत गरिएको छ । सारांश शीर्षकमा सबै परिच्छेदको परिच्छेदगत सारांश दिइएको छ । निष्कर्ष शीर्षकमा शोध प्रबन्धको निचोडलाई प्रस्तुत गरिएको छ भने उपयोगिता शीर्षकमा यो शोध प्रबन्ध कुन कुन क्षेत्रमा के-कसरी उपयागी छ भन्ने कुरालाई दिइएको छ । यसरी आठ परिच्छेदमा प्रस्तुत शोध प्रबन्ध तयार गरिएको छ ।

प्राप्ति र निष्कर्ष

दार्चुलेली भाषाका 'व्याकरणात्मक कोटिहरूको अध्ययन' शीर्षकको प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा समस्याकथनमा उल्लिखित शोध प्रश्नहरूको समाधान चौथो परिच्छेददेखि सातौँ परिच्छेदसम्म सामग्री विश्लेषणका आधारमा गरिएको छ । प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा दार्चुलेली भाषामा प्रयोगमा आउने दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिहरूको अध्ययन विश्लेषण गरी दार्चुलेली भाषाका वास्तविक स्वरूपहरूलाई क्षेत्रकार्य र गुणात्मक ढाँचा अपनाइ मानक नेपालीसँग तुलना र रूपायनगरी परिच्छेदगत रूपमा प्रस्तुति प्रक्रिया र दार्चुलेली भाषाका मानक रूपहरूका आधारमा विश्लेषण समेत गरिएको छ । यिनै विश्लेषणबाट प्राप्त निचोडलाई तल निष्कर्षका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोध प्रबन्धमा दार्चुला जिल्लामा प्रयोग प्रचलनमा रहेको दार्चुलेली भाषाका दुहुँली, मारमाली र लेकमेली गरी तीन भेद छन् । यी तीनै भाषाहरूमा केही न केही भिन्नता पाउन सकिन्छ । मानक नेपाली भाषासँग तुलनागर्दा नेपाली भाषाको 'आमा मेरोलागि खाना ल्याइदिनुहोस' । वाक्य क्रमशः मारमाली भाषामा 'इज्या मुखिलखा खानाकि लस' भन्ने हुन्छ भने दुहुँली भाषामा 'इजा मुखिलेखा खानाकी ल्यास' हुन्छ । त्यसैगरी लेकमेली भाषामा 'इजा मुखी लेखी खानाकि लेआस' हुन्छ । यसरी हेर्दा दार्चुलेली भाषामा अल्पप्राण ध्वनि महाप्राण र महाप्राण ध्वनि अल्पप्राणमा उच्चारण हुन्छन । (बाहिर-भाइर, गर्नु-गर्दु, बूढो-बुडो) र नेपाली भाषामा लेख्य रूपमा पाइने 'ण' दार्चुलेली भाषामा कथ्यरूप मै पाइन्छ । दार्चुलेली विकारी शब्दमा नामको रूपायन लिङ्ग, वचन, कारकका आधारमा तथा सर्वनामको रूपायन वचन, पुरुष, आदर र कारकका आधारमा हुने भएकाले रूपायनका दृष्टिले नेपाली भाषासँग समानता राखेको पाइन्छ । दार्चुलेली भाषामा नामको रूपायन लिङ्ग, वचन र कारकका आधारमा हुन्छ भने सर्वनामको रूपायन वचन, पुरुष, आदर र कारकका आधारमा हुन्छ । अविकारी शब्दमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषामा ध्वन्यात्मक र उच्चारणगत दृष्टिले केही भिन्नता देखिए पनि अर्थगत प्रयोगका दृष्टिले समान नै देखिन्छन । दार्चुलेली भाषामा स्तरीय नेपाली भाषामा भ्रै आदरार्थी व्यवस्था पाइदैन । नेपाली भाषामा आदरका पाँच तह पाइन्छन भने दार्चुलेली भाषामा आदरका दुई तहमात्र पाइन्छन् । दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक कोटि समान रहेपनि रूपायक प्रत्ययमा भिन्नता पाइन्छ । करणबाट अकरण बनाउँदा नेपाली भाषामा क्रियाको अगाडि पछाडि र विचमा 'न' अकरणबोधक प्रत्ययको प्रयोग गरिन्छ भने दार्चुलेली भाषामा प्रायःजसो क्रियाको अगाडि 'नाइ' 'नुहु' र 'जन' प्रत्यय थपेर अकरण बनाउने गरिन्छ ।

दार्चुलेली भाषामा पाइने कर्मणी प्रयोग नेपाली भाषामा पाइँदैन । कर्मणी प्रयोग भन्नाले सर्कमक क्रियाको भूतकालमा क्रियाको रूप कर्ताको अनुसार नभइ कर्मको अनुसार हुने भन्ने जनाउँछ । दार्चुलेली भाषामा बहुवचन बनाउँदा उनुन, हमुन, इनुन जस्ता रूपायक प्रत्ययहरू थप्ने गरिन्छ । दार्चुलेली भाषामा मध्यम पुरुष सर्वनाम 'तिमी' को प्रयोग गरिएको पाइँदैन भने संयोजक 'र' को प्रयोग पनि पाइँदैन । यसरी प्रस्तुत शोध प्रबन्धको अध्ययन विश्लेषणबाट के निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ भने नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भेदका रूपमा रहेको भएपनि दार्चुलेली भाषामा प्रशस्त मौलिक विशेषताहरू रहेका छन् । व्याकरणात्मक कोटि र रूपायनका आधारमा दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन गर्दा कुनै व्याकरणात्मक कोटि समान रहेका छन् भने कुनै व्याकरणात्मक कोटि भिन्न रहेका छन् । यस्ता भिन्नताहरूको अध्ययन गर्दैजादा रूपगत ध्वन्यात्मक र अर्थगतका साथै स्त्रीलिङ्गी विधान र कर्मणी प्रयोग जस्ता भिन्नता दार्चुलेली भाषामा रहेका पाइन्छन् ।

उपयोगिता

यो शोध प्रबन्ध सुदूरपश्चिम प्रदेशको विकट पहाडी तथा हिमाली जिल्ला दार्चुलाको 'दुँहु' क्षेत्रमा प्रयोग प्रचलनमा रहेको दुँहुली भाषिक भेदको व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययनसँग सम्बन्धित छ । यसप्रकार प्रस्तुत शोध प्रबन्ध दार्चुलाको दुँहु क्षेत्रमा प्रचलित दार्चुलेली भाषाको मौलिक भाषिक रूपका साथै सामाजिक, सांस्कृतिक र व्याकरणिक अवस्थाको प्रस्तुति प्रक्रियाका बारे जानकारी दिन सफल भएको छ । त्यसैगरी प्रस्तुत शोधकार्यबाट त्यस क्षेत्रमा लोप भैसकेका वा लापोन्मुख अवस्थामा रहेका भाषिक रूपहरूको अध्ययन गर्नका लागि यो उपयोगी हुनेछ । दार्चुलेली समाजमा प्रयोग प्रचलनमा रही मानव जीवनको अभिन्न अङ्ग जस्तै मानिएको भाषाको व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । स्थानीय बोलिचालीमा सीमित र सङ्कलित भाषाका व्याकरणिक कोटिको अध्ययन गरी तिनको पहिचान र मूल्याङ्कन गर्ने काम समेत गरिएको छ । यस अध्ययनबाट लोपोन्मुख भाषा र संस्कृतिको संरक्षणमा टेवा पुग्ने देखिन्छ । दार्चुलेली समाजमा सामाजिक सांस्कृतिक विविधता पाइन्छ । सांस्कृतिक विविधताका कारण भाषिक प्रयोगमा पनि त्यो विविधता स्पष्ट रूपमा भल्केको छ ।

यस शोध प्रबन्धले दार्चुलेली भाषाका बारेमा जान्न चाहने जो कोहीलाई पनि सहयोग गर्ने छ । दार्चुलेली भाषा र नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको तुलनात्मक अध्ययन गर्न

चाहानेहरूका लागि यो शोध प्रबन्ध प्रभावकारी हुनेछ । प्राथमिक तहसम्म मातृभाषामा शिक्षा दिने नेपाल सरकारको नीति अनुरूप दार्चुलेली भाषामा अध्ययन प्रक्रियालाई अगाडि बढाउन, पाठ्यक्रम निर्माण गर्न, पाठ्यपुस्तक लेख्न यस शोध प्रबन्धले आधारभूमिको काम गर्नेछ । दार्चुलेली भाषासँग सम्बन्धित भई अध्ययन अनुसन्धान गर्न चाहाने जो कोहीलाई यसले सहयोग गर्ने छ । दार्चुलेली भाषामा शब्दकोश निर्माण गर्न तथा व्याकरण लेख्नका लागि सहयोगी हुनेछ । दार्चुलेली भाषा बोल्ने विद्यार्थीहरूलाई स्तरीय नेपाली भाषा सिकाउँदा व्याकरणात्मक कोटिगत, उच्चारणगत, रूपायनगत, कारक विभक्तिगत, समस्याहरू निराकरणका उपायहरू पहिल्याउन यो शोध प्रबन्ध सहायक हुनेछ । नेपाली भाषाका सापेक्षतामा दार्चुलेली भाषाका रूपायनिक र व्याकरणात्मक कोटि बिच केकति भिन्नता छ भन्ने कुराको जानकारी लिन चाहाने हरेक अध्येतालाई यो शोध प्रबन्ध सहायक हुनेछ ।

प्रतिविम्ब

नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हो । यो नेपालका सबैभन्दा धेरै ४४.८६ प्रतिशत (नेपालको जनगणना २०७८ अनुसार) नेपालीहरूको मातृभाषा पनि हो । यो नेपाली जनताको साझा सम्पर्क भाषा पनि हो । नेपाल अधिराज्यको संविधान वि.सं. २०१५ ले सवैधानिक मान्यता प्रदान गरेको भाषा हो । वर्तमान समयमा आइपुग्दा स्वदेशमा मात्र होइन विदेशमा समेत विस्तारित यस भाषामा थुप्रै साहित्यको लेखन तथा प्रकाशन समेत भएको छ । दार्चुलेली भाषा नेपालको एक क्षेत्रीय भाषा हो । बालकृष्ण पोखरेलको भाषिका विभाजन अनुसार पर पश्चिमा भाषिक भेदमा पर्ने खस आर्यहरूले बोल्ने भाषा हो । वि.सं. २०४६ सालको संविधानले नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषालाई राष्ट्रभाषाको मान्यता दिएपनि वि.सं. २०६८ को राष्ट्रिय जनगणनापछि मात्रै भाषाको मान्यता दिएको पाइन्छ । वि.सं. २०६८ को जनगणना अनुसार ०.०२२३ प्रतिशत मातृभाषी वक्ता भएको यस भाषामा वर्तमान समयमा केहीमात्र साहित्यको लेखन, पत्रपत्रिका लेखन, समाचार प्रसारण, युट्युब, गुगलमा डेउडा लोकनृत्य आदिको सङ्कलन र प्रसारण हुने गरेको पाइन्छ ।

दार्चुलेली भाषा नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशको दार्चुला जिल्लामा बोलिने भाषा हो । नेपाली भाषाको सापेक्षतामा दार्चुलेली भाषामा कतिपय पक्षहरूमा भिन्नता रहेको पाइन्छ । व्याकरणात्मक कोटिका सन्दर्भमा यस भाषामा छुट्टै व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यसका कतिपय प्रयोगहरू नेपाली भाषाकै अनुरूप छन् भने कतिपय भिन्न रूपमा व्यक्त हुने गर्दछन् । यस

भाषाका केही आफ्ना छुट्टै विशेषताका कारण यसले छुट्टै पहिचान बोकेको छ । मानक नेपाली भाषासँग दार्चुलेली भाषाको व्यतिरेकी विश्लेषण गर्दा ध्वन्यात्मक तथा रूपगत आधारमा अधिकांश ठाउँमा फरक देखिएको छ भने व्याकरणिक नियमका दृष्टिले केही ठाउँमा समानता र केही ठाउँमा असमानता रहेको पाइन्छ ।

दार्चुला जिल्लाको नामबाट दार्चुलेली भाषाको नाम रहन गएको हो । हुन त यस भाषालाई कतै दार्चुली कतै दार्चुल्याली र कतै दार्चुल्या भन्ने गरेको समेत पाइन्छ तर चलन चल्तीमा दार्चुलेली नै प्रयोग गरिने भएकाले यस शोधमा दार्चुलेली नै राखेर अध्ययन गरिएको छ । नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशको महाकाली अञ्चलका चार जिल्ला मध्ये भारत र चीनसँग सिमाना जोडिएको यस जिल्लामा भाषिक विविधता रहेको पाइन्छ । एकातिर सौका समुदायका मानिसहरूको आफ्नै किसिमको भाषा र संस्कृति छ भने अर्कोतिर अन्य समुदायका मानिसहरूको भाषा र संस्कृति पनि फरक किसिमको रहेको पाइन्छ । जसले गर्दा यहाँ भाषिक विविधता पाइन्छ । यहाँ विभिन्न जात जाति र समुदायका मानिसहरूको मिश्रित बसोबास रहेको छ । दार्चुलेली भाषा राष्ट्रभाषाका रूपमा भरखरै स्थापित भएको भाषा हो । भाषा र संस्कृति राष्ट्रका गहना हुन् । यसरी राष्ट्रको अमूल्य सम्पत्तिका रूपमा रहेका भाषा र संस्कृतिको अध्ययन अनुसन्धान हुनु नितान्त आवश्यक छ । त्यसैले दार्चुलेली भाषाको विभिन्न आधारमा अध्ययन गर्न सकियो भने यसले एकातिर भाषिक अपक्षय हुनबाट रोक्न सकिन्छ भने अर्कोतिर भाषा र संस्कृतिको विकासमा मद्दत मिल्दछ । तसर्थ यस भाषामा वर्णहरूको निर्धारण, शब्दकोश लेखन, भाषिक इतिहासको खोजी, व्याकरण निर्माण, शब्दकोश निर्माण जस्ता मानकीकरणका कुनै पनि कार्य हुन सकेका छैनन् । दार्चुलेली बोलीलाई नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भेद मानी स्नातकोत्तर तहमा गरिएका शोधपत्र, व्याकरणिक व्यवस्थाको खोजी, शब्दकोश निर्माण, व्यतिरेकी विश्लेषण, तुलनात्मक अध्ययन जस्ता शोधकार्य यस भाषाको विकासका लागि अपर्याप्त रहेका छन् । तसर्थ भावी अनुसन्धानका लागि सम्भावित शीर्षकलाई सुझावको रूपमा निम्नानुसार राखिएको छ ।

१. दार्चुलेली भाषाको कोश निर्माण
२. दार्चुलेली भाषाको अध्ययन
३. जनजातिद्वारा बोलिने दार्चुलेली भाषाको अध्ययन
४. दार्चुलेली भाषाको भाषावैज्ञानिक अध्ययन
५. आधारभूत शब्दावलीका आधारमा दार्चुलेली भाषाका भेदहरूको अध्ययन

६. दार्चुलेली भाषाको शब्दकोशीय अध्ययन
७. दार्चुलेली भाषाको शब्दवर्गीय अध्ययन
८. दार्चुलेली नेपालीका भाषिक भेदहरूको तुलनात्मक अध्ययन
९. दार्चुलेली भाषाका अन्य छिमेकी (बैतडेली, बाजुरेली, वभाडी, अछामी डडेल्धुरेली, डोटेली) भाषाहरूको तुलनात्मक अध्ययन

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०४९), *समसामयिक नेपाली व्याकरण*, (प्रथम संस्क) काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५७), *समसामयिक सरल नेपाली व्याकरण*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५९), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषा विज्ञान* (दोस्रो संस्क.), काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६१), *नेपाली भाषा शिक्षण* (छैटौँ संस्क.), काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज र भट्टराई बद्रीविशाल (२०६१), *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश*, काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६२), *समसामयिक नेपाली व्याकरण* (तेस्रो संस्क.), काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६३), *प्रयोगात्मक सरल नेपाली व्याकरण* (दोस्रो संस्क.), काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६७), *प्रयोगात्मक नेपाली व्याकरण* (तेस्रो संस्क.), : साभा प्रकाशन ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०७६), *भाषा विषयक चिन्तन विविध सन्दर्भ*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अवस्थी, नवराज (२०६५), *वैतडेली शिगास चैतको अध्ययन*, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोध प्रबन्ध, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- आचार्य, ओमप्रकाश (२०७७), *जुम्ली भाषामा कालगत करण अकरण व्यवस्था*, कैलाली वि.एम.सी. रिसर्च सेल अङ्क १ वर्ष १ पृ. १०६-११४ ।
- उपाध्याय, खगेन्द्र (२०७२), *अछामी भाषिका र नेपाली भाषाको व्यतिरेकी अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध : त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०६९), *राष्ट्रिय जनगणना २०६८*, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।

- खनिया, बुद्ध (२०६६), डडेलधुरी भाषिकामा व्याकरणात्मक कोटिको प्रयोग, गरिमा, अङ्क १२, वर्ष २७, पृ १०७-११४ ।
- गौतम, देवीप्रसाद (२०३५), नेपाली भाषा परिचय, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- चन्द, दीपकबहादुर (२०७७), बैतडेली भाषिकामा व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर ।
- जैसी, मनिराम (२०६७), वाजुराली भाषिकाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर, शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- जोशी, गोकर्ण (२०७८), व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा दार्चुलेली र नेपाली भाषाको तुलना, महेन्द्रनगर : स्कलर्स एसोसिएसन अफ नेपाल, स्कलर्स जरनल, अङ्क ४, पृ २९९-३१५।
- ढकाल, शान्तिप्रसाद (२०७३), प्रायोगिक भाषा विज्ञानका प्रमुख आयाम, काठमाडौं : पिनाकल पब्लिकेशन प्रा.लि. ।
- ढुङ्गेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०६७), सामान्य र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, एम.के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- निउरे, ध्रुवप्रसाद (२०७५), शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति, क्वेस्ट पब्लिकेशन प्रा.लि. ।
- निरौला, यज्ञेश्वर (२०५०), क्रियाको रूपतत्त्वका आधारमा नेपालीका भाषिकाको निर्धारण, अप्रकाशित स्नातकोत्तर, शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०२३), राम्रो रचना मीठो नेपाली, काठमाडौं : सहयोगी प्रेस ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०३५), प्रयोगात्मक भाषातत्त्व, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- पण्डित, लक्ष्मीराज (२०६९), बभाडी नेपालीको अध्ययन, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय अनुसन्धान केन्द्र, वसन्तपुर, काठमाडौं ।
- पन्त, दयाकृष्ण (२०६९), दार्चुला जिल्लाको गोकुले क्षेत्रमा बोलिने उपभाषिका र स्तरीय नेपाली भाषा बिचको व्यतिरेकी विश्लेषण, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली शिक्षा विभाग, सुदूरपश्चिम क्याम्पस, धनगढी ।
- पन्थी, टीकाराम (२०६०), भाषिका चिन्तन, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पन्त, नवराज (२०७२), दार्चुलेली भाषिका एक अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली शिक्षा विभाग, जनज्योति क्याम्पस ।

- पराजुली, तीर्थराज र जि.सी., कृष्णबहादुर (२०७६), *शिक्षामा अनुसन्धान पद्धति* : जुपिटर प्रिन्टिङ एण्ड पब्लिसिङ हाउस प्रा.लि. ।
- पाण्डेय, कुमारी शारदा (२०६७), *डडेल्धुरेली भाषिकाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर, शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०१९), *नेपाली भाषाको कथा*, काठमाडौं : जगदम्बा प्रकाशन ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०३१), *राष्ट्रभाषा*, काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०५५), *राष्ट्रभाषा*, (छैटौं संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५६), *नेपाली वाक्य व्याकरण*, काठमाडौं : एकता बुक्स ।
- बन्धु, चुडामणि (२०५०), *भाषा विज्ञान* (छैटौं संस्क.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- बन्धु, चुडामणि (२०५२), *नेपाली भाषाको उत्पत्ति* (पाचौं संस्क.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- बन्धु, चुडामणि (२०७१), *भाषाविज्ञान* (नवौं संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बडू, कुमारी तारा (२०६१), *दार्चुलेली स्थानीय भाषिका र स्तरीय नेपाली भाषा विचको तुलनात्मक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली शिक्षा विभाग, कीर्तिपुर ।
- बडू, कुमारी भुवेश्वरी (२०६३), *दार्चुलेली भाषिका र स्तरीय नेपाली भाषाको व्यतिरेकी विश्लेषण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र त्रि.वि.वि. नेपाली शिक्षा विभाग, कीर्तिपुर ।
- बडू, ईश्वरदत्त (२०७१), *दार्चुलेली भाषिकामा प्रचलित शब्दभण्डारको अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर. शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली शिक्षा विभाग, जनज्योति क्याम्पस ।
- बम, सुरेन्द्र कुमार (२०८०), *बैतडेली भाषाको व्याकरणात्मक अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध त्रि.वि.वि., ग्रयाजुएट स्कुल अफ एजुकेशन कीर्तिपुर ।
- भट्ट, नवराज (२०७२), *दार्चुला जिल्लाको लेकम् क्षेत्रको स्थानीय भाषिक भेद र नेपाली भाषाका व्याकरणिक कोटिको तुलनात्मक अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली शिक्षा विभाग, दार्चुला बहुमुखी क्याम्पस ।
- भट्ट, हरिश (२०७३), *बझाङ्गी भाषिक भेदको अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध त्रि.वि.वि., कीर्तिपुर ।

भट्टराई, रामप्रसाद (२०७५/७६), भाषिक अनुसन्धान विधि परिचय र प्रयोग (तेस्रो संस्क.)
काठमाडौं : शुभकामना प्रकाशन प्रा.लि. ।

भट्ट, कमलेशप्रसाद (२०७४), कक्षा आठको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त वाक्यात्मक
संरचनाको अध्ययन, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि.वि. नेपाली शिक्षा
विभाग, जनज्योति क्याम्पस, महेन्द्रनगर ।

भट्ट, माया (२०७७), मार्माली उपभाषिकामा प्रयुक्त आधारभूत शब्दहरूको नमुना शब्दकोश
निर्माण, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, सु.प.वि. नेपाली शिक्षा विभाग, महेन्द्रनगर ।

भण्डारी, पारस (२०७७), प्राज्ञिक लेखन तथा सम्पादन (तेस्रो संस्क.), काठमाडौं : विद्यार्थी
पुस्तक भण्डार ।

भुसाल, केशव (२०७१), भाषाविज्ञान, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेशन ।

यादव, योगेन्द्र र रेग्मी भीमनारायण (२०५८), भाषाविज्ञान, कीर्तिपुर : न्यु हिरा बुक्स
इन्टरप्राइजेज ।

रेड्डी, विजय राघव (सन् १९८६), व्यतिरेकी भाषा विज्ञान, आगरा : विनोद पुस्तक मन्दिर ।

रौले, रूप (२०७७), बाजुराली भाषाका सामाजिक भेद, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोध प्रबन्ध,
नेपाल खुला विश्वविद्यालय मानभवन ।

लम्साल, रामचन्द्र (२०६२), नेपाली भाषा र व्याकरण, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेशन ।

विष्ट, बासुदेव (२०७७), दार्चुलेली भाषाका सामाजिक भेद, महेन्द्रनगर स्कलर्स एसोसिएसन्
अफ नेपाल, स्कलर्स जरनल, अङ्क ४, पृ. ३९४-४०७ ।

शर्मा, चिरञ्जीवी (२०६२), शिक्षाका आधारहरू, एम.के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स ।

शाह, अनिल (२०६४), अछामी भाषिकाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन, अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोध प्रबन्ध, त्रि.वि. ।

शाही, हर्कबहादुर (२०७०), अछामी भाषाको अध्ययन, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध,
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय ।

शर्मा, मोहनराज (२०७१), प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

शर्मा, सुकुम (२०५६), गोर्खापत्र प्रकाशन पूर्वका नेपाली व्याकरणको सङ्क्षिप्त सर्वेक्षण, गरिमा,
अङ्क ३, वर्ष १८, पूर्णाङ्क २०७, फागुन ।

श्रेष्ठ, ईश्वर कुमार (२०५९), नेपाली व्याकरण : केही पक्षहरूको सरलीकृत चर्चा, पुलचोक :
साभ्ना प्रकाशन ।

सङ्गम्, महाकाली साहित्य (२०७८), डोट्याली बहुभाषिक शब्दकोश, महेन्द्रनगर महाकाली
साहित्य संगम ।

सिजापति, रामविक्रम (२०५०), जुम्ली भाषिकामा पुरुष, गरिमा, वर्ष ११, अङ्क ९, पूर्णाङ्क
१२९ ।

सिजापति, रामविक्रम (२०५०), नेपाली र कुमाउनी भाषामा समानता, गरिमा, वर्ष १२, अङ्क
२, पूर्णाङ्क १३४ ।

परिशिष्ट क

दार्चुलेली भाषाका प्रचलित केही मुख्य शब्द र तिनको नेपाली अर्थ

दार्चुलेली शब्द	नेपाली अर्थ
अडला	— हातका औँला
अखरदु	— सुक्नु
आगास	— माथि
आङ्ला	— अमला
आब्ब/आब	— पछि
आतासिन	— हतारिनु
आतास	— हतार
ओबानो/अखरया	— ओभानो
इसेरी/इस्या	— यसरी
कदु	— फर्सी
कन्नु	— कम्मर
कइजा/कैसी	— सानी आमा (आमाकी बहिनी)
कल्यउ	— खाजाका रूपमा खाइने खाना
कच्यार	— हिलो
कस्बाब	— सानी आमाको श्रिमान (सानोबुवा)
खन्त्या	— दया
खरकोस/खडाउ	— खरायो
खाजा	— भिजाएको चामल
खालो	— घर अगाडिको आँगन
गान	— गन्ध
गाडा	— खेतका गरा
गुउमुत	— दिसा पिसाब

गुमान	—	घमण्ड
गेदा	—	बच्चा
गेडा	—	मकै वा भटमास भुटेर बनाएको
गेदामेदा	—	केटाकेटी
गोरु	—	गाई
घिचाडो	—	गर्धन
घोचउनु	—	घोच्नु
घोल्दु	—	घोल्नु
घोगा	—	मकै
चङ्कन	—	दुख्नु
चडाक/चङ्कन	—	चोट
चडा	—	चरा
चोतो	—	मुला
चैतेलो	—	चैतको महिना छोरीबेटीलाई उपहार स्वरूप दिइने खाने कुरा र लत्ताकपडा कुरा
छाक्ला/छाकाल	—	दिउँसो
छाडडु	—	छोडनु
छाइ	—	मही
जम्यालो/जाम्लो	—	गाला
जस्या	—	जसरी
जाली	—	भुटो
टम्क्या/भदेलो	—	कराही
टिमटिम/ठास्कामास्का	—	नटखट
ढाकन/बुजो	—	बिक्रो
ढक्दु	—	ढाक्नु

तमरो	–	तिम्रो/तपाईंको
थमनु	–	समाउनु
थक्दु	–	थाक्नु
थोल	–	ओठ
थोपड्यउनु	–	थुपार्नु
थोपडो	–	खात
थोपडडु	–	लगाउनु
दवाइ	–	औषधी
दार	–	ढोका
दोबडडु	–	खानु/घाउ लगाउनु
दोकान	–	पसल
दोवा लाग्दु	–	चियो चर्चो गर्नु
दुखारी	–	दुःखी
धिनाली	–	दही
धेक्दु	–	देख्नु
नभयाबटी	–	नभएपछि
नानो	–	सानो
न्यारोइ/निको	–	राम्रो
पल्यउ	–	हरियो साग तरकारीमा दही, मही, पीठो हालेर बनाएको खाना
पाखान	–	चट्टान
पइरो/पैरो	–	पहिरो
पइल्लो	–	प्रथम
पुरी	–	गँहुको रोटीमा मासको पीठो हालेर तेलमा पकाएको खानेकुरा
पहलमान	–	वीर
परभात्तै	–	बिहानै

पुइजु	—	फुपू
पुसाइ	—	फुपाजु
पुतारी	—	स्वास्ती
पोरु	—	अस्ति
पोरकी	—	पर्सी
फोलो	—	गाग्रो
फिर्को	—	मदानी
फेस्सो	—	सुन्तलाको भित्रको एक पिस
बउस्या / बैकान / बैक	—	लोगने
बाबाल / चउताल	—	भन्जट
बान्नो	—	पर्खाल
बासा	—	बेलुका
बाडी	—	घिऊमा गहुँको पीठो भुटेर बनाएको खानेकुरा
बउरानी	—	भाइकी श्रीमती
ब्बारी	—	बुहारी
बिन्नो	—	मही बनाउने काठको भाडो वा ठेकी
वैकन	—	भान्टा
बैना / बुनी	—	बहिनी
बुना	—	भाइ
भणार	—	भण्डार
भउत / भउतुइ	—	धेरै
भेटौलो / भिटौलो	—	चैतको महिना छोरीबेटीलाई दिइने खानेकुरा वा अन्य सामान
महतारी / इजा	—	आमा
माडा	—	चामलको पीठो र घिऊबाट बनाएको खानाको एक परिकार
रैवार	—	खबर

रम्मोल	–	रमिता
रहड	–	रहर
रनकट/लहर	–	रिसको भोक
रनबन	–	जताततै
लखौडी/रखौडी	–	के गरौ कसो गरौको अवस्था
समउनु/थमउनु	–	समात्नु
साकार/कासार	–	जौ गँहु आदीको पिठोमा उखुको रस (खुदो) हालेर बनाएको खानेकुरा
सन्धाबेला	–	सन्ध्याकालीन समय
सजले	–	बिस्तारै
सरकु	–	आकाश
सहुर	–	सभ्यता
साग	–	तरकारी
सैयाँ	–	चामलको पिठोलाई घिउमा हालेर पकाएको खानाको परिकार
सिन्नो	–	सिन्नो
सुरजु	–	सूर्य
हमरो/हमरी	–	हाम्रो

परिशिष्ट ख

दार्चुलेली भाषामा गरिएको विज्ञापन-एक

केशव : का लाग्या प बज्या आज लठ्ठी टेकी टेकी बटी,

बूढो : का भनछइला वा, येइ बुडयासकाल हात गोडा चडकिबटी रात निन नाइलागदी वा काइ खाइ मअ, रोटालाई घि चाइया थ्यो वा ।

केशव : द बज्याले सएना भा नाइ आजी उसी कुरडी गद्दान हमरा नेपालमाइ खलङ्गा चार माइ रयाको तिङ्कर खेडा चौरालाई भट्ट दादा किराना जनरल स्टोर छ । ता भाना प सपैय सामान पाइनान क्याइ भान्या ह प पारी ।

परिशिष्ट ग

दार्चुलेली भाषामा गरिएको विज्ञापन-दुई

बज्या : मुइ त पाटाइले मरी ग्या ला वा, पानी देतला वा, पानी देत धइ एक कसणो

नाति : क्याइ भइ पाटाइ बज्या ल्यउ पानी खा ।

बज्या : पारे पार खरयाल जीका वआ गया हेर वा भउतुइ सस्तो सामान पाइन्या रइछ, जे खोज्या लेइ पाइन्या रइछ, खरयाल जी खाइ भण्याले काठ्ठामाइ ठोसी ठोसीबटी लियाले गली ग्या ला वा ।

नाति : ए कुरडी तसी होप बज्या, तइ तती खाइ कि क्या पाइन्या भइछ, मुइत येइपाला घर बननु लाथ्याले मेरा घरकी सरीया सिमनडु ले पाइन्या भइछनकी ।

बज्या : हे भगवान, आजभोलका तम् पडया हौ की सड्या हौपला वा कसी कुरडी गदइ, सरिया सिमन्डु नपाइलो त, उइले खरयालजी का वाआ ।

बज्या : आव मुइ नाइ जान्नु तेरा हइ भिकु जाणन्छ, भनथ्याला वा, येइ पल्ला घरका पद्वा चेलाखाइ । यिसी हो त हालत ।

(नयाँ नेपाल एफ.एम. दार्चुलाबाट साभार)

परिशिष्ट घ

दार्चुलेली भाषामा प्रचलितलोक कथा

गोबड्याइ किर्मुड्याइकी काथा

एक ठउर गोबड्याइ किर्मुड्याइ नउ गर्याका दुई जाना बसन्थ्या । तीन् दुएइआफना आफना काम गरिबटि बसिरैथ्या । गोबड्याले फोलामाइ गोबर हाली मथिमाइ थोक्काइ मातरइ घि भरी फसाइबटि निको घि भणी बेच्च्या रैछ । तसेरिइ किर्मुड्याले किर्मुडाका काठलाई ताछिबटि खुकुरी वानाइबटि तइलाइ रडडु लाइबटि दाबभितरि हालिबटि असलीइ खुकुरी भणि बेच्च्या रैछ ।

एक दिन आफ्नो व्यापार गद्दाकी भणी घरअबठे हिट्याका तीन् दुएनुइकि भिट बाटामाइ भइछ । भिट भयापाछा दुएले आफ्आफना मालसामानअको बडवाइ गद्दु पस्यान । उन दुयनुइलेइ एकअर्खाका सामान निको माण्याको हुनाले दुएले सामान साट्ट्या विचार गरयो । दुयेइले सामान साट्यो । मनमाइ लोभपाप पाल्याका तीन् दुएले साट्याका सामान लैइभाइबटि आफ्आफना बाटा लाग्या । थोडा पर्र पुग्यापाछा तीन दुवैले साटिबटि लइभायाका सामाननिक्करी हेरदया विचार गद्दान् । खुकुरी किर्मुडाका काठअको, घियातलिमुणी जाम्मा गोबर राख्याको पायापाछा ठग्या रैछ भणी दुएइ आँजि फर्किबटी आइबटि आघा भिट भयेइकि ठउर भिटिनान् । एकअले अर्खालाई क्याइ ठगे इस्याँ भन्गान् तइपाछा दुवै एकैनासकाठग भया हुनाले हम दुयेइ एकै हु भणी सड्डै हिट्ट्या कुरडी गरिबटी घरतिर नभाइबटि अन्थिइ भानान् ।

ताँबठे भानाभाना तीन दुयेइ एकबुडिआमाका घर नजिक पुज्जान् । ताँबठे तीनले मालसामान चोरी गद्द्या विचार गरिबटी एक अर्खामाइ भाकडा भयोका ठास्का गरिबटि एक जानो थोडा आगाडिइ बुडीका नजिकै पुगिबटी भणन्छ-“आमा पारिहेर तो मान्सु मुइलाइ माआरिदिनु भणी मेरा पाछा पडिरैछ; तम्ले मुइलाई घरअभितरी बादीबटी बाचाइदिय आमा ।” बुडी साँचीइ पत्याइगै, उइलाइ घरअभितरी बादिदियो ।

आब एक ठग घरअभितरीसामान हेद्दु पस्यो । अर्खो घराआ भाइरखाइँ बुडीलाइ ‘तो काँ गयो; तइलाइ भेट्याबटि त मुइ माआरिदिन्या हुँ भणन्छ ।’ घरअभितरी गयावालाले ताँ कोठाका कुनौइन बुडिआमाले राख्योको गुड, घि चाउल, तेल सपै सामान फेला पाडिबटी पोको वानाइबटि आफूले ओढ्याका चध्दरमाइ लुकाइबटि भाइर अउनाकि लेखाआ बुडीलाई इसेरी बोलन्छ - “आमा ! तइकि गाली सुणिबटी मुइलाई भउत रिस आइगै, आब मुइ तइसित डरदया नाइ हुँ, ढोका उघाडीदिय ।” बुडीले ढोका खोलिदियो । घरअभितरिबठे सामान

लैभाइबटि रिसअका भोकमाइमा भाइर निकल्ल्या नाटक गर्याका भितरा डाकासित डरायाजसो गरिबटि भाइर बस्योको डाका भाजन्छ । अर्खोले उसैका पाछा लागिबटि भाजनन्छ । इसो चालाखी गरिबटी बुडिका घरअबठे मालताल चोरिबटि भाज्याका तीन दुयेइ डाकाएक ठौर भाइबटि चोरयाका मालसामानको भोज खानान् ।

भोज खाइ ताँबठेले हिट्याका दुयेइ ठग एक घर नजिक पुज्जान् । तइ घरअमाइ बावाका स्वर्गवासपाछा उनरा दुई चेलान् सम्पतिका विषयमाइ भाकडा गदुलारइथ्या । तीनफोलानमाई भया धनपैसा बराबर गदया बेलातीन् दुयेइ भाइन्का बिचअमाइ एक फोलाका मालसामानअकी लेखा भाकडा भएकी हुन्छे । तइ भिकडालाइले तीन् ठगन्ले खुप निका मौकाका रूपमा लिइबटी योजना बननान् । एक ठग चिहानमाइ भाई लुगिबस्सन्छ । अर्खाले ताँ भाकडा गददुलारयाका दुएइलाई तमरो एक भाइ मुइलेइ हुँ, मुइ नान्छनाइ अर्खा देश गयोको आज फर्क्यो हुँ । आव तो एक फोलाको धनपैसा मेरो हुन्छ भण्णन्छ । ‘तई हमरोइ भाइ है भन्ग्या कि आधार छ त ?’ भन्ग्या प्रश्न गरन्ज्याँ ठगले च्याहानमाइ भाइबटि बावाका आत्मालाइ सोध्दउ धैँ हिटअ त भणयो । आव तीन तीनै जाना च्याहानमाइ भानान् । बावा ! वावा ! भणी बोलन्ज्याँ ताँ नजिकै नधेकिन्या गरी एक खाल्टाभितरि लुकी बस्योको ठग बोलन्छ । बावा ! हम् तमरा कति भाइ चेला हुँ भणी तीनले सोध्दन्ज्याँ तइको जवाफअमाइ लुक्या ठगले “एक चेलो नानोइ छना परदेश गयाकोले गरिबटी तमून् जाम्मा तीन भाइ हउ । ऊ आयापाछा एक फोलाको पैसापानी उइलेइ दिया” भणिबटि भणन्छ । उनुन् तीनै जाना घर भानान् ।

इतिपाछा एक ठगअले धनपैसा भरेइको फोलोबोकिबटी ताँबठे अउन्छ । खडल भितरीच्याहानअमाइ लुकी बसेका अर्खालाई नबतायाइ बाटामाइ सरासरअ हिट्टुलारयाको हुन्छ । खाल्डाभितरिाको डाकाआगाडिइ वाँआबठे आइबटी बाटाका किनारमाइ अर्खोलाई रोकीबटि बस्या हुन्छ । च्याहानमाइ पायाका एक जोर निक्काइ जुता लेइबटि रोकी बस्याका ठगअले तीन जुता बाटाका नजिकलाई धेकीन्या गरी राख्योको हुन्छ । सम्पति राख्याको फोलो बोकिबटी ताँ पुज्याका ठगअले तीन निका जुता धेकन्ज्याँ खुसी हुन्छ । उइले फोलो भुयउनी विसाइबटि जुता समउनज्या भान्ज्याँ लुकी बस्याका डाका फोलोसामाइबटी दगुडु पसन्छ । अर्खाले तो सप्यै चालमाल जाणीहाल्यो । ततिपाछा तीन दुएइले फोलाको धनपैसा आधा आधा बाँण्यो । तइपाछा हम् एकै हुँ भणी दुएइ सड्सडै आफ्ना आफ्ना घरअरअतिर गया ।

स्रोत : हीरादेवी कोली

महाकाली नगरपालिका, वडा नं. ६

नौलोहितीकी काथा

एक देशमाई एक सुन्नर शाही नउका राजा थ्या । राजाका दरबारअमाइ धनसम्पति, सुखशैलिकि कोइ कमी नथि । सुनिया सेरो नाम गरयाको एक खुब निको खेत, गोरभइसा सब भउत थ्या । दरबारमाइ एक राजकुमार जरम्या । उनरो नउ नौलोहिती राख्दान् । नौलोहिती कमजोर भाग्य लेइबटि जन्म्योको हुन्छ । ठूलो भयापाछा नौलोहिती राजकुमार गट्टा गट्टा आदतमाइ फसन्छ । जुवातास खेल्दोइ हाद्दोइ गरिबटि नौलाहितीले राजाको सपै धनसम्पति स्वाहा पाडन्छ । समय भानोइ रन्छ; राजाले एक दिन स्वर्गे हुन्छ । नौलाहितीका इसाइ हालतले राजाकी मउमाल एक दिन काड्काल हुन्छी । उतिपाछा नौलोहिती तइ ठौरबठें सरिबटी अन्धिइ भान्या निरणयमाइ पुजन्छ ।

नौलाहिती ताबठे भानाकी लेखा साइत हेरन्छ । साइत पाडिबटी सदद्या बेला एक पुराना चितर्या डोकामाइ नुन, तेल, दाल, चाडल सपै सामल बट्यउन्छ । हातअ लठ्ठी टेकिबटी सपैसामलनौलोहितीका दरबार छाडिबटि ताँबठे हिटिभान्छ । राजदरबारको सुख, धनसम्पति सपै नाश होइबटि वासउठ्ठा भयापाछा ताँबठे हिट्याको राजकुमार नौलोहिती एक बुडिआमाका घरअमाइ बास मागन्छ । बुडिआमाले बास दियापाछा केइ दिन ताई बस्याका नौलाहितीले भिक्षा मागिबटि दिन बिताइरया हुन्छ ।

एक दिनकी कुरडि हो । नौलोहिती परभातै पन्यारअ हड धोन भाइरैथ्यो । नौलाहितीले ताँ न्वालाभितरी एक मोतीको दानो भङ्ग्योको धेकन्छ । नाइधोइ सकिबटि तइ दानोलेइ सामाइबटि बास बस्या घर पुग्यापाछा नौलाहितीले मोतीको तो दानो बुडिआमालाई धेकन्छ । बुडिले तो दानो भउत महङगो धातु हो, येइलाईराजाखाइँ लइभाई बेच्याबटि बडिया रूपया पाईन्या कुरडी बाताइ दिन्छे । ताँबठे थोडा पर सिमलखेर्या नाम गर्याका राजाको कोट (दरबार) हुन्छ । नौलोहिती तइ मोतीका दाना लइभाइबटि सिमलखेर्या राजाखाइँ भान्छ । राजा नौलाहितीलाई सोध्दान्-“यो मोती काँ पायाका हौँप? मेरी पाँचै रानीलाइ हुन्या गरीबटी यिसाइ और चार मोतीका दाना लेबटी आस । इती काम तमीले गदुइ पडन्छ । नत मुइ तमरो ज्यान लिन्या हु, जाणया प?”

नौलोहिती फासादमाइ पड्यो । राजाको हुकुम कसेरी पूरा गरौ भणी दिगदार होइबटि ऊ घर फर्कन्छ । यो कुरडि उइले बुडिलाई बतउन्छ । बुडिले उसै नोलाका आलचालमुणी खोज्जाकि बुद्धी बातायो । नौलोहिती मोतीका दाना खोज्जु न्वालातिर गयो । उइले सपैतिरअ

खोज्यो तर काँइ नाइपायो । आखिरिइमाइ लागदा लागदा उइले न्वालो चिण्योको एक पाट उप्कायो । ढुङ्काका भितरिबठे एक तेजिली खुब निकी देवी भगवती जसी उजेली कन्या केटी प्रकट भइ । इसेरी धेक्केकी तइ कन्याले नौलाहितीलाई भणन्छे- “तम को हउ प ? यो पाट (ढुङ्गो) उप्कन्या केटासित ब्या गद्या मेरो सर्तु थ्यो । आब मुइ तमसित ब्या गद्दुँ ।” नौलाहितीलेलेइ खुशी होइबटी ढुङ्गे उप्कन्या सपै कारण बातायो । तइ सुकन्याले राजकुमारलाई मोतीका दानाबठे बन्योको पुरिइ मालाइ दिइदियो । खुपुइ खुशी होइबटि राजकुमारका वस्या ठउरमाइ पुग्या । आफनी सुन्दरीलाई बुडिआमाका घरै छाडी मोतीको माला लैभाइबटि नौलोहिती राजाखाइँ भान्छ । मोतीको पुरोइ मालाइ नै पौन्ज्याँ त राजालै खुशी हुनान् । नौलाहितीले राजाखाइँ राजाकी रानीहइलेइ भउतुइ निकी आफनी रानी भएकि कुरडि गरुन्छ । यो कुरडि सुणिबटि राजालाइ रिस अउन्छे । रिसायाका राजाले कर्मकान्डकि लेखा हात्तीको दूध चाइयो, यो तइँले जस्याँले खोजि लेआइ भणी नौलाहितीलाई कडा हुकुम बक्सन्छ ।

आँजि निराश मन गरिबटि ताँबठे नौलोहिती फर्कन्छ । मोतीको माला दिन्या तइ निकी रानीको नाम रतना हुन्छ । रतनाले नौलाहितीलाई निराश हुनाको कारण सोदन्छे । उइले सपै वृत्तान्त सुणायापाछा रतनाले तइ समस्याको हल लगदेदया बुद्धी बतन्छे । रतनाले आफनी बैनि हात्तेश्वरा दुई दर्जन जति हात्तीका लस्करअसित दिनमाइ पनेरखाइँ पानी लैभानाकि अउन्या हो । उसै बेलामाइ तमले मेरा हातअकि औँठी लैभाइबटि बाटाका किनारअखाइँका रूखमाइ चडिबटि हात्तेश्वराका काखिमाइ खित्यो । उइले मेरो औँठी पछ्याणिबटि तमलाई हात्तीको दूध खोजी गरीदिन्या हो भणी बतउन्छे । नौलाहितीले रतनाले भण्याजसो गरिबटि हात्तीको दुदलेइ पाइहालन्छ । हात्तेश्वरालेइ नौलोहितीलेइ दुएइ हात्तीका तइ लस्करसित सिमलखर्या राजाखाइँ भानान् ।

राजाले हात्तीको दूध लेइबटि आयापाछा नौलाहितीलाई आँजि बागको दुदलेइ खोजिबटि ल्यौनपड्ड्या हुकुम गर्यो । हात्तेश्वरा, बागेश्वरा, नागेश्वरा उबटि सुनकेस्रालेइ रतनाकि बैनिन् थ्या । बागको दूध काँबठे खोज्जु पडयो भणी चिन्तामाइ पड्याका नौलाहितीलाई रतनाइ हात्तेश्वराइले बुद्धी बाताइयिो-“हमरी बैनी बागेश्वरा उसै पनेरअ बागमाइ चढिबटि पानी लइभानाकि अउन्छे । पैलिकि जस्याँ मेरी अडठी दियाबटि बैनिले तमलाई पछेडीबटि यो कामलेइ होइभान्छ ।” नौलोहिती तसोइ गरुन्छ । बागको दूध लेबटि बागेश्वरालेइ उइले बागान्का लस्करअसित राजाखाइँ पुज्जान । मुखउनी दुई दर्जन बाग धेकन्ज्याँ त राजा समीत

डरिभानान् । बागको दूध मागिबटि बागनसित बागेश्वराइ नौलाहितीइ दुयेनुइलाई फिर्ता पठाइ दिनान ।

अर्खा दिन राजाले आँजि नौलाहितीलाई दरबारअमाइ बोलाइबटि नागको शिरमणि खोजिल्यन्या हुकुम बक्स्या । नौलाहितीले नागेश्वराबठे उसै तरिकाले नागमणिलेइ पायापाछा नागन्का दलबलसित नागेश्वरालाइलेइ सडइलयभाइबटि राजाखाइँ नागमणि दिन्छ । राजकुमारअले सड्ड लइगयाका नागौन्सित राजाले तइ दिन तीनलाई फिर्ता पठाइदिनान । भोल्कादिन राजाले आफना दरबारअमाइ आँजि नौलाहितीलाई बोलाइबटि काँचा सुनको चूर्ण लेइबटि अउन्या हुकुम बक्सनान । राजाको हुकुम सुणी घर फर्क्याका नौलाहितीलाई रतनालेइ उत्तेइ भया और बैनिन्लेइ उइकि कुरडि सुणीबटि स्वर्गपुरका इन्द्रद्वारअमाइ सुनकेस्रा बइनी छ, उइले काचो सुन देली भणी बाताइदिन्छे । नौलोहिती स्वर्गपुरका इनरका ,द्वारअमाइ भाई सुनकेस्रासित काचा सुवर्णको चूर्ण लेइबटि राजालाई दिन्छ ।

जइ बुडिआमाका घरमा नौलोहिती बास बसिरैथ्यो आबतोइ राजकुमार नौलाहितीसित उइकी रानीन् रतना, हात्तेश्वरा, बागेश्वरा, नागेश्वरा र सुनकेस्रासपैसित सुकले निकरी जीधकी चलउन पसन्छ ।

स्रोत : पार्वती जोशी

महाकाली नगरपालिका ४

लालकेशरीकी काथा

एक गउमाइ लालकेशरी नाम गरयाकि भउतुइ निकी गेदी थी । उइको एक लाटोसिदो भाइले थ्यो ।

एक दिनकि कुरडि हो । लालकेशरी घरअवठे थोडा परलाइ कुलामाइहड धून भाइरैइथी । लालकेशरीले मुन्डो धोइबटि हड धोन पसन्ज्याँइ कुलाका ओल्लिर उइको भाइ अजोलीमाइ पानी भरिबटि खान लाथ्यो ।

तसै ठौर एक कुलो लागदया खेतले थ्यो । खेतअका मथिवाटा एक गउँ थ्यो । तसै गउँमाइ एक योलालकेशरीका मुन्डावठे भड्योको लामो रौँउ कुलाका पानीमा बगदोइ आइबटि लाटाका हातमुणी बेडिन्छ । पानी खानकी कुलाका पानिमाइ अँजोली छोड्याका लाटा हातमुणी बेडियाको रौँउ हातमाइ लइभाइबटि घर अउन्छ । तो रौँउ जइ मुलाइको हो उसै सित आफनो ब्या गरिदिय भुणी लाटाले आफनि इजालाइ भणन्छ ।

लाटासित उइकि इजा सुचिसम्भीबटि भणन्छे - इति लामो रौँउ त तेरी दिदीको हुन्सकन्छ । इजाले तसो भण्यापाछाले लाटो जिद्धु गरि भणन्छ कि दिदिका रौँउ भ्यालेइ मेरो ब्या त उसैसित गरिदिय । मअतारि चेलाइ हुनलारयेकी इसि कुरडी घरा भाइरखाइँ पुजेकी लालकेशरीले सुणन्छे । आफुनाइ भायले आफूसित ब्या गदुँ भणन्ज्या इसि कुरडिले ऊ डरन्छे । लालकेशरी घरअभितरि नगयेइ भाइरैबठे भाँजिबटि बडपिपलका अल्का ठुला रूख चडिबटि टुक्कामाइ भाइबटि बसन्छे ।

लालकेशरी भोकभोकी तस्याँ एकलि लुकिबटि वसेकि कुरडि उइका घरा मान्सु जाणनान् । घर छाकाला को खानाकी पाकिसक्या हुनाले लालकेशरीलाई उइका बज्याले ऊ लुकिबस्याका नजिकइँ भाइबटि खाना खानाकि बोलन्ज्याँ लालकेशरीले रिसाइबटि इसो जवाफ दिन्छे : “आजसम्मका बज्या, आव भया बडज्यु, मेरा सत्यले बाटो जनुइप पाया ।” ततिपाछा बज्या फर्कीबटी घर अउनान् उलिबटि लालकेशरीलाई बोलनान् उइका ठुल्वावा भानान् । उनलाइलेइ लालकेशरीले उसोइ जवाफ दिन्छे : “आजसम्मका ठुल्वावा, आव भया जेठा बडज्यु मेरा सत्यले बाटो जिनुइप पाया ।” ठुल्वाबालेइ ताइहइ फर्की घर अउनान् । ततिपाछा लालकेशरीलाई बोलनाकि भणी पालोइपालो उइका ठुलाइजा, इजा, बावा, दादा, बउजू उवटि लाटो (भाइ) समीत पालोइपालो भानानतीनलाइलेइ उइले उसोइ जवाफ दिइबटीफर्कन्छे । आखिरी लालकेशरीलाई बोलनाकि भणी उइकी बैनिलै भान्छे । बैनिलाइलै उइकि दिदि

लालकेशरीले घरअ नअन्या कुरडी बतन्छे । बैनिले आफ्लेइ एकली घर नभान्या बर दिदिइसित अउन्याहु भणी बातायापाछा लालकेशरीले लामा रौंउ बेडियाको लुणो खोलिबटि तसै लुणोइ समाइबटी बैनिलाइलेइ रूखअका टुक्कामाइ बोलन्छे । रूखइमाइ बसिबटि भिक्कुबेर कुरडिकाइनि गरिबिटी दुवै दिदीबैनिन् भुयाँ ओरल्दान् । ताँबठे तीन दुयेइ बैनिन् घर नाइभाना बर टाढा एक डरलाग्दा वनतिर भानान् ।

रानीवन वृन्दावनमा ती दुएइ दिदीबहिनीले एक रूखमाइ बसीबटि रात काट्टान । वनउनी भयाका फलफूल र गिठा तउड खाइबटी तीन दुयेइ ताआँ एक नानो भोपडो बानाइबटी बस्सान तसेबेला तसैवन चर्दुलारयाको एक गोरु पउनान । तसया भिटिया गोरुइ भोपडीमाइ बाँदिबटी पाल्दान् र केही दिनपछि उक्त गाई ब्याउँछ । समय बित्दै जान्छ । उनीहरूको भुपडीमाइ गोरु बाच्छान भउतुइ बडान । भोपडाका भाइरखाइ उनुनले एक नानो बारी बानाइबटी पालडाको सागले अउर सागले लाएका हुनान । जीनधकी गुजारदाकी लेखा चाइन्या ओर और भउत सामानले बानाया हुनान । नानी बइनी वन गोरु चरउन भान्या दिदी घरधरमुणीको काम गरदया गरदान् इसो गरुयाको वनका बिचमाइ बस्याका हुनाले उसै वनका नजिक बस्या गउल्याले यो कुरडी जान्दान ।

लालकेशरी पुन्युकि जूनजसि गोरी, भाउतुइ निकी थी । उमेरलेइ ज्वान् उइलाई कसइका आँखा जनलागौन भणी मुखमुणि कालो मसो दलिबटि बसिरन्थी । एक दिन लालकेशरीका भोपडीमाइ पानी खान्या न्यउरो गरिबटि चार जाना मान्स्यु अउनान् । तीन् मान्स्यु लालकेशरीलाई फसाइफुसुइबटि लैभौला भणी आइरइथ्या । तीनले लालकेशरीलाई तीस लागिरैछ भणी पानी माग्यो । लालकेशरीले तीन् नपछ्याणेइका मान्सौन्लाइ इन कोकोसाप हुन् भणी शङ्का लागिबटी पानी नदिन्या विचार गरिबटि तसाइ फरकौन खोजन्छे । लालकेशरीले मुइ भाइर (रजस्वला) छउ पन्यार टाढा छ । लेयोको पानी सकीग्यो भणन्ज्या तीन मान्सौन्ले एक भाँडामाइ थोक्काइ मैलो भयाको पानी धेक्यो । तोइ मैलो पानी भ्यालेइ दिनपड्यो भणी जिद्धु गरयो । मैलो पानी मुख हालिबटितीनमध्येका एक जानाले जोरले लालकेशरीका मुखमुणि कुल्ल्याँ गरन्ज्याँ मुखमुणि दल्योको मोसो पाखालिबटि लालकेशरीको मुख त भलभलानो उज्यालो होइगयो । तीन् मान्सौन्ले जाणिजाणी यो सप गरिराख्यो । इतिपाछा तीन् मान्स्युन्ले लालकेशरीलाई हमुइसित भानपड्यो भणी करगरयो ।

लालकेशरीकि बैइनी वन गोरु चरउन ग्वालि भाइरैथी । लालकेशरीले तीन् मान्सौन्सित आफ्लाइ तस्याँ जन लइभाआ भणी खुप बिन्तीलेइ गरी । बैनि ग्वालि गएकी छ ।

उइलाई आउन्ज्याँसम्म करकाप जिनगरौ भुणी तर लाख बिन्ती गर्याले गरयो तीन् मान्सौन्ले लालकेशरीकी कुरडि सुणयोलेनाइ माणयोलेनाइ । उल्टा भिकै जिद्धु गर्याबटि ज्यानमा समीत खातरा होलो भणी डरौन् पस्या । लालकेशरीले भानुइ पड्ड्या भयो । भान्या बेलामाइ उइले आफनी बैनिले घर आयापाछा आफ्लाइ बोलाली भणी सम्भायो । उलिबटि रुनारु नाइ घरका धुरीखाइलेइ गोठअ गोरु वाद्द्या किलालाइलेइ मेरी बैनिले दिदीई भणी बोलन्ज्याँ हअँ...भणी बोलिदिया हा आभणी रूँनारूँनाइ तीन् मान्सौ उयूनुइसितअ गई ।

याँ ग्वालि गएकी बडैनी गोरवाच्छा (गाईवस्तु) लेइबटि घरअ अउनज्या एक बाच्छो पालुइ सौडा (बारी) माइ भान्छ । पालुइ सौडामा गया तइ बाच्छीलैई समाइबटि बाँधिदिनाकि लेखा दिदीलाई बोलउन्छ । और दिनौन नबोलाएइ आफूइ धेकीन्या दिदी आज बोलाइबटिलेइ क्याइनाइ आई भणी उइले आफूइ गोरवाच्छा बादिसक्या पाछा खोजन्छे । काइँ नधेकिबटि दिदी, दिदी.... भणी जोर जोरअले बोलन्ज्याँ घरा धुरीलेइ गोठा किलालेइ हअँ...भण्याजसो मात्ररी सुणन्छे । दिदीको नामनिसान केइ नधेक्यापाछा बैइनी दिगदार होइबटि रुन पसन्छे । रात पड्यापाछा ऊ गोठा गोरवाच्छानुइसित बसिबटि भोकभोकी रात काटन्छे ।

उथतिर जबरजस्ती गरि रोयेइबटी लइभयेकी लालकेशरीलेइ आफनी बडैनीसित भिट गराइदिय भणी भोकीइ बसिबटि रातिभर रोइरन्छे । भोल्कादिन लालकेशरीकी बडैनीलाइलेइ लैभानाकी भणी उनुइ मान्सु उसइ भोपडीमाइ पुज्जान् । ताँवठे सप्पैइ कुरडी बाताइबटि तेरि दिदी हमुइसित छ, तोइलाई उइसित भिट गराइदिउँला भणीतिन् मान्सौउन्ले लालकेशरीकी बडैनी लाइलेइ आफूइसित लइभानान् । तइपाछा दुयेइ दिदिवैनिन्का एकअखासित भिट हुन्छे । भिट हुन्ज्याँ तीन् दुयेइ दिदिवइनिन् खुप आडाल हालिबटि रुनान् ।

स्रोत : जयानन्द बडू

व्यास गाउँपालीका वा.न ६ बानानी

परिशिष्ट ड

अनुसन्धान प्रश्नावली

नमस्कार म कुमारी भुवेश्वरी बडू । म सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयमा दर्शनाचार्यमा अध्ययनरत छु । मेरो अध्ययनको सिलसिलामा मैले दार्चुलेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन शीर्षकमा शोधकार्य गर्दैछु । यहाँहरूले दिनु भएको व्याकरणात्मक कोटिसम्बन्धी जानकारीलाई अध्ययनमा समेटने छु । यसमा यहाँहरूले आफ्नो सहमतिका साथ सहयोग गर्नु हुनेछ भन्ने आशा राखेकी छु ।

सहमति छ

छैन

अ) अन्तवार्ता दिने व्यक्तिको नाम मिति :

शिक्षा.....पेसा.....उमेर.....लिङ्ग.....

मातृभाषा..... ठेगाना :

१. शिक्षा

क) तपाईंले विद्यालयमा गएर पढ्नु भएको छ ? छछैन.....

ख) यदि छ भने कति कक्षासम्म पढ्नु भएको छ ?

ग) घर छोडेर बाहिर बसी पढ्नु भएको हो कि घरमै बसेर ?

घ) घर छोडेर बाहिर बसेको हो भने त्यहाँ कुन भाषाको प्रयोग गरिन्थ्यो ?

ङ) घर छोडेर कति समय बाहिर बस्नु भयो ?

च) तपाईंले कुराकानीका सन्दर्भमा निम्न शब्द आएमा कसरी उच्चारण गर्नुहुन्छ ?
परिवार, समाचार, अध्यक्ष, प्रधान, मुखिया, टेबुल, सलाई कुर्सी, डाक्टर, फोटो,
पिक्चर, ऋण, साँवा आदि शब्दहरूलाई उच्चारण गर्न लगाउने उनीहरूले
उच्चारण गरेअनुसार टिपोट गर्ने

छ) तपाईंले पढ्नु भएको छैन भने रोजगारीका सिलसिलामा घर बाहिर जानुभएको
छ ?

२. लिङ्ग, वचन र पुरुषगत भेद

१. तपाईंको समाजमा महिला र पुरुषका बिच के-कस्तो सम्बोधन गरिन्छ ?
२. महिला र पुरुषका बिचमा सम्बोधन गर्दा विभेद गरिन्छ ?.....
३. श्रीमान्ले श्रीमतीलाई के भनेर सम्बोधन गर्छन् ?
४. श्रीमतीलाई श्रीमान्ले के भनेर सम्बोधन गर्छन् ?
५. महिला र पुरुषका बिचमा आदरार्थी प्रयोगमा फरक छ ? के के फरक छ ?
६. तपाईंको भाषामा एक वा अनेक बुझाउँन कस्ता शब्द प्रयोग गरिन्छन् ?.....
७. तपाईंको भाषामा प्रथम पुरुष सर्वनामलाई जनाउँन कस्ता शब्दको प्रयोग गर्नुहुन्छ ?
८. तँ, तिमी सर्वनामको प्रयोग कसरी गर्नुहुन्छ ?
९. तृतीय पुरुष सर्वनामको प्रयोग कसरी गर्नुहुन्छ ?

३ आदर, काल र पक्षगत भेद

१. आफू भन्दा सानालाई बोलाउँदा के भनेर सम्बोधन गर्नुहुन्छ ?.....
२. सासू ससूराले छोरी बुहारीहरूलाई बोलाउँदा के भनेर सम्बोधन गर्छन् ?
३. के तपाईंको समाजमा महिला र पुरुष बिचको सम्बोधनमा समानता देखिन्छ ?
४. महिला र पुरुषहरूलाई विभेद गर्ने परम्परागत उखानहरू के के छन ?
५. तपाईंहरू वर्तमान काल जनाउन कस्ता शब्दको प्रयोग गर्नुहुन्छ, ?.....
६. हिजो र अस्ती जनाउन कस्ता शब्दको प्रयोग गर्नु हुन्छ ?
७. भविष्यत् काल जनाउन कस्ता क्रियापदको प्रयोग गर्नुहुन्छ ?
८. तपाईंहरू भूतकालीन क्रियापदका पक्षहरू जनाउन कस्ता क्रियाहरू प्रयोग गर्नुहुन्छ ?.....
९. वर्तमान काल र भविष्यतकालीन क्रियापद जनाउने एक एक वाक्यहरू लेख्नुहोस् ।.....

भाव, वाच्य, कारक र ध्रुवीयतागत भेद

१. तपाईंको भाषामा सामान्य जानकारी गराउन कस्ता वाक्य प्रयोग गरिन्छन् ?

.....

२. केही काम अद्दाएको जनाउन कस्ता क्रियापद प्रयोग गर्नुहुन्छ ?.....
३. इच्छार्थ भाव प्रकट भएको एउटा वाक्य लेख्नुहोस् ?
४. ऊ काम गर्ला । वाक्यमा कुन भावको प्रयोग गरिएको छ ?
क ख..... ग.....
५. तिमिले गीत गायौ भने म नाँच्छु । वाक्यमा कस्तो भावको प्रयोग गरिएको छ ?
क ख..... ग.....
५. म त यहीं वस्छु । वाक्यमा कुन वाच्यको प्रयोग गरिएको छ ?
क ख..... ग.....
६. तपाईंको भाषामा लाई, लागि, निम्ति जनाउन कस्ता कारकको प्रयोग गरिन्छ ?
.....
७. म घर जादैन । वाक्यले कस्तो अर्थ दिएकोछ ?.....

दार्चलेली भाषामा सामाजिक विभेद

- क. तपाईंको गाउँमा दलित र गैर दलितहरूका बिचमा विभेद छ ?
- ख. विभेद के के कुराहरूमा छ ?
१.....
२.....
- ग. भाषा प्रयोगमा दलित र गैरदलितहरू माथि विभेद छ ?
- घ. तपाईंहरूले प्रयोग गर्ने भाषा र अन्य जातिले प्रयोग गर्ने भाषामा फरक छ ?
- ङ. बाहुन ठकुरीका छोराछोरीलाई बोलाउँदा के भनेर बोलाउनु हुन्छ ?
.....
- च. ठकुरीको घरमा कुनै कुरा माग्दा के भनेर भन्नु हुन्छ ?
.....
- छ. तपाईंको घरमा सानाले ठूलालाई के भनेर सम्बोधन गर्छन् ?
.....
- ज. तपाईंको घरमा ठूलाले सानालाई बोलाउँदा के भनेर सम्बोधन गरिन्छ ?
.....

- भ. अन्य जातिका सानो मानिसले तपाईंहरूलाई सम्बोधन गर्दा के भनेर सम्बोधन गर्छन् ?
.....
- ञ. अन्य जातिका ठूलो व्यक्तिले तपाईंलाई के भनेर बोलाउँछन् ?
.....
- ट. जातीय विभेद जनाउने शब्दहरू तपाईंहरूलाई बोलाउँदा प्रयोग गरिन्छ ?
.....
- ठ. गरिन्छ भने कस्ता शब्दावलीको प्रयोग गरिन्छ ?
.....
- ड. अन्य जातिका व्यक्तिहरूलाई तपाईंहरूले के भनेर अभिवादन गर्नुहुन्छ ?
.....
- ढ. तपाईंलाई कसैले 'जधौ' भनेर अभिवादन गर्छन् ? गर्छन् भने कसले कसले
गर्छन् ?
.....
- ण. तपाईंहरूले कसैलाई 'जधौ' भनेर अभिवादन गर्नुहुन्छ ? यदि गर्नुहुन्छ भने ककसलाई
गर्नुहुन्छ ?
.....
- त. परम्परागत रूपमा भाषासँगै प्रयोग गरिने उखान टुक्का तथा लोकोक्ति के के छन् जसले
तपाईंलाई हेपेको लाग्छ ?
.....
- थ. तपाईंको परिवारमा नातासूचक शब्द (आमा, बुबा, बाजे, बजे, दाइ, दिदी) आदिका लागि
के कस्तो सम्बोधनको प्रयोग गरिन्छ ?
.....

सहयोगका लागि धन्यवाद

परिशिष्ट च

दार्चुलेली संस्कृति भल्काउने तस्वीरहरू

विशु पर्व मनाउँदै दार्चुलाको दुँहु क्षेत्रका महिलार पुरुष

दार्चुलेली महिला तीजमा रडभङ्गीलो(स्थानीय भाषामा गाइने गीत) गाउँदै

सांस्कृतिक कार्यक्रम प्रस्तुत गर्दै दार्चुलेली महिलाहरू

स्थानीय भेषभूषामा दार्चुलेली महिला

स्थानीय पुरुष दार्चुलेली भाषामा ठाडो खेल खेल्दै

डेउडा खेल सामूहिक रूपमा खैल्दै स्थानीय महिला पुरुष

सरेटोले(गहुँ काटने एक किसिमको सामान) गहुँ काट्दै स्थानीय महिला

स्थानीय श्रृङ्गार र पहिरनमा दार्चुलेली महिला

